

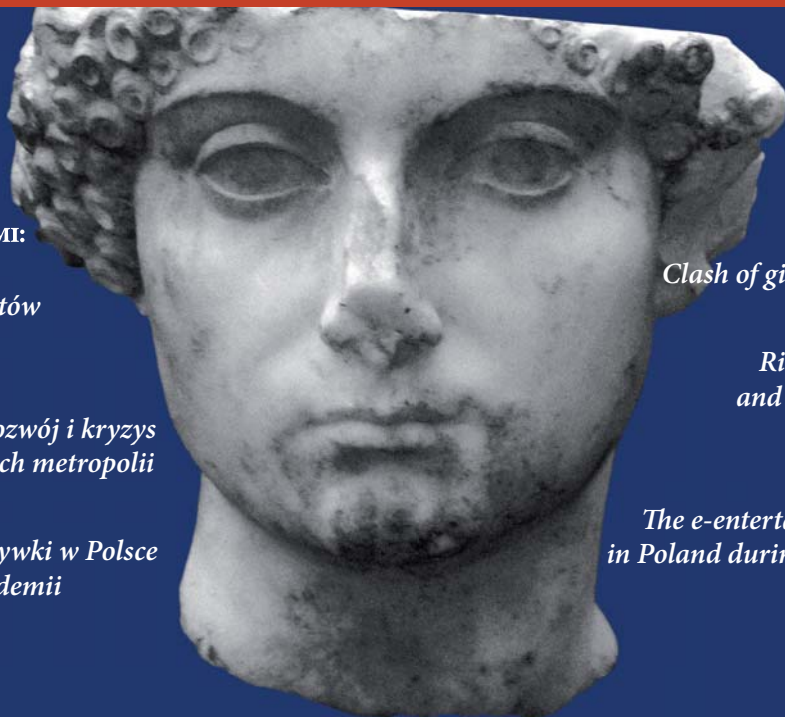
3 (34) ROK 2021

ISSN 2081-0008 • e-ISSN 2449-9714

INTERDYSCYPLINARNE PISMO Z ZAKRESU NAUK SPOŁECZNYCH, ZAWIERAJĄCE ARTYKUŁY ODZWIERCIEDLAJĄCE PROCESY SPOŁECZNE, GOSPODARCZE I POLITYCZNE, ZACHODZĄCE W POLSCE, W EUROPIE I NA ŚWIECIE

STUDIA Społeczne

SOCIAL Studies

W NUMERZE

MIĘDZY INNYMI:

H. Stańczyk
*Starcie gigantów
1941-1945*

Z. Sirojć
*Powstanie, rozwój i kryzys
amerykańskich metropolii*

T. Słaby
*Rynek e-rozrywki w Polsce
w czasie pandemii*

IN THIS ISSUE:

H. Stańczyk
Clash of giants 1941-1945

Z. Sirojć
*Rise, development
and crisis American
metropolises*

T. Słaby
*The e-entertainment market
in Poland during the pandemic*

WYDAWCA: WYŻSZA SZKOŁA MENEDŻERSKA W WARSZAWIE
PUBLISHER: WARSAW MANAGEMENT UNIVERSITY

ISBN 2081-0008
e-ISBN 2449-9714

STUDIA | SOCIAL Społeczne | Studies

Wydawca: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
Adres Redakcji i Wydawcy: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
ul. Kawęczynska 36, 03-772 Warszawa, wsm.warszawa.pl

Redaktor Naczelny / Editor-in-Chief:
prof. dr hab. Jarosław Kostrubiec

**Redaktorzy tematyczni
/ Section Editors:**

prof. dr hab. Maria Szyszkowska,
prof. dr hab. Ewa Nowacka
dr Maria Staworzyńska-Grządziel
prof. dr hab. Kazimierz Piasecki
dr hab. Zbigniew Dworczyk
dr hab. Anita Frankowiak

**Redaktor statystyczny
/ Statistical Editor:**

prof. dr hab. Teresa Słaby

Sekretarze działów / Section Secretaries:

mgr Dorota Charkiewicz
dr Artur Czech
dr Maria Staworzyńska-Grządziel

Redaktorzy językowi / Language Editors:

język polski / *Polish*: Aleksandra Chyc,
Stanisław Konarski
język angielski / *English*: Aleksandra Chyc

**Redaktor wydawniczy
/ Publishing Editor:**

dr Aleksandra Chyc

Redaktor techniczny / Technical Editor:

Krzysztof Gawrychowski

**Grafiki oraz zdjęcia zgodne z /
All images in accordance with:**

© Copyright by Wyższa Szkoła Menedżerska
w Warszawie (Warsaw Management University)

Żaden fragment tej publikacji nie może być
reprodukowany, umieszczony w systemach
przechowywania informacji lub przekazywany
w jakiegokolwiek formie – elektronicznej,
mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji –
bez zgody posiadacza praw autorskich.

All rights reserved by Warsaw Management

*University. No part of this publication may be
reproduced, stored in a retrieval system, transmitted
in any form or by any means, electronic,
mechanical, photocopying, recording or otherwise,
without the prior written permission of the
publisher.*

Wszystkie nadsyłane artykuły naukowe
są recenzowane. Procedura recenzowania
artykułów, zaporą ghostwriting oraz zasady
przygotowywania tekstów i instrukcje dla
autorów znajdują się na stronie internetowej
czasopisma

*All articles are peer reviewed. The procedure for
reviewing articles, and the Guide for Authors can
be found on the website of the journal*

Wersja pierwotna (referencyjna) czasopisma to
wersja drukowana /

*The original (reference) version of the journal
is printed.*

Drukowane w Polsce / *Printed in Poland*
Nakład / *Circulation*: 50

„STUDIA SPOŁECZNE” – KWARTALNIK Z ZAKRESU NAUK SPOŁECZNYCH, ZAWIERAJĄ RECENZOWANE ARTYKUŁY
ODZWIERCIEDLAJĄCE PROCESY SPOŁECZNE, GOSPODARCZE I POLITYCZNE, ZACHODZĄCE W POLSCE, W EUROPIE I NA ŚWIECIE

“SOCIAL STUDIES” – QUARTERLY SCIENTIFIC MAGAZINE PUBLISHING ARTICLES ON SOCIAL, ECONOMIC, AND POLITICAL
PROCESSES IN POLAND, EUROPE AND THE WHOLE WORLD

Rada Naukowa działu: Pedagogika, Psychologia, Nauki socjologiczne

Editorial Board of section: *Pedagogics, Psychology, Sociology*

Przewodniczący / Chairman:

prof. dr hab. Henryk Stańczyk /WSM/ (Polska / Poland)

Członkowie / Members:

prof. PhDr. Viera Bacova, PhD., DrSc. (Słowacja / Slovakia),

prof. dr hab. inż. Ján Bajtoš /WSM/ (Słowacja / Slovakia),

prof. dr hab. Valery Bebyk /University of Ukraine/ (Ukraine / Ukraina),

prof. dr hab. Ewgenii Bobosow (Białoruś / Belarus),

prof. dr hab. Stanisław Dawidziuk /WSM/ (Polska / Poland),

prof. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc. (Słowacja / Slovakia),

prof. Dan Durning, PhD (USA),

senior lecturer Natalia Gajdamaschko, PhD (Kanada / Canada),

prof. dr Otar Gerzmava /Georgia Grigol Robakidze University/ (Gruzja / Georgia),

prof. dr hab. Ding Gianwey (Chiny / China),

prof. Devin Fore, PhD. /Princeton University USA/ (USA),

prof. dr hab. Marek Furmanek /UZ/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Wojciech Hübner /Vistula/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Bohdan Jałowicki /UW/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Jerzy Kunikowski /UPH/ (Polska / Poland),

prof. MUDr. Vladimír Krčmery, PhD, DrSc., dr h.c. Mult. (Słowacja / Slovakia),

prof. dr Otwin Marenin (USA),

prof. dr hab. Kaz Mazurek (Kanada / Kanada),

prof. dr hab. John McGraw (Kanada / Canada),

prof. dr hab. Nella Nyczkało (Ukraina / Ukraine),

prof. dr hab. Stefan Opara /INP/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Karol Poznański /APS/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Józef Pólturzycki /UW/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Zdzisław Sirojć /WSM/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Zbigniew Starowicz /UW/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Franciszek Szlosek /APS/ (Polska / Poland),

prof. dr hab. Władysław Szymański /SAN/ (Polska / Poland).

Rada Naukowa działu Nauki Prawne, Nauki o Polityce i Administracji, Nauki o Bezpieczeństwie

Editorial Board Section: *Legal Science, About Politics and Administration Science, About Security Science*

Przewodniczący / Chairman:

prof. dr hab. Janusz Trzciński (Wyższa Szkoła Menedżerska, Polska / Poland)

Członkowie / Members:

prof. dr hab. Cezary Banasiński (Uniwersytet Warszawski, Polska / Poland),

prof. zw. dr hab. Alexander J. Belohlavek (Masaryk University, Czechy /Czech Republic),

prof. dr hab. Ewgenii Bobosow (Białoruś / Belarus),

prof. dr Otar Gerzmava (Grigol Robakidze University, Gruzja / Georgia),

prof. dr Donata Maria Assunta Gottardi (Universita di Verona, Włochy/ Italy),

prof. dr Miomira Kostić (University of Niš, Serbia),

prof. dr hab. John McGraw (Kanada / Canada),

prof. dr hab. Jan Olszewski (Uniwersytet Rzeszowski, Polska / Poland),

prof. dr hab. dr h.c. Hans Joachim Schneider (University of Munster, Niemcy / Germany),

prof. dr hab. Maria Szyszowska (Wyższa Szkoła Menedżerska, Polska / Poland),

prof. zw. dr hab. Anna Właszek-Pyziół (Uniwersytet Jagielloński, Polska / Poland),

prof. dr hab. Minoru Yokoyama (Japonia / Japan).

Rada Naukowa działu Nauki o Zarządzaniu Jakości, Ekonomia i Finanse

Editorial Board of Section: *Management and Quality Sciences, Economics and Finance*

Przewodniczący / Chairman:

prof. dr hab. Stanisław Dawidziuk Dr h.c. (WSM) (Polska / Poland)

Członkowie / Members:

prof. dr hab. Jerzy Bogdanienko, Uniwersytet Warszawski (Polska/Poland),

prof. dr hab. Marek Garbicz, Szkoła Główna Handlowa, Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie (Polska/Poland),

prof. dr hab. Lech Jaczynowski, Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie (Polska/Poland),

prof. dr hab. Stanisław Marciniak, Politechnika Warszawska (Polska/ Poland),

prof. dr hab. Marek Jacek Stankiewicz, Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu (Polska/Poland),

prof. dr hab. Marian Strużycki, Szkoła Główna Handlowa prof. em., (Polska/ Poland),

prof. dr hab. Andrzej Jasiński, Uniwersytet Warszawski (Polska/Poland),

dr Paweł Dąbrowski WSM (Polska/Poland),

prof. dr. Jörg Freiling, University of Bremen (Niemcy/ Germany),

prof. dr. Sibylle Heilbrunn, School of Social Sciences and Humanities, Kinneret Academic College (Izrael/Israel),

prof. Bezdudnaya Anna Geroldovna, Ph.D., Saint-Petersburg State University of Economics (Federacja Rosyjska/Russian Federation),

prof. zw. dr hab. inż. Waldemar Karwowski dr h.c. mult., University of Central Florida, Orlando, (USA),

prof. Liviu Marian, Petru Maior University Tirgu Mures (Rumunia/ Romania),

Ph.D. Oleksii Polegkyi, University of Alberta (Kanada/ Canada),

Dr. Carole E. Scott, Richards College of Business, University of West Georgia (USA),

Ph.D. Pradeep Kumar Singh, Jaypee University of Information Technology, HP, (Indie/India),

Assoc. Prof. Ph.D. Vijender Kumar Solanki, CMR Institute of Technology (Autonomous) (Indie/India),

prof. JUDr. Zdeněk Souček, DrSc., Moravian Business College, (Czechy/ Czech Republic),

prof. Mile Terziowski, Ph.D. (Melb), MBA, ME(Hons) GAICD, FAIM, Swinburne Business School, (Australia).

SPIS TREŚCI / CONTENTS

Henryk Stańczyk	Starcie gigantów 1941-1945/ Clash of giants 1941-1945	7
Zdzisław Sirojć	Powstanie, rozwój i kryzys amerykańskich metropolii /Rise, development and crisis American metropolises	35
Aleksandra Chyc	Rada Europy i bezpieczeństwo kulturowe/ The Council of Europe and cultural security	51
Prosandeeva Lyudmila Evgenievna	Психологічні особливості родинної обрядовості Українців/Psychological features family rituals of Ukrainians	67
Iryna Melnyk	Цифрова трансформація освітнього процесу в умовах пандемії/Digital transformation of the educational process in the conditions of a pandemic	75
Marcin Konarski	Edukacja prawnicza Karola Marksa/ Legal education of Karl Marx	83

Renata Żywicka	Czy orzeczenia Lekarzy Orzeczników Zakładu Ubezpieczeń Społecznych o związku choroby, powodującej czasową niezdolność do pracy, ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego podlegają nadzorowi Prezesa ZUS? Problemy interpretacyjne związane ze stosowaniem art. 94 § 1 b ustawy Prawo o ustroju sądów powszechnych z dnia 27 lipca 2001 r. (Dz. U. z 2020r., poz. 2070 tekst jedn.) / Are the judgments of the Social Insurance Institution Adjudicators relating to the relationship between a disease causing temporary inability to work, with specific properties or conditions for performing the duties of a judge, subject to the supervision of the President of the Social Insurance Institution? Interpretation problems related to the application of Art. 94 § 1 b of the Law on the System of Common Courts of 27 July 2001 (Journal of Laws of 2020, item 2070 unified text)	113
Teresa Słaby Yehor Haidai	Rynek e-rozrywki w Polsce w czasie pandemii / The e-entertainment market in Poland during the pandemic	125
Maria Romanowska	Recenzja książki „Cyfryzacja w zarządzaniu” / Review of the book „Digitization in management”	151

Prof. dr hab. Henryk Stańczyk

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

ORCID: 0000-0003-1172-1834

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 7–34

STARCIE GIGANTÓW 1941-1945

/ *CLASH OF GIANTS 1941-1945*

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest sytuacji polityczno-militarnej w Europie w połowie 1941 roku i uderzeniu Niemiec na Związek Radziecki. W ten sposób rozpoczęła się wojna na froncie wschodnim, która trwała ze zmiennym szczęściem aż do maja 1945 roku. Armia Czerwona zdobyła Berlin i dotarła do Łaby, gdzie spotkała idące z zachodu wojska brytyjsko amerykańskie. Sukces ten stał się możliwy dzięki utworzeniu koalicji antyhitlerowskiej złożonej ze Związku Radzieckiego, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych oraz wielu innych państw. Członkiem koalicji była także i Polska.

SŁOWA KLUCZOWE: Hitler, Stalin, Wehrmacht, Armia Czerwona, Stalingrad, Berlin.

ABSTRACT

The paper deals with the political and military situation in Europe in mid-1941 and the impact of Germany on the Soviet Union. Thus began the war on the Eastern Front, which lasted with varying happiness until May 1945. The Red Army captured Berlin and reached the RiverBea, where it met British troops from the west. This success was made possible by the creation of an anti-Nazi coalition composed of the Soviet Union, The United Kingdom and the United States, and many other countries. Poland was also a member of the Coalition.

KEY WORDS: Hitler, Stalin, Wehrmacht, Red Army, Stalingrad, Berlin.

1. EUROPA I ŚWIAT W LATACH MIĘDZYWOJENNYCH 1919 - 1939

Pierwsza wojna światowa zakończyła się w listopadzie 1918 roku, po podpisaniu rozejmu pomiędzy Ententą i Niemcami. O rozejm poprosiły Niemcy, wyczerpane wojną i zagrożone rewolucją. Wcześniej rozpadły się Austro-Węgry i pokonani zostali przez Ententę wszyscy sojusznicy bloku Państw Centralnych. Dla ustanowienia nowego porządku w Europie w Wersalu, we Francji, zebrali się przedstawiciele zwycięskiej Ententy i podyktowali pokonanym warunki pokoju. Postanowienia traktatu wersalskiego i utworzenie międzynarodowej organizacji Ligi Narodów zmieniły sytuację polityczno-militarną w Europie i w świecie, ale tylko na krótki czas. Nie rozwiązały bowiem wszystkich problemów dzielących poszczególne państwa świata i Europy. W 1922 we Włoszech doszedł do władzy Benito Mussolini i wprowadził faszystowski system rządów¹. Jego droga do władzy charakteryzowała się bezprawiem i gwałtami. Więzienia zapełniły się oponentami wobec bezprawia i faszyzmu. Lata 1926 -1943 to okres bezwzględnej dyktatury Mussoliniego. W roku 1939 został zniesiony parlament i zastąpiony Izbą Związków i Korporacji. Król Wiktor Emanuel III stał się jego marionetką i żył w obawie przed zniesieniem monarchii we Włoszech przez faszystów. W sprawach polityki zagranicznej Mussolini głosił potrzebę odbudowy dawnego imperium rzymskiego. Morze Śródziemne miało być włoskim morzem wewnętrznym. Wygłaszał butne mowy, pozując na Cezara i głosił, że wiedzie naród do wielkości. Pierwsze kroki na drodze do budowy wielkiego imperium skierował ku Albanii. Wsparł rządzącego tym państwem dyktatora Achmeda Zogu i zawarł z nim w 1926 roku przymierze obronne. Z czasem Zogu stał się powolnym narzędziem w rękach Mussoliniego. Zdominowanie Albanii umożliwiło Włochom presję na Grecję i Jugosławię. W 1935 roku Mussolini podbił Etiopię i rozszerzył włoskie posiadłości w Afryce. Za ten czyn Liga Narodów nałożyła na Włochy sankcje gospodarcze, których nie poparł Hitler. Nastąpiło zbliżenie włosko-niemieckie i wspólne poparcie gen. Francisco Franco podczas wojny domowej w Hiszpanii. Włochy powoli wprzęgane były w rydwan niemieckiej polityki zagranicznej. Podczas II wojny światowej stanęły u boku Niemiec, co doprowadziło je do klęski.

Nieco później, w roku 1933, faszyzm wprowadzony został także w Niemczech, przez Adolfa Hitlera². W styczniu 1933 roku Hitler został powołany na urząd kanclerza przez ówczesnego prezydenta Paula Hindenburga, a po jego śmierci, w 1934 roku, ogłosił się przywódcą partii i państwa - führerem. Nowy system rządów w Niemczech, stworzony przez Hitlera był jeszcze bardziej okrutny niż system faszystowski we Włoszech. Dla opozycjonistów utworzono obozy koncentracyjne i zamknięto w nich komunistów, socjalistów i innych przeciwników faszyzmu. Ostrze propagandy faszystowskiej skierowano przeciwko Żydom, obwiniając ich za wszelkie nieszcze-

1 M. Borucki, *Mussolini*, Oficyna Wydawnicza „Delta W-Z”, s. 67.

2 A. Bullock, *Hitler i Stalin*, Wyd. „Bellona”, Warszawa 1994, s. 319.

ścia narodowe. Hitler rozbił dotychczasowy system polityczny państwa i wprowadził dyktaturę. Oskarżył konkurentów do władzy – kombatanów z Sturm Abteilungen / oddziały szturmowe/ o pucz i - 30 czerwca 1934 roku, w czasie tzw. Nocy Długich Noży - kazał ich wymordować. W ciągu kilku miesięcy stał się dyktatorem. Po umocnieniu pozycji wewnętrznej w kraju faszyci niemieccy skierowali się w polityce zewnętrznej na atakowanie postanowień Traktatu Wersalskiego, nazywając go dyktatem krzywdzącym Niemcy. Wysuwali kolejne żądania wobec sąsiadów i mocarstw zachodnich.

W 1933 roku Niemcy wystąpiły z Ligi Narodów; w czerwcu 1934 roku zaprzestały spłacania reparacji wojennych; w 1935 roku podjęły zbrojenia i przemianowały Reichswehrę na Wehrmacht; w roku 1936 przystąpiły do realizacji czteroletniego planu zbrojeń, wznowiły pobór do wojska i, łamiąc postanowienia Traktatu Wersalskiego, wprowadziły wojsko do Nadrenii. Nastąpiła szybka rozbudowa ilościowa Wehrmachtu³. W 1935 roku Hitler wprowadził ustawy norymberskie – rasistowskie. Rządził stosując ustawy wyjątkowe a Niemcy stały się państwem stanu wyjątkowego. Zewnętrznych celów ekspansywnych początkowo Hitler nie eksponował. Wysuwał jedynie żądania likwidacji ograniczeń wersalskich i równouprawnienia na forum międzynarodowym. Tak było do czasu zrealizowania programu zbrojeń i utworzenia potężnego Wehrmachtu. Później przeszedł do realizacji programu zdobycia przestrzeni życiowej dla Niemiec. W 1938 roku włączył Austrię do Rzeszy Niemieckiej, odebrał Czechosłowacji Sudety, doprowadził do jej rozbitcia na Czechy i Słowację a w marcu 1939 roku włączył Czechy do Niemiec. Te sukcesy uzyskane drogą szantażu i zastraszania słabszych sąsiadów umocniły jego pozycję dyktatorską w Niemczech i przysporzyły mu nowych zwolenników. Odtąd już otwarcie parł do wojny.

2. POCZĄTEK II WOJNY ŚWIATOWEJ

We wrześniu 1939 Hitler zaatakował Polskę w sojuszu ze Związkiem Radzieckim i zadał jej klęskę. Polska została podzielona pomiędzy zwycięzców i została wymazana z mapy Europy. Konsekwencją napaści na Polskę było wypowiedzenie Niemcom wojny przez Wielką Brytanię i Francję. To pociągnęło za sobą dalszą lawinę wydarzeń. W kwietniu 1940 roku Wehrmacht wkroczył do Danii i zaatakował Norwegię. W maju uderzył na Francję i pokonał ją w trakcie 1,5 miesięcznej kampanii. Przeciwno Francji wystąpiły także Włochy Mussoliniego, stając się sojusznikiem Hitlera. Po zwycięstwie nad Francją Hitler nakazał zaatakować Wielką Brytanię i wysadzić na wyspach desant morski /operacja Seelöw/. Poprzedził ją atak powietrzny na Wyspy Brytyjskie nazwany później „Bitwą o Anglię”, który zakończył się klęską lotnictwa niemieckiego. Wielka Brytania była jednak nadal atakowana w powietrzu, na morzu i w koloniach. Włochy uderzyły w Afryce z Etiopii na Sudan i Kenię oraz z Libii na

3 W. Kozaczuk, *Wehrmacht 1933 – 1939*, Wyd. MON, Warszawa, 1971, s. 158 – 206.

Egipt, aby zagarnąć brytyjskie kolonie, ale nie odniosły sukcesu. W październiku 1940 roku Mussolini zaatakował Grecję, licząc na łatwy sukces, ale i tu poniósł porażkę. Grecy stawili twardy opór i odrzucili wojska włoskie aż do Albanii. Do wojny na Bałkanach, przeciwko Jugosławii i Grecji włączył się Hitler. Do agresji po stronie III Rzeszy i Włoch przyłączyły się także Węgry i Bułgaria. Operacja na Bałkanach pod kryptonimem „Marita” rozpoczęła się 6 kwietnia 1941 roku i zakończyła się wygraną napastników. Jugosławia skapitulowała 17 kwietnia, natomiast armia grecka, wspomagana przez wojska brytyjskie, poddała się 23 kwietnia 1941 roku. Hitler był u szczytu potęgi. Podbił lub zwasalizował prawie całą Europę zachodnią i południową. Wojnę przeciwko Niemcom i Włochom toczyła bardzo już osłabiona Wielka Brytania, oddzielona od Niemiec Kanałem La Manche. Wielomilionowy Wehrmacht i wspomagająca go armia włoska stały w gotowości do kolejnych agresji. Kto będzie następną ofiarą nie było wówczas wiadomo. Churchill jak na zbawienie oczekiwał uderzenia państw faszystowskich na Związek Radziecki. W tych przewidywaniach był jednak odosobniony. Współpraca polityczna pomiędzy ZSRR a Niemcami wydawała się być trwała. Stalin spełniał bowiem wszystkie ustalenia traktatowe podpisane z Niemcami z wielką gorliwością. Dostarczał Niemcom żywność i surowce w żądanych ilościach.

Trzecim dużym państwem europejskim i azjatyckim, które w dwudziestolecie międzywojennym zbudowało system dyktatorski był Związek Radziecki. Józef Wissarionowicz Stalin, po śmierci Lenina, został przywódcą partii bolszewickiej i wprowadził dyktatorski system sprawowania władzy. Rolników kwestionujących kołchozy i niechętnych mu polityków wysyłał do łagrów i przetrzymywał ich tam latami, bez wyroków sądowych. Utworzył system donosielski obezwładniający ogół obywateli. Wykorzystując podziały w partii bolszewickiej do roku 1929 wyeliminował opozycję pravicową i lewicową pozostając niekwestionowanym liderem. Uczynił to w trakcie kolejnych posiedzeń plenarnych Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii bolszewików. Polityka gospodarcza lansowana przez Stalina szczególnie wobec wsi i kolektywizacji wywołała w kraju, w latach trzydziestych /1932/1933/, klęskę głodu. Ludzie umierali milionami głównie na Ukrainie. Wyludniły się całe połacie kraju. Z głodu i chorób wywołanych głodem na Ukrainie zmarło około 5 milionów ludzi, prawie jedna piąta całej ludności republiki, w Kazachstanie około miliona ludzi. Tysiące ludzi wymarły także w innych częściach ZSRR. Ta sytuacja przysporzyła Stalinowi wielu wrogów⁴. Do walki z opozycją Stalin utworzył tajną policję polityczną pod nazwą OGPU (Objedinionnoje gosudarstwennoje političeskoje uprawlenije). Służba ta działała w ZSRR w latach 1923–1934. Później została wcielona do NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR). Działalność tych instytucji położyła się cieniem na sytuacji wewnętrznej w kraju. Obok walki

4 A. Bullock, *Hitler i Stalin*, Wyd. „Bellona”, Warszawa 1994, s. 276-281.

z chłopami zajmowały się one zastraszaniem kadr dyrektorskich i inżynierskich. Od 1937 roku zajęła się przeprowadzeniem czystki w wojsku, pozbawiając ją wyszkolonych kadr najwyższego szczebla.

Po rewolucji październikowej i wojnie domowej Armia Czerwona została zdemobilizowana. W okresie pokoju funkcjonowała jako wojsko typu milicyjnego i była uzupełniana terytorialnie. Nie stanowiła poważniejszej siły bojowej. Tak było do połowy lat trzydziestych. W tym czasie w ZSRR przeprowadzono kolektywizację rolnictwa i rozbudowano przemysł ciężki, zlokalizowany na Uralu, w Kraju Zabajkalskim, nad Amurem i w europejskiej części kraju. Tysiące ludzi nie godzących się z kolektywizacją wywieziono na Syberię i zamknięto w obozach pracy. Wykorzystywano ich jako darmową siłę roboczą. Na początku lat trzydziestych osiągnięto znaczący przyrost produkcji przemysłowej. Roczny przyrost produkcji przemysłu ciężkiego sięgał 13% a przemysłu zbrojeniowego 39%. Tylko w latach 1939-1941 (do czerwca) przemysł zbrojeniowy dostarczył armii 82 000 dział i moździerzy, ponad 7 000 czołgów (w tym 1475 nowych typów KW i T-34) i prawie 18 000 samolotów. Rozwinięto także doświadczalną produkcję artylerii raketowej – nazwanej później „Katuszami” .

Napływający do wojska nowy sprzęt bojowy pociągnął za sobą konieczność zmian wewnętrznych w Armii Czerwonej. W połowie lat trzydziestych dokonano reorganizacji wszystkich rodzajów wojsk: lądowych, lotniczych i marynarki wojennej. W wojskach lądowych – w piechocie – zmniejszono ilość dywizji, ale podniesiono ich siłę ognia i możliwości manewrowe. W wojskach pancernych zaczęto formować korpusy zmechanizowane i brygady pancerne. Dla dywizji kawalerii i piechoty w latach 1931-1935 sformowano 15 pułków zmechanizowanych oraz 83 bataliony i kompanie czołgów bezpośredniego wsparcia piechoty. Formowano pododdziały samochodów pancernych i budowano pociągi pancerne.

W 1935 roku przywrócono w Armii Czerwonej stopnie wojskowe dla dowódców średniego i wyższego szczebla. Ustanowiono stopień marszałka Związku Radzieckiego. Przyznano go wtedy: Michaiłowi Tuchaczewskiemu, Siemionowi Budionnemu, Wasilijowi Blücherowi, Aleksandrowi Jegorowowi i Klementowi Woroszyłowowi. W roku 1940 stopień marszałka przyznano Siemionowi Timoszence i Borysowi Szaposznikowowi⁵. Nie wszyscy dożyli do wojny. Tego samego roku 1940 wprowadzono stopnie wojskowe generałów dla dowódców dywizji, korpusów i armii. Wprowadzono też zasadę jednoosobowego dowodzenia. Komisarze zostali zastępcami dowódców jednostek wojskowych.

Przemianom organizacyjnym towarzyszył wzrost liczebności sił zbrojnych. Podczas, gdy w 1935 r. Armia Czerwona liczyła 930 000 żołnierzy, to w roku 1938 nastąpił

5 *Woporosy strategii i operatiwnogo iskusstwa w sowietskich wojennykh trudach 1917- 1940*, Moskwa 1965, s. 97; Akadiemiia Gienieralnogo Sztaba, Moskwa 1976, s. 39-66.

wzrost do 1513400 ludzi. Mieszany system uzupełnienia terytorialno-kadrowy przestał istnieć. Armia Czerwona przekształcona została w armię stałą. W następnych latach liczebność Sił Zbrojnych Związku Radzieckiego systematycznie wzrastała, by w czerwcu 1941 roku osiągnąć 5 300 000 żołnierzy z tego w wojskach lądowych 4 553000, w lotnictwie 476 000 i marynarce wojennej 34 000⁶. Przed wybuchem wojny w przyspieszonym tempie rozwijano wojska lądowe. Wystawiono 303 dywizje piechoty, kawalerii i pancerne. Etatowo dywizja piechoty liczyła 8 - 12 000 żołnierzy. Tylko w okresie od jesieni 1939 roku do czerwca 1941 roku sformowano 125 nowych dywizji piechoty. Wydatki wojskowe ZSRR w 1940 r. wzrosły do 56 mld rubli, podczas gdy dwa lata wcześniej nie przekraczały 23 mld.

Tak znaczący wzrost liczebny wojska pociągnął za sobą konieczność zintensyfikowania kształcenia kadr dowódczych wszystkich szczebli. W 1938 roku kadrę dowódczą wyższych szczebli kształcono w 14 akademiach wojskowych oraz na 6 wydziałach w uczelniach cywilnych. Łącznie uczelnie te kształciły na studiach stacjonarnych 20 000 osób a na wieczorowych i zaocznych 15 tys.

Średnią kadrę dowódczą kształcono w 75 szkołach oficerskich: 50 wojsk lądowych, 18 lotniczych i 7 marynarki wojennej. Czas szkolenia w tych uczelniach ograniczono w 1938 roku do dwóch lat, przez co znacząco wzrosła liczba absolwentów. Dalsze przyspieszenie kształcenia kadr wojskowych miało miejsce w roku 1940. Utworzono wówczas 42 nowe szkoły dowódców. Wyższą kadrę dowódczą kształcono w Akademii Sztabu Generalnego, Akademii Wojskowej im. Frunzego, w 19 akademiach wojskowych, na 10 fakultetach wojskowych przy uczelniach cywilnych i 7 szkołach wyższych marynarki wojennej. Młodsza kadrę dowódczą szkolono w 203 szkołach oficerskich, oraz na 68 kursach doskonalenia kadry dowódczej. Łącznie w 1941 roku szkolono ponad 300 tys. dowódców różnych szczebli i specjalistów wojskowych⁷.

Dynamiczny rozwój szkolnictwa wojskowego w ZSRR wpłynął na intensyfikację badań naukowych. Teoretycy wojskowi, na początku lat trzydziestych opracowali założenia głębokiej operacji. Była to nowa teoria prowadzenia operacji zaczepnej. Odrzucała ona dawne sposoby powolnego pokonywania obrony nieprzyjaciela na rzecz zdecydowanych szybkich uderzeń dużych zgrupowań wojsk szybkich. Podstawą trzonu rozbijającego przeciwnika, a zatem główną siłą realizującą w praktyce teorię głębokiej operacji, miały być korpusy zmechanizowane. Teoria głębokiej operacji była bardzo nowatorska. Jej twórcami byli naukowcy z Akademii Wojskowej im. Frunzego i Akademii Sztabu Generalnego tacy jak: Władimir Triandafilow, Michaił Tuchaczewski, Aleksander Jegorow, Konstantin Kalinowski, Aleksander Łapczyński i inni.

6 F. Zbiniewicz, *Armia Radziecka w wojnie z hitlerowskimi Niemcami*, Warszawa 1988 s. 25.

7 Ibidem, s. 27.

Okres 1929-1938 zapisał się w dziejach Armii Czerwonej jako dziesięciolecie gruntownego przebrojenia, rozwoju organizacyjnego i przewartościowań w poglądach na charakter i sposoby prowadzenia walki zbrojnej. Rozwój ten zahamowany został w latach 1937-1938 przez tzw. czystki stalinowskie. Ich wynikiem było usunięcie z wojska i w większości uśmiercenie wielu dowódców najwyższych szczebli. Jako agentów obcego wywiadu i wrogów ludu skazano i stracono trzech marszałków Związku Radzieckiego / Michaiła Tuchaczewskiego – zastępcę ludowego komisarza obrony, Wasilija Blüchera – dowódcę Samodzielnej Armii Dalekowschodniej i Aleksandra Jegorowa – szefa Sztabu Generalnego RKKA/. Zginęli wszyscy dowódcy okręgów wojskowych i członkowie rad wojennych. Usunięto i w większości wypadków aresztowano wszystkich dowódców korpusów, prawie wszystkich dowódców dywizji, połowę dowódców pułków i wielu komisarzy wojskowych⁸. Ogółem w latach 1937-1938 represje dotknęły 1/5 kadry oficerskiej⁹.

Atmosfera represji, szykan i podejrzliwości wywarła ujemny wpływ na całą kadrę wojska. W klimacie kultu jednostki wielu oficerów zatraciło chęć występowania z jakimikolwiek inicjatywami. Pojawiła się niepewność, obawa, niewiara w możliwości zmian na lepsze. Uznając własne sądy za niepodważalne Stalin hamował rozwój nowoczesnej myśli wojskowej.

W latach 1938-1940 nastąpiło w Armii Czerwonej odejście od teorii głębokiej operacji¹⁰. Po doświadczeniach z wojny domowej w Hiszpanii rozwiązano korpusy zmechanizowane. Polityka represji spowodowała znaczny deficyt kadry oficerskiej tym bardziej, że następował wzrost liczebności Armii Czerwonej.

Korzystając z porozumień zawartych z Hitlerem w październiku 1939 roku Stalin zażądał od Finlandii odstąpienia terenów przygranicznych a kiedy ta odmówiła 30 listopada zaatakował ją zbrojnie. W trakcie tzw. „wojny zimowej”, Armia Czerwona poniosła duże straty, ale ostatecznie Finlandia poprosiła o pokój. Stalin odebrał jej Przesmyk Karelski, Wyborg, Zatokę Wyborską z wyspami, a na północy Półwysep

8 Cz. Grzelak, *Armia Stalina 1939-1941. Zbrojne ramie polityki ZSRS*, Wyd. Rytm, Warszawa 2010, s. 75.; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny*, Kraków 1993, s. 221-222.

9 J. Pietrow, *Partijnoje stroitelstwo w Sowieckiej Armii i Flotie (1918-1961)*, Moskwa 1964, s. 300-332; *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941-1945. Zarys historii*, Warszawa 1969, s. 42-45; Cz. Grzelak, *Armia Stalina 1939-1941. Zbrojne ramie polityki ZSRS*, Wyd. Rytm, Warszawa 2010, s. 75; Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny*, Kraków 1993.

10 Teoria ta wypracowana w latach trzydziestych zakładała tworzenie wielkich związków operacyjnych liczących około 300 tys. żołnierzy, wyposażonych w sprzęt pancerny i silną artylerię. Taki związek operacyjny miał posiadać zdolność wykonywania samodzielnych działań zaczepnych na głębokość 300 i więcej kilometrów. Główną siłą bojową takich związków operacyjnych miały być korpusy zmechanizowane liczące ponad 1 000 czołgów i samochodów pancernych. Zob. *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941-1945. Zarys historii*, Warszawa 1969, s. 23-26; W. Siemionow, *Radziecka sztuka operacyjna. Zarys rozwoju*, Warszawa 1961, s. 126.

Rybacki i Średni oraz wydzierżawił na 30 lat Półwysep Hanko. Zorganizował tam bazę marynarki wojennej.

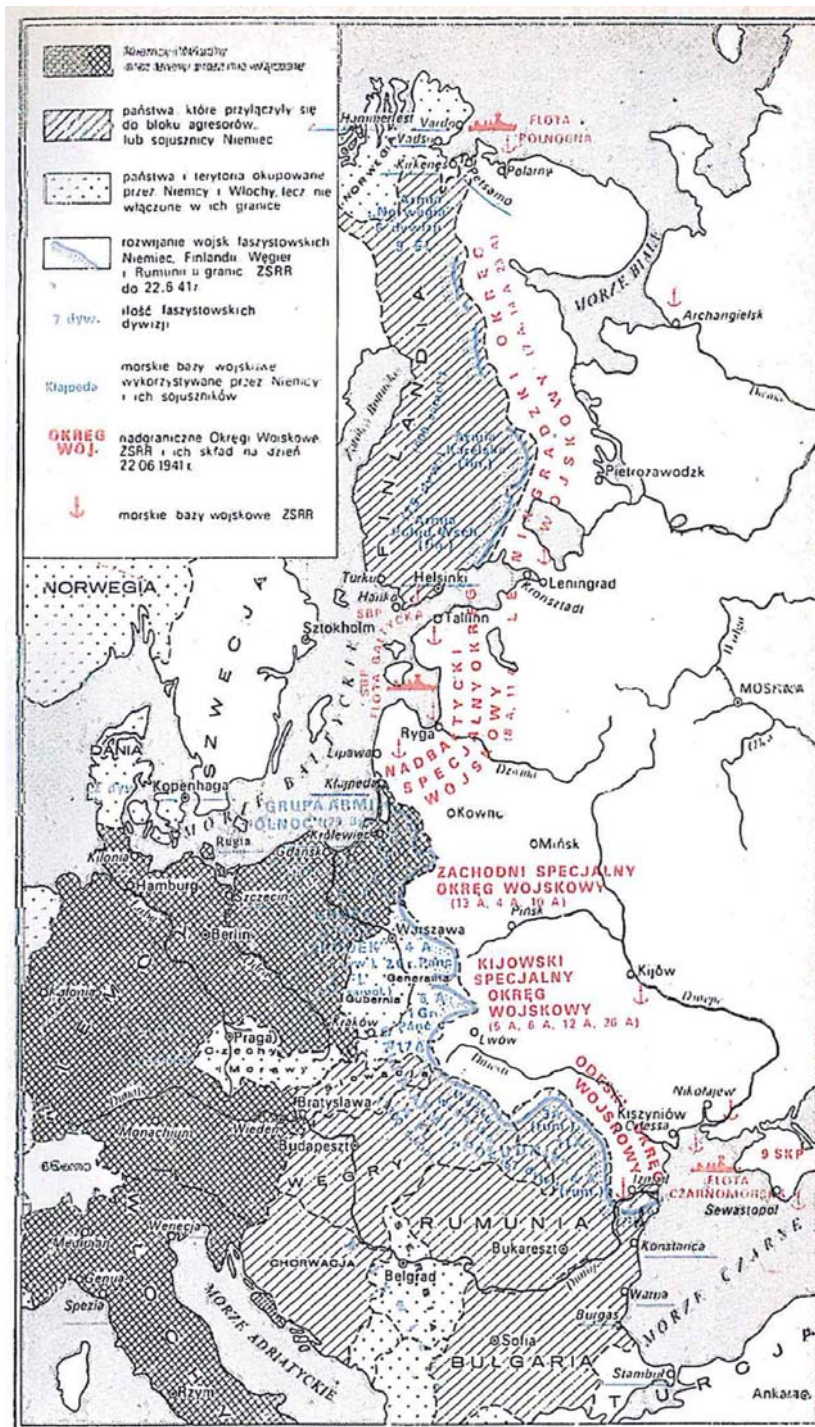
Jednocześnie jesienią 1939 roku ZSRR narzucił Litwie, Łotwie i Estonii układy sojusznicze i na ich podstawie wprowadził na teren tych państw Armię Czerwoną. W lipcu 1940 roku nakazał przeprowadzenie nowych wyborów a w sierpniu włączył wszystkie trzy republiki do Związku Radzieckiego. Równocześnie z aneksją państw bałtyckich odebrał Rumunii Besarabię i Bukowinę. W ten sposób wojną i szantażem Stalin powiększył Związek Radziecki o pięć nowych republik: Karelofińską, Estońską, Litewską, Łotewską i Mołdawską. Były to sukcesy uzyskane przy wykorzystaniu zmian, jakie dokonały się w Europie pod ciosami hitlerowskiego Wehrmachtu. Po podboju Grecji i sprzymierzonej z ZSRR Jugosławii w 1941 roku stosunki niemiecko-radzieckie uległy jednak pogorszeniu.

Informacje o niemieckich przygotowaniach do ataku na ZSRR zaczęły do Moskwy napływać już od lipca 1940 roku a więc bezpośrednio po zwycięstwie Niemiec nad Francją. Wzmociono wówczas rozbudowę Armii Czerwonej. W roku 1940 powrócono do formowania dużych związków pancernych - korpusów zmechanizowanych. Bezpośrednie przygotowania do wojny z Niemcami podjęto w ZSRR dopiero na przełomie 1940/1941 roku. Przeprowadzono wówczas grę wojenną (23 grudnia 1940 do 13 stycznia 1941 roku) na szczeblu strategicznym a miesiąc później zarządzono częściową mobilizację 800 000 ludzi. W maju rozpoczęło się przesuwanie jednostek ku granicy zachodniej. Na początku czerwca w okęgach przygranicznych skoncentrowano 2,9 mln. żołnierzy, 3,5 tysięcy dział i moździerzy, 1 800 nowoczesnych czołgów i kilka tysięcy starszych wzorów, kilkadziesiąt tysięcy samolotów w tym 1,5 tysiąca najnowszych konstrukcji¹¹. Sytuacja międzynarodowa, po zajęciu przez Niemców Jugosławii i Grecji stała się bardzo napięta. W maju 1941 roku Józef Stalin mianowany został przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych. Skupił w swoim ręku najwyższe kierownictwo partyjne i państwowe.

Naprzeciw tych sił, po zachodniej stronie granicy Niemcy prowadzili koncentrację sił do ataku na swojego dotychczasowego sojusznika. Na obszar Prus Wschodnich, okupowanej Polski, Słowacji, Węgier i Rumunii do początku czerwca 1941 roku skoncentrowali 181 dywizji i 18 brygad (w tym 152 dywizje i 2 brygady niemieckie, 16 dywizji i 3 brygady fińskie, 13 dywizji i 9 brygad rumuńskich, 4 brygady węgierskie), około 48 000 dział i moździerzy, 3 700 czołgów i dział pancernych, oraz 4 950 samolotów. W sumie 5 500 000 żołnierzy, z tego 4 600 000 Niemców oraz 900 000 Finów, Rumunów i Węgrów¹².

11 G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1970, s. 294.

12 L. Ratajczyk, *Historia wojskowości*, Warszawa 1980, s. 282-283.

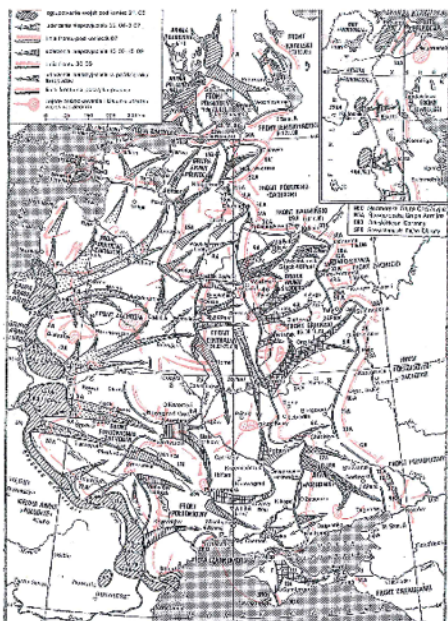

Europa przed atakiem Niemiec na Związek Radziecki

3. OPERACJA BARBAROSSA

Dnia 22 czerwca 1941 roku o godz. 3.00 Wehrmacht podzielony na trzy grupy armii (Grupa Armii „Północ, Grupa Armii „Środek” i Grupa Armii „Południe”) przekroczył granicę państwową ze Związkiem Radzieckim i rozpoczął ofensywę w kierunku na Leningrad, Moskwę i Kaukaz. Zmasowane uderzenia niemieckiego lotnictwa na miasta, węzły kolejowe i lotniska sparaliżowały radziecki system dowodzenia. Na lotniskach Niemcy zniszczyli już pierwszego dnia wojny ponad 1 200 radzieckich samolotów bojowych. W ciągu trzech tygodni Wehrmacht rozbił pierwszorazowe zgrupowania Armii Czerwonej i wdarł się na 500 km w głąb Białorusi i republik bałtyckich. W kilku miejscach okrążono duże zgrupowania wojsk radzieckich i wzięto do niewoli. Tak było na białostoczczyźnie pod Mińskiem Białoruskim a później także na Ukrainie za Kijowem (Priluki). Długie kolumny jeńców – czerwonoarmistów pędzono na zachód¹³. Czekal ich straszny los. Większość zmarła z głodu i zimna. Po dwóch tygodniach nieprzerwanej ofensywy Wehrmachtowi i wojsk państw satelickich sukcesy były tak duże, że szef Sztabu Wojsk Lądowych (Oberkommando des Heeres-dalej OKH) gen. Franz Halder odnotował w swoim dzienniku działań bojowych, że wojna została wygrana. Pod datą 3 lipca czytamy: „zadanie rozbicia głównych sił rosyjskich wojsk lądowych przed Dźwiną i Dnieprem zostało wykonane ... kampania przeciwko Rosji została wygrana w ciągu 14 dni ...”¹⁴.

13 H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Wyd. Bellona, Warszawa 2003, s. 165-204.

14 F. Halder, *Dziennik wojenny, t. III. Od kampanii rosyjskiej do marszu na Stalingrad (22.6.1941-24.9.1942)*, Warszawa 1974, s. 68.

Działania wojenne na froncie wschodnim 1941-1943

Ocena ta okazała się jednak zbyt optymistyczna a gen. Halder w swoich kalkulacjach nie uwzględnił pojemności teatru działań wojennych ani możliwości mobilizacyjnych ZSRR – państwa rozciągniętego na dwóch kontynentach, z liczbą ludności dochodzącą do 200 mln. Po niepowodzeniach w starciach nadgranicznych Armia Czerwona przeszła do odwrotu. Trwał on kilka miesięcy i był bardzo kosztowny. Z obliczeń historyków rosyjskich, zamieszczonych w pracy *Giro sekretnosti sniat*, wynika, że w pierwszym kwartale wojny Armia Czerwona straciła w zabitych i wziętych do niewoli ponad 2 mln żołnierzy (2 067 801). Liczba rannych i chorych wyniosła 676 964 żołnierzy¹⁵. Toczącej ciężkie walki odwrotowe Armii

¹⁵ *Giro sekretnosti sniat. Poteri woorużennyh sil SSSR w wojnach, bojowych dejstwach i wojennych konfliktach*, Moskwa 1993, s. 152.

Czerwonej na dłuższy czas udało się zatrzymać Niemców dopiero pod Smoleńskiem. Skierowane w ten rejon odwody strategiczne wzmocniły Front Zachodni, i zorganizowały obronę na linii: Siebież, Dzisna, Dźwina, Orsza, Dniepr, Rogaczew, Żłobin. Wojska niemieckiej Grupy Armii „Środek” nacierające na Smoleńsk przebrały radziecką obronę i zaczęły wychodzić na północ i południe od miasta. Walki prowadzone w tym rejonie od 10 lipca do 16 września 1941 roku zatrzymały Niemców kilka tygodni, ale zakończyły się kolejną klęską Armii Czerwonej.

Równie niekorzystnie dla Rosjan ukształtowała się sytuacja na kierunku południowym. Nacierająca tu niemiecka Grupa Armii „Południe” 11 lipca 1941 roku wyszła na przedpoła Kijowa. Spowodowało to rozcięcie ugrupowania Frontu Południowo-Zachodniego na dwie części. Część północna (5. Armia) odrzucona została za Korosteń a część południowa (6. i 12. Armia) pod Humań, gdzie później została okrążona i zniszczona. Kijów padł po 70 dniach obrony.

Jesienią wojska niemieckie i rumuńskie opanowały Krym, broniony przez Samodzielną Armię Nadmorską i w październiku podeszły pod Sewastopol. Oblężenie zakończyło się upadkiem twierdzy w lipcu 1942 roku po 250 dniach obrony.

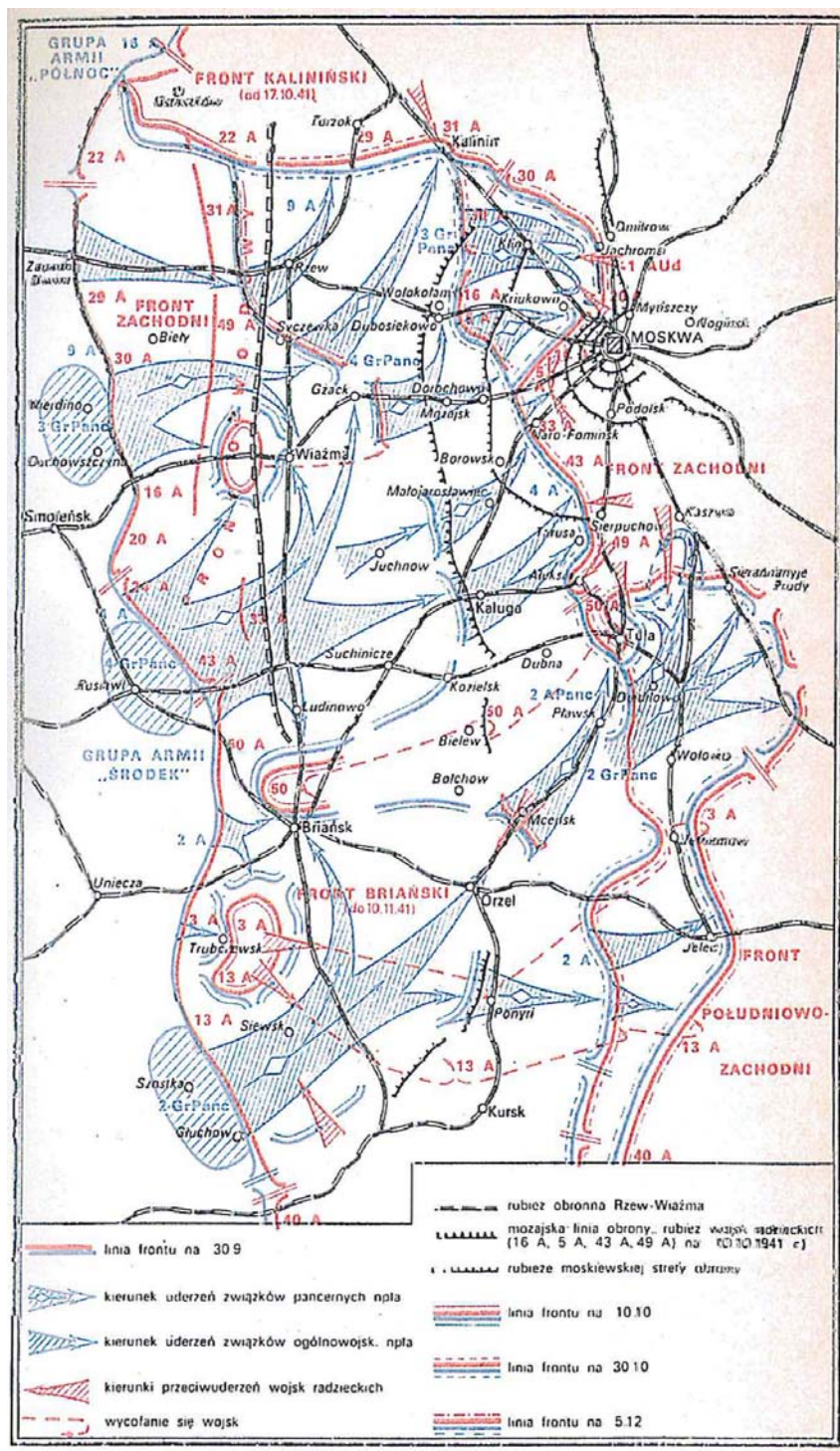
Także na północy niemiecka Grupa Armii „Północ” prowadziła ofensywę z powodzeniem. Co prawda w lipcu tempo działań nieco spadło, ale w następnych miesiącach ponownie nabrało dużego rozmachu. Finowie po wyparciu wojsk radzieckich z terytoriów utraconych w czasie wojny zimowej 1939-1940 roku działań ofensywnych w głąb ZSRR nie prowadzili.

4. OPERACJA „TAJFUN”

Po sukcesach odniesionych na kierunku leningradzkim, na Białorusi, Ukrainie i Krymie, Hitler postanowił bezpośrednio zaatakować Moskwę. Operację pod kryptonimem „Tajfun” przeprowadzić miała Grupa Armii „Środek” pod dowództwem feldmarszałka Fedora von Bocka. Po otrzymaniu uzupełnień stanowiła ona poważną siłę uderzeniową liczącą ponad 1,8 mln. żołnierzy, 14 tys. dział i moździerzy, 1 700 czołgów i 1 390 samolotów¹⁶.

Operacja „Tajfun” rozpoczęła się 30 września i już w pierwszej jej fazie zgrupowania pancerne wyszły na tyły Frontu Brańskiego oraz dotarły do Orła. Na zachód od Wiaźmy 7 października okrążone zostały cztery armie Frontu Zachodniego (19, 20, 24 i 32). W toku dalszych walk zostały zniszczone. Dnia 19 października wprowadzono w Moskwie i okolicach stan oblężenia. Nacierająca od południowo-zachodu 2. Grupa Pancerna gen. Heinza Guderiana została zatrzymana pod Tułą, natomiast dywizje nacierające na Moskwę od zachodu w trzeciej dekadzie października zajęły Możajsk, Kaługę, Tarusę, Aleksin i dotarły na przedmieścia Moskwy. Ciężkie wal-

¹⁶ *Historia drugiej wojny światowej 1939-1945*, t. 4, Warszawa 1979, s. 121.

Operacja „Tajfun”

ki rozwinęły się wzdłuż szosy wołokołamskiej. Oddziały ściągnięte do Moskwy na defiladę z okazji rocznicy rewolucji październikowej, po przemarszu przed trybuną honorową kierowane były w rejon walk na zachód od miasta. Dzięki ich ofiarności i męstwu natarcie niemieckie zostało tu jednak zatrzymane. Żołnierze niemieccy widzieli wieże kremlowskie, ale do miasta nie zdołali wkroczyć.

W toczonych przez Armię Czerwoną walkach odwrotowych dał o sobie znać brak doświadczenia wojennego, zarówno kadry dowódczej jak i żołnierzy. Młodzi oficerowie, awansowani często z dowódców plutonów na dowódców pułków a nawet dywizji, nie byli fachowo przygotowani do dowodzenia na tych szczeblach. Od pierwszych dni wojny szwankowała łączność, uniemożliwiając wręcz dowodzenie większymi zgrupowaniami wojsk – w tym także korpusami zmechanizowanymi. W trakcie ciężkich walk na Ukrainie i w innych rejonach, na skutek błędów w dowodzeniu utracono wprowadzone tam korpusy zmechanizowane i większość czołgów, którymi dysponowały.

Jednocześnie kierownictwo radzieckie podjęło szereg decyzji przestawiając państwo na tory wojenne. 30 czerwca 1941 roku utworzono Państwowy Komitet Obrony ZSRR, który na czas wojny skupiał pełnię władzy w kraju. Wcześniej jeszcze 23 marca utworzono Kwaterę Główną Naczelnego Dowództwa. Na jej czele stanął Józef Stalin, jako przewodniczący, a następnie Naczelnny Wódz. Te dwa ośrodki władzy kierowały całością wysiłków wojennych państwa. W wyniku ogłoszonej mobilizacji do lipca 1941 roku w szeregi Armii Czerwonej wcielono ponad 5 mln. rezerwistów. Do końca roku sformowano i skierowano na front 286 nowych dywizji i 159 brygad piechoty oraz 76 brygad pancernych. Jesienią 1941 roku powstało około 60 dywizji i 200 samodzielnych pułków pospolitego ruszenia. Szkoleniem wojskowym objęci zostali wszyscy mężczyźni w wieku od 16 do 50 roku życia.

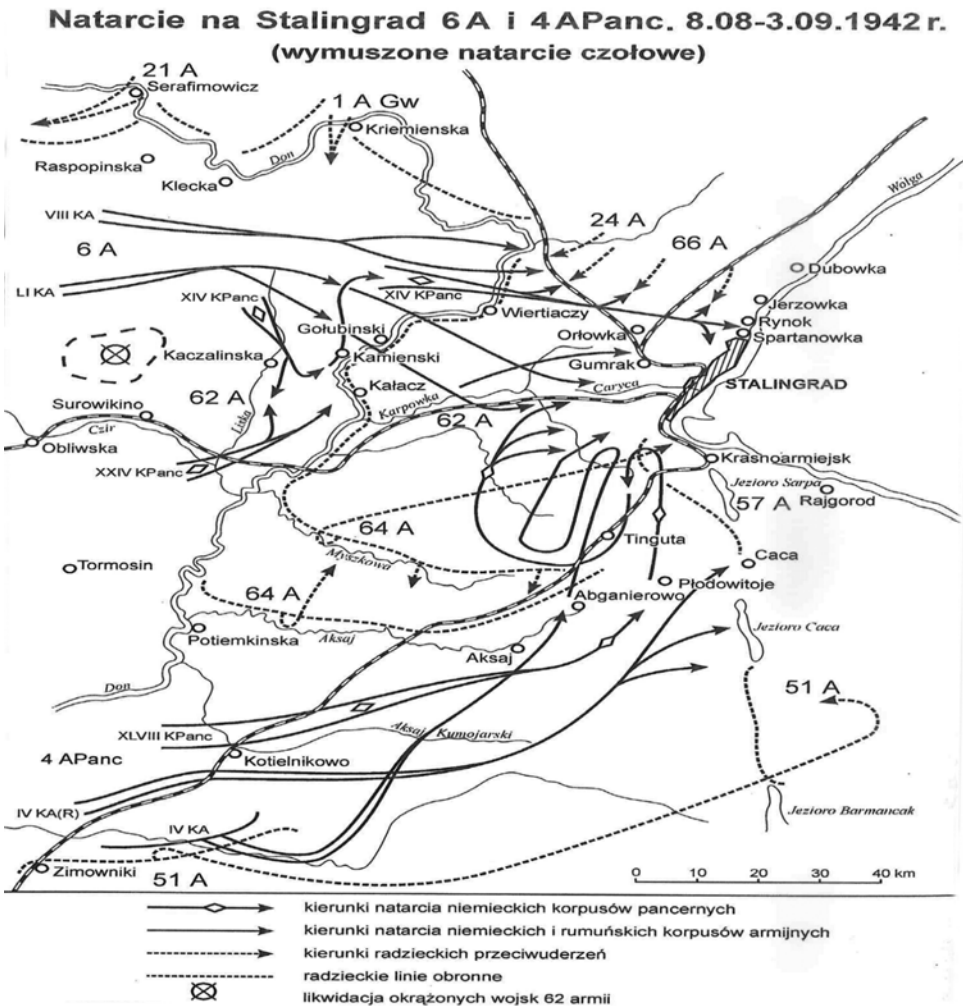
Dzięki tym wszystkim przedsięwzięciom, głównie zaś mobilizacji ludzkiej i materiałowej w listopadzie 1941 r. ofensywa niemiecka została pod Moskwą zatrzymana. Kontrofensywa Armii Czerwonej przeprowadzona 6 grudnia 1941 roku i trwająca do 6 stycznia 1942 roku odrzuciła wojska niemieckie, na niektórych odcinkach, na 300 km. od Moskwy. Mimo ogromnych strat Armia Czerwona zachowała zwartość organizacyjną. Spadły znacząco jej możliwości bojowe, ale wciąż była zdolna do stawiania oporu. Europejska część Związku Radzieckiego od Leningradu po Rostów znalazła się w rękach niemieckich.

5. PRZEŁOM W WOJNIE NA FRONCIE WSCHODNIM. STALINGRAD I KURS

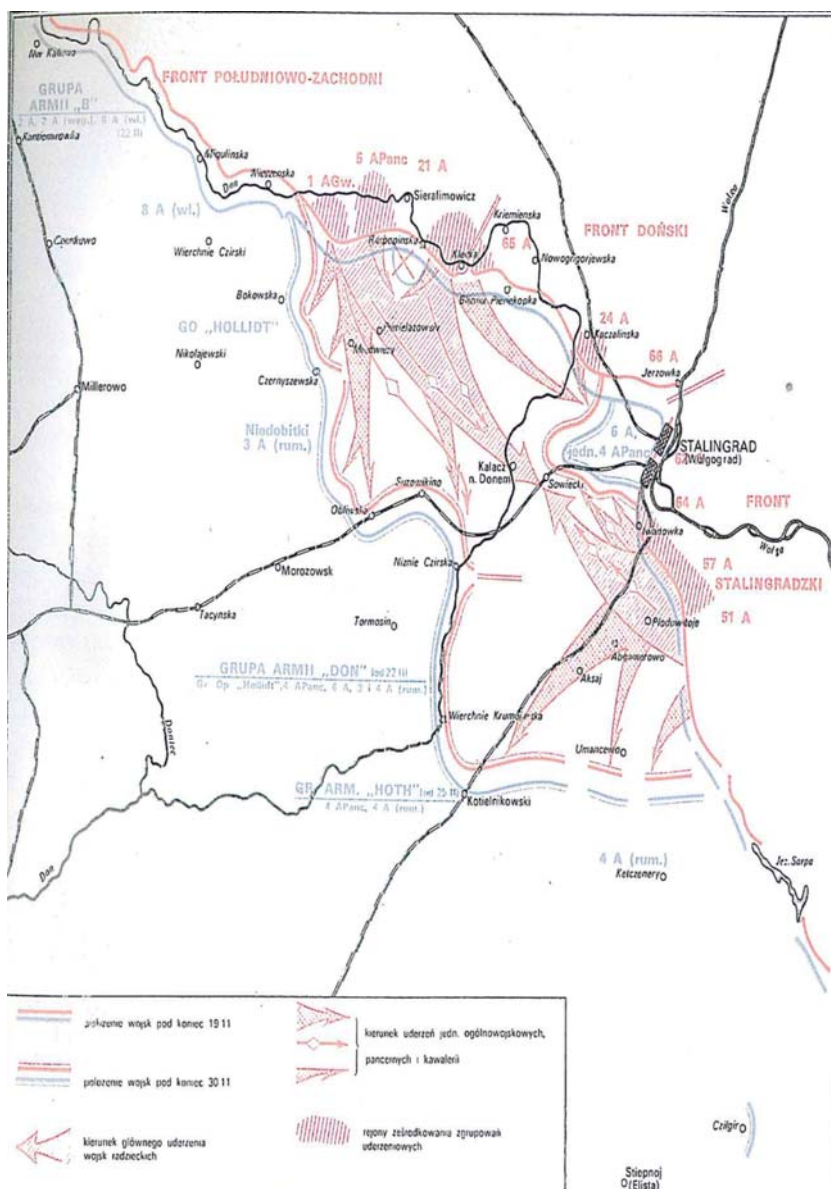
Kolejny rok 1942 – na froncie wschodnim zaznaczył się długą serią niemieckich zwycięstw. Doprowadził Wehrmacht aż na Kaukaz i pod Stalingrad. Kampanię roku 1942 zapoczątkowała nieudana ofensywa radziecka w rejonie Charkowa 12 maja. Rosjanie

odcięci w rejonie Barwienkowa utracili tam pięć armii wchodzących w skład Frontu Południowo-Zachodniego i dwie z Frontu Południowego. Straty były ogromne. Zagrożenie całego kierunku Południowo-Zachodniego wzrosło. Pogłębiło go jeszcze niepowodzenie doznane na Krymie. Niemcy pobili znajdujące się tam wojska Frontu Krymskiego i 15 maja zajęli Półwysep Kerczeński. Rosjanie utracili większość sił działających na kierunku Południowo-Zachodnim jeszcze przed rozpoczęciem ofensywy niemieckiej.

Wykorzystując tą sytuację pod koniec czerwca 1942 r. Niemcy rozwinęli szeroką ofensywę na południowym odcinku frontu wschodniego. Uderzając z rejonu Kurska i Wołczańska przedarli się do Woroneża i wyszli nad Don, w pasie od Woroneża do Ostrogożska. Następnie zmieniając kierunek natarcia na południowy wschód weszli w łuk Donu kierując się na Stalingrad i Kaukaz. Grupa Armii „B” szła na Stalingrad

Okrażenie wojsk niemieckich w Stalingradzie

a Grupa Armii „A” na Kaukaz. 23 sierpnia Niemcy zdobyli Rostów i tego samego dnia podeszli pod Stalingrad. Następnie sforsowali rzekę Kubań, uchwycili przełęcze kaukaskie i dotarli aż pod Ordżonikidze. Jednocześnie 6. armia gen. Friedricha Paulusa i część sił 4. Armii pancernej (gen. Hermann Hoth), 13 września rozpoczęły szturm Stalingradu. Mimo tych sukcesów zasadniczy cel kampanii 1942 roku na południu Rosji nie został osiągnięty. Siły niemieckie weszły głęboko na teryto-

rium ZSRR i oddaliły się na setki kilometrów od swoich baz zaopatrzenia. Zbliżała się zima a oblegającym brakowało odpowiedniego zaopatrzenia w sprzęt, żywności i umundurowania zimowego. Tymczasem Rosjanie broniąc Stalingradu rozpoczęli koncentrację dużych sił nad Donem i Wołgą.

Do przeciwuderzenia na południu utworzyli cztery Fronty: Stalingradzki, Doński, Zachodni i Woroneski. 19 i 20 listopada 1942 roku przeszli do kontrofensywy uderzając z południa i z północy i 23 listopada pod Kałaczem zamknęli pierścień okrążenia, odcinając w Stalingradzie 330 tysięczne zgrupowanie wojsk niemieckich. Podjęte przez Niemców w grudniu próby przzerwania tego pierścienia nie miały powodzenia. W styczniu Rosjanie przystąpili do likwidacji okrążonych sił niemieckich. Zakończyła się ona 2 lutego 1943 roku Około 90 tys. niemieckich żołnierzy wraz z dowódcą 6. Armii feldmarszałkiem Friedrichem Paulusem i 23 generałami dostało się do niewoli. Reszta zginęła lub zmarła od ran, zimna i głodu. Ogólne straty niemieckie w kampanii 1942 roku na południu Rosji sięgały 1,5 mln. zabitych, rannych i wziętych do niewoli. Utracono też około 3,5 tys. czołgów, 12 tys. dział i moździerzy oraz ponad 3 tys. samolotów. Straty Rosjan były niewiele mniejsze¹⁷.

Armia Czerwona wykorzystując sukces pod Stalingradem przeszła do ofensywy na południu wyzwoliła północny Kaukaz, Rostów i część Zagłębia Donieckiego, odrzucając Niemców na około 700 km na zachód. Na północy przerwała blokadę Leningradu oraz zlikwidowała wielkie wybrzuszenie frontu w rejonie Diemiańska i Wiaźmy.

Bitwa stalingradzka zaliczana jest do największych bitew II wojny światowej. Stanowiła punkt zwrotny w zmaganiach na froncie wschodnim. Zachwiała też całym blokiem faszystowskim.

5. BITWA POD KURSKIEM

Hitler, mimo poniesionej klęski, postanowił odzyskać inicjatywę strategiczną. Nakażał latem 1943 roku przeprowadzić operację zaczepną obliczoną na odcięcie i zniszczenie 80 dywizji radzieckich broniących się w łuku kurskim. Do operacji tej przeznaczono 50 dywizji, (w tym 16 pancernych i zmotoryzowanych) około 10 000 dział, 2 700 czołgów i ponad 2 000 samolotów. Niektóre dywizje pancerne wyposażono w nowe typy czołgów: „Tygrysy” i „Pantery” oraz działa pancerne „Ferdynandy”. Łącznie siły niemieckie przeznaczone do uderzenia pod Charkowem i Kurskiem liczyły około 900 000 żołnierzy.

Wywiad radziecki przechwycił informacje o przygotowywanym przez Niemców uderzeniu na łuku kurskim. Dało to możliwość Armii Czerwonej zorganizowania

17 E. Von Manstein, *Stracone zwycięstwa*, Wyd. Bellona, Warszawa, 2018, s. 472-484; T. Konecki, *Stalingrad*, Wyd. Bellona, Warszawa 2003, s. 387-395.

Operacja „Cytadela” rozpoczęła się 5 lipca jednoczesnym uderzeniem Grupy Armii „Środek” od północy na wojska Frontu Centralnego i od południa, siłami Grupy Armii „Południe”, na wojska Frontu Woroneskiego. Rosjanie znając dokładne plany operacji wczesnym rankiem wykonali silne kontrprzygotowanie artyleryjskie, zadając wojskom niemieckim duże straty. Natarcie niemieckie zostało zatrzymane już po kilku dniach. Z rana 12 lipca 5. Armia gen. gen. Aleksieja Żadowa i 5. Armia pancerna gen. Pawła Rotmistrowa wykonały przeciwuderzenie pod Prochorówką. Doszło tam do największej bitwy pancernej II wojny światowej. Uczestniczyło w niej z obu stron 1 200 czołgów i dział pancernych. Niemcy stracili 400 czołgów i zostali odrzuceni na odległość około 7 km. Z kolei do natarcia przeszedł Front Stepowy i Niemcy 23 lipca zostali odrzuceni na pozycje wyjściowe. W następnych dniach Rosjanie wykonali koncentryczne uderzenie na Orzeł i Charków. Oba miasta zostały opanowane a niemieckie zgrupowania rozbite. Zwycięstwo pod Kurskiem zniweczyło ostatnią próbę Hitlera odzyskania inicjatywy strategicznej na froncie wschodnim. Od tego czasu Niemcy przeszli do strategicznej obrony¹⁹.

Zwycięstwo pod Kurskiem dało możliwość Armii Czerwonej przejścia do ofensywy na całym froncie radziecko-niemieckim, od Wielkich Łuków do Morza Czarnego. W rezultacie, podczas kampanii letnio-jesiennej 1943 roku, front przesunął się na zachód o dalsze 300-600 km. Wyzwolona została wschodnia część Ukrainy wraz z jej stolicą – Kijowem.

6. PRZEJĘCIE INICJATYWY STRATEGICZNEJ PRZEZ ARMİĘ CZERWONĄ

Zwycięstwa odniesione przez Armię Czerwoną w 1943 roku, najpierw pod Stalingradem a później pod Kurskiem zmieniły losy wojny na wschodzie. Zmienił się stosunek sił na korzyść Związku Radzieckiego. W 1943 roku dokonał się także przełom w gospodarce wojennej ZSRR. Produkcja samolotów wzrosła o 38% a czołgów i dział pancernych o 30%. Zwiększono także produkcję sprzętu artyleryjskiego i broni strzeleckiej. Na zapleczu wojsk niemieckich rozwinął się ruch partyzancki. Pod koniec 1943 roku działało ponad 850 tys. uzbrojonych partyzantów, a ich walka była koordynowana z operacjami wojsk regularnych.

Kolejny rok 1944 zaznaczył się wyraźną przewagą Armii Czerwonej nad Wehrmachtem. Niemcy i ich satelici wciąż posiadali na wschodzie prawie 5 mln żołnierzy, 54 500 dział, 5 400 czołgów i ponad 3 000 samolotów, ale w tym czasie Armia Czerwona operująca na froncie przekroczyła liczbę 6 mln żołnierzy; posiadała 90 000 dział, 5 000 czołgów i 8 500 samolotów. Odzyskane tereny zwiększyły jej możliwości mobilizacyjne. Była w stanie prowadzić operacje zaczepne na całym froncie szerokości 4 450 km, ciągnącym się od Morza Barentsa do Morza Czarnego.

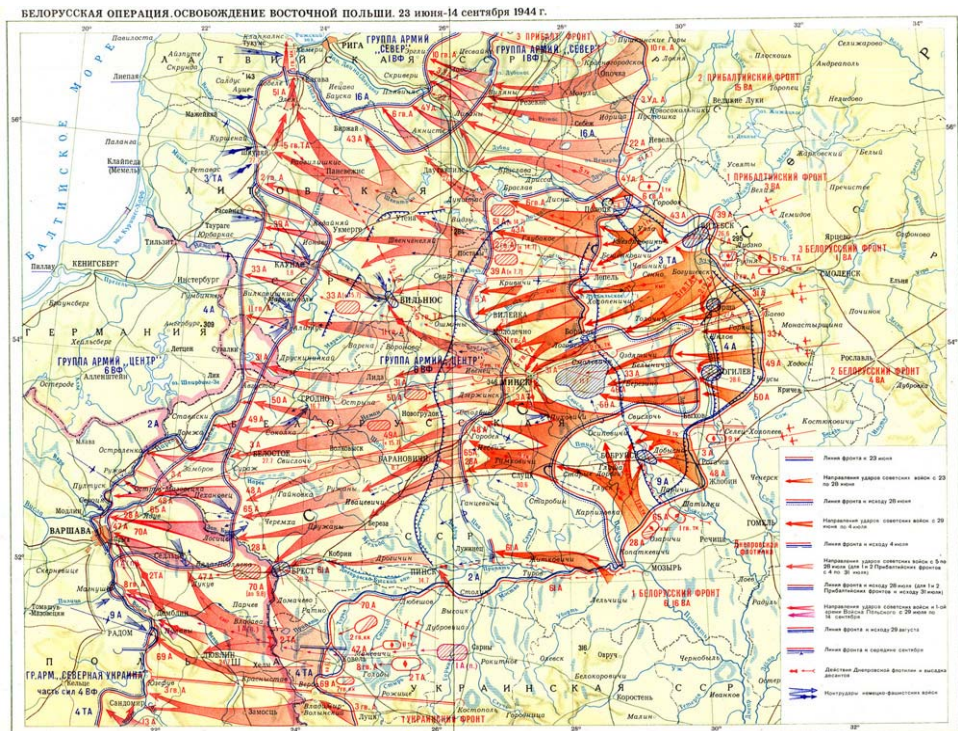
19 P. Carell, *Spalona ziemia*, Wyd. Bellona, Warszawa 2008, s. 81-83.

Kampania zimowo-wiosenna 1944 roku rozpoczęła się 24 grudnia 1943 roku na Ukrainie. Wzięło w niej udział 5 frontów i 2 floty morskie. Jej celem było zniszczenie dwóch niemieckich Grup Armii: „Południe” i „A” operujących na Ukrainie i Krymie. Do maja 1944 roku front na Ukrainie przesunął się na zachód o 450 km za Dniepr i Prut. W rezultacie następnych uderzeń wyzwolony został Krym a na północy całkowicie odblokowany Leningrad. W czerwcu rozpoczęły się dwie wielkie operacje na Białorusi i Ukrainie. Pierwsza z nich, pod kryptonimem „Bagration” doprowadziła do rozbicia niemieckiej Grupy Armii „Środek”, wyzwolenia Białorusi, wyjścia Armii Czerwonej nad Wisłę i na podejścia do Prus Wschodnich. Druga – na Ukrainie – rozpoczęła się 12 lipca i po rozbiciu niemieckiej Grupy Armii „Północna Ukraina” zakończyła się uchwyceniem dużego przyczółka operacyjnego za Wisłą, w rejonie Sandomierza. Pod koniec 1944 roku front przesunął się na zachód od 300 do 1 500 km i przebiegał od Morza Beringa i Bałtyku przez Polskę (Narew - Wisła), Karpaty, Słowację, Węgry, Jugosławię aż do Morza Adriatyckiego. Wyliminowana została z wojny Finlandia i Rumunia. Armia Czerwona rozrosła się do ponad 7 mln żołnierzy w jednostkach operacyjnych. Dysponowała 115 tys. dział i moździerzy, 3 tys. wyrzutni rakietowych 15 tys. czołgów i dział pancernych i prawie 16 tys. samolotów. Niemcy mogli jej przeciwstawić tylko 2 100 tys. żołnierzy, 28 tys. dział, niespełna 4 tys. czołgów i 2 tys. samolotów działających na froncie wschodnim /Sawicki, s. 229 /. Nie bez znaczenia był też fakt, że od czerwca 1944 roku, a więc od czasu lądowania sprzymierzonych w Normandii, Wehrmacht musiał prowadzić strategiczną obronę na trzech frontach: wschodnim, południowym i zachodnim. Przewaga aliantów nad Niemcami rosła z każdym dniem. Wehrmacht wciąż jednak stanowił dużą siłę bojową. Nawet po klęskach poniesionych w 1944 roku na wschodzie, zachodzie i południu dysponował nadal około 200 dywizjami zdolnymi do stawiania dalszego oporu.

Wciąż aktywne było lotnictwo i marynarka wojenna. Po wkroczeniu do Polski i dotarciu nad Wisłę i Narew w lipcu 1944 roku działania Armii Czerwonej na tym kierunku wygasły. Główna uwaga dowództwa radzieckiego koncentrowała się w tym czasie na Bałkanach. Przygotowana na tym kierunku operacja wymierzona była przeciwko wojskom Grupy Armii „Południowa Ukraina”, złożonej z jednostek niemieckich i rumuńskich. Do jej wykonania zaangażowane zostały dwa Fronty Ukraińskie: 2. - gen. Rodiona Malinowskiego i 3. - gen. Fiodora Tołbuchina oraz flota czarnomorska i flotylla dunajska. Łącznie około 1 300 tys. żołnierzy, 16 tys. dział i moździerzy, 1 900 czołgów i dział pancernych, 2 200 samolotów oraz kilkanaście okrętów²⁰.

Operacja jassko-kiszyniowska rozpoczęła się 20 sierpnia 1944 roku 3. Front Ukraiński gen. Fiodora Tołbuchina uderzył na niemiecką 6. Armię i rumuńską 3. Armię. 2 Front Ukraiński gen. Rodiona Malinowskiego zaatakował 8. Armię niemiecką i 4. Armię rumuńską. Po dwóch dniach zdecydowanego natarcia obrona niemiecko-

20 A. Samsonow, *Krach faszystzkiej agresji 1939-1945*, Moskwa 1975, s. 442.

Ofensywa radziecka w roku 1944

rumuńska została przełamana na obydwu skrzydłach. 2. Front Ukraiński poprzez Rumunię skierował się na Węgry i Budapeszt, a 3. Front Ukraiński kierując się ku południowi 30 sierpnia zajął Bukareszt, po czym skierował się na zachód opanował 20 października Belgrad, część sił wkroczył do Bułgarii a następnie dotarł na Węgry, w rejon jeziora Balaton. Ofensywa została zatrzymana dopiero pod Budapesztem i nad Dunajem. Wojnę Niemcom wypowiedziała Bułgaria i Rumunia.

Wydarzenia na Bałkanach odciągnęły uwagę dowództwa radzieckiego od kierunku zachodniego tylko na krótki okres czasu. Prowadząc ofensywę w Rumunii i na Węgrzech Sztab Generalny Armii Czerwonej opracowywał plan kampanii przeciwko Niemcom, która miała zakończyć się opanowaniem Berlina i kapitulacją III Rzeszy. W ramach kampanii 1945 roku zamierzano wykonać dwie operacje: wschodnio-pruską i berlińską. Pierwsza z nich miała doprowadzić do odcięcia w Prusach Wschodnich niemieckiej Grupy Armii „Środek” i jej zniszczenia. Druga - prowadzona z linii środkowej Wisły - miała rozciąć niemiecką Grupę Armii „A” na kilka części i otworzyć drogę na Berlin. Siły wyznaczone do wykonania obu operacji były ogromne - obejmowały pięć Frontów: 1., 2. i 3. Białoruski oraz 1. i 4. Ukraiński. Bezpośrednio na Berlin uderzyć miały, z nad środkowej Wisły, dwa Fronty: 1. Białoruski i 1. Ukraiński. Lewe skrzydło tego zgrupowania zabezpieczać miał 4. Front

Ukraiński, nacierając w południowej Polsce. Zabezpieczenie prawego skrzydła zapewnić miała operacja wschodnio – pruska. Do jej wykonania zaangażowano 2. Front Białoruski marsz. Konstantego Rokossowskiego i 3. Front Białoruski gen. Iwana Czerniachowskiego. Pierwszy z nich, po przełamaniu obrony niemieckiej nad Narwią, miał wykonać uderzenie ku północy, aby w rejonie Elbląga i Malborka odciąć niemiecką Grupę Armii „Środek”. Wykonując to zadanie marsz. Rokossowski miał jednocześnie częścią sił nacierać na zachód, ku dolnej Wiśle i w ten sposób zabezpieczać prawe skrzydło wojsk nacierających na Berlin. 3. Front Białoruski miał tymczasem, z rejonu na północ od Augustowa, nacierać na Królewiec²¹. Operacja wschodnio-pruska i berlińska były zatem ze sobą ściśle powiązane i wzajemnie na siebie oddziaływały.

7. OPERACJE KOŃCZĄCE DRUGĄ WOJNĘ ŚWIATOWĄ NA FRONCIE WSCHODNIM

Ofensywa rozpoczęła się 12 stycznia 1945 roku uderzeniem wojsk 1 Frontu Ukraińskiego, marsz. Iwana Koniewa, z przyczółka sandomierskiego. Zadaniem tego Frontu było przełamanie obrony niemieckiej 4. Armii pancernej przed przyczółkiem sandomierskim i rozwijanie ofensywy w ogólnym kierunku na Wrocław. Dzień później rozpoczęła się operacja wschodnio-pruska. 13 stycznia 1945 roku z nad Niemna ruszył 3. Front Białoruski. 14 stycznia rozpoczęło się natarcie 1. i 2. Frontu Białoruskiego, a dzień później 4. Frontu Ukraińskiego. Pomędzy Bałtykiem a Karpataми rozgorzały ciężkie walki, w których po stronie niemieckiej uczestniczyło prawie 1,5 mln żołnierzy a po stronie radzieckiej prawie 4 mln.

Po przełamaniu obrony niemieckiej Grupy Armii „A” nad Wisłą i przed przyczółkami: sandomierskim i magnuszewskim, dowódcy 1. Frontu Ukraińskiego i 1. Frontu Białoruskiego wprowadzili do działań cztery armie pancerne i kilka korpusów wojsk szybkich (pancernych, zmotoryzowanych, kawalerii). Dostyc szybko wyprzedziły one cofające się siły niemieckie podążające ku Odrze. Za nimi posuwały się siły główne obu Frontów. Pod koniec stycznia czołówki zaczęły docierać do Odry. W 1. Froncie Ukraińskim pierwsze wyszły nad Odrę pod Oławą czołowe oddziały 5. Armii gwardii już 22 stycznia. W ślad za nią podążała 52. Armia. 4. Armia pancerna i 13. Armia dzień później 23 stycznia, uchwyciły przyczółek za rzeką, w rejonie Ścinawy. Na przełomie stycznia i lutego, po opanowaniu Krakowa i Górnego Śląska, 1. Front Ukraiński wyszedł nad Odrę na odcinku 250 km i uchwycił przyczółki za rzeką²².

1. Front Białoruski, marsz. Gieorgija Żukowa, po przełamaniu obrony niemieckiej przed przyczółkami: magnuszewskim i puławskim, także rozwijał natarcie ku Odrze w bardzo wysokim tempie. Na czele posuwały się obie armie pancerne (1. i 2. A Panc.). Po przekroczeniu granicy polsko-niemieckiej sprzed września 1939 roku, 2. Armia

21 K. Sobczak, *Kierunek Bałtyk*, Warszawa 1978, s. 110 szkic.

22 H. Stańczyk, *Operacja sandomiersko-śląska 1 Frontu Ukraińskiego. Bitwa o Górny Śląsk*, Warszawa 1996, s. 222.

pancerna gwardii z marszu przekroczyła południowy odcinek Wału Pomorskiego i skierowała się ku Odrze. Za nią posuwała się 5. Armia uderzeniowa. i 61. Armia.

Na południe od Warty nacierała 1. Armia pancerna gwardii. Obeszła Poznań od południa, przełamała wraz z piechotą Międzyrzecki Rejon Umocniony i przebiła się ku Odrze. Jej czołowe jednostki 1 lutego wyszły nad Odrę w rejonie na południe od Kostrzyna. Następnego dnia 11. korpus pancerny opanował w tym rejonie przyczółek na zachodnim brzegu rzeki. Wkrótce potem dotarły za nią nad Odrę także 8. Armia gwardii, 33. i 69. Armia.

Wcześniej nieco, bo już 31 stycznia, doszły do Odry korpusy 2. Armii pancерnej gwardii oraz współdziałające z nimi oddziały 5. Armii uderzeniowej, w rejonie na północ od Kostrzyna. Do 3 lutego nad Odrę wyszło już sześć armii 1. Frontu Białoruskiego na odcinku o szerokości ponad 100 km. Na południe i na północ od Kostrzyna uchwyciły nieduże przyczółki. Stąd do Berlina pozostawało już tylko 60 km.

W mniejszym tempie i z mniejszym powodzeniem przebiegały działania w Prusach Wschodnich. Wyznaczonym do pobicia niemieckiej Grupy Armii „Środek” dwóm Frontom Białoruskim: 2 i 3 mniej sprzyjał teren do prowadzenia działań zaczepnych. Broniące się na tym obszarze dwie armie niemieckie: 2. i 4. wykorzystały naturalne walory obronne terenu i twardo broniły zajmowanych pozycji. Po ich przełamaniu i dotarciu do Malborka i Elbląga wojsk 2. Frontu Białoruskiego, Niemcy wykonali przeciwuderzenie siłami 4. Armii w rejonie Pasłęka. Od zachodu zaatakowała wyznaczona grupa wojsk 2. Armii. W ostatnich dniach stycznia (26) rozpoczęło się niemieckie przeciwuderzenie. Nie osiągnęło ono zamierzonego celu przebicia się za Wisłę, ale związało znaczne siły 2. Frontu Białoruskiego, odciągając je z kierunku zachodniego. W konsekwencji wojska tego Frontu pozostały w tyle za wojskami 1. Frontu Białoruskiego, nie dając im osłony od północy. Niemcy zaczęli na Pomorzu gromadzić siły do uderzenia w rozciągnięte na 160 km prawe skrzydło 1. Frontu Białoruskiego. W tej sytuacji koniecznym stało się odłożenie uderzenia na Berlin. Najpierw należało zabezpieczyć zagrożone skrzydło.

W ciągu 23 dni trwania operacji między Wisłą a Odrą i w Prusach Wschodnich Niemcy ponieśli duże straty. Czerwonoarmiści rozbili 25 dywizji niemieckich a 35 zniszczyli całkowicie. Aby wesprzeć walący się front wschodni dowództwo niemieckie musiało przerzucić tutaj 40 dywizji z innych mniej aktywnych odcinków. Ale i Rosjanie ponieśli bardzo duże straty. Ponadto wyczerpały się ich zapasy materiałowe, a linie zaopatrzenia znacznie się wydłużyły. Na uzupełnienie strat i odtworzenie zapasów potrzebny był czas. Czasowo zrezygnowano z dalszej ofensywy na Berlin.

W lutym i marcu główny wysiłek Armii Czerwonej skoncentrowany został przeciwko wojskom niemieckim znajdującym się i koncentrowanym na obszarach Pomorza, Dolnego Śląska oraz Prus Wschodnich. 1. Front Białoruski przeprowadził wówczas operację pomorską a 1. Front Ukraiński operację dolnośląską. Ciężkie walki na obu

tych obszarach toczono były w lutym i marcu 1945 roku. Ostatecznym ich wynikiem było pobicie i wyrzucenie za Odrę niemieckiej Grupy Armii „Wisła” utworzonej do obrony Pomorza oraz odrzucenie Grupy Armii „Środek”²³ za Nysę Łużycką. Stworzone zostały warunki do bezpośredniego uderzenia na Berlin.

Kolejna operacja na froncie wschodnim zaplanowana została z myślą opanowania Berlina i zmuszenia Niemców do kapitulacji. W myśl porozumień jałtańskich miała ona zakończyć się na linii rzeki Łaby. Położenie Niemców było w tym czasie katastrofalne. Alianci zachodni przekroczyli Ren, okrążyli duże zgrupowanie wojsk niemieckich w Zagłębiu Ruhry i zmusili do kapitulacji. Na froncie wschodnim wciąż jednak Wehrmacht stawiał opór. Do obrony linii rzeki Odry i Nysy Łużyckiej i dalej na obszarze Austrii Niemcy skoncentrowali trzy Grupy Armii: „Wisła”, „Środek” i „Południe”. Razem z Volkssturmem liczyły one ponad 2 mln żołnierzy. Większość tych sił zamierzano wykorzystać do obrony kierunku berlińskiego. Cały teren między Odrą a Berlinem osłaniany był przez liczne umocnienia. Wszystkie miejscowości i większe budynki przygotowano do długotrwałej obrony. Wokół Berlina rozbudowano trzy pierścienie obronne: zewnętrzny, wewnętrzny i miejski. Miasto podzielono na 9 sektorów obronnych posiadających rozbudowane pozycje, barykady i węzły oporu.

Do złamania oporu Niemców dowództwo radzieckie postanowiło zaangażować trzy Fronty: 2. Białoruski, 1. Białoruski i 1. Ukraiński. W składzie tych wojsk walczyła także 1. i 2. Armia Wojska Polskiego. 1. Armia znalazła się w składzie 1. Frontu Białoruskiego a 2. Armia w 1. Froncie Ukraińskim. Łącznie siły polskie uczestniczące w operacji berlińskiej liczyły około 200 tys. żołnierzy, 3 100 dział i moździerzy, 500 czołgów i 400 samolotów²⁴.

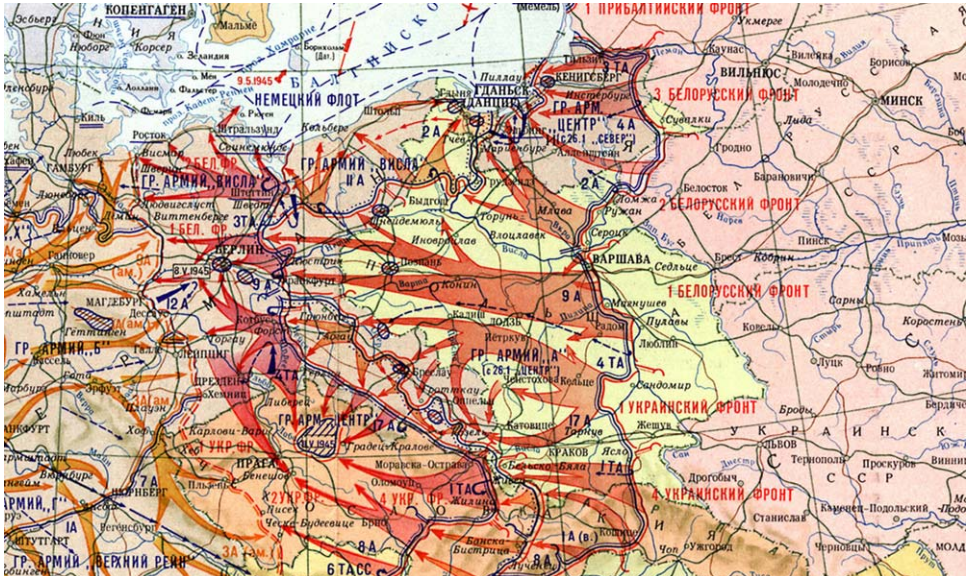
Zasadnicze zadanie w operacji berlińskiej miały wykonać wojska 1. Frontu Białoruskiego z przyczółka kostrzyńskiego. Drugie uderzenie miał wykonać 1. Front Ukraiński z rejonu miejscowości Forst. Po przełamaniu obrony niemieckiej częścią sił miał obejść Berlin od południa a pozostałe armie miały działać w kierunku Drezna. Na tym kierunku zaangażowana została także 2. Armia Wojska Polskiego.

2. Front Białoruski miał sforsować Odrę w jej dolnym biegu i rozwijać natarcie w kierunku zachodnim, zabezpieczając w ten sposób prawe skrzydło 1. Frontu Białoruskiego, od uderzeń z północy. Łącznie siły trzech Frontów radzieckich i będących w ich składzie dwóch armii polskich, przygotowujących się do operacji berlińskiej liczyły ponad 2,5 mln żołnierzy 45 tys. dział i moździerzy, 6 200 czołgów i dział pancernych oraz 8 300 samolotów bojowych.

23 25 stycznia 1945 r. Grupę Armii „A” dowodzoną do dn. 18 stycznia przez gen. Josepha Harpe, przemianowano na Grupę Armii „Środek”. Jej dowódcą został feldmarszałek Ferdinand Schörner; zob. H. Stańczyk, *Operacja...*, s. 242.

24 Z. Stąpor, *Bitwa o Berlin*, Warszawa 1973, s. 8.

Operacja berlińska kwiecień – maj 1945

Operacja berlińska rozpoczęła się 16 kwietnia 1945 roku. Po potężnym przygotowaniu artyleryjskim i lotniczym wojska 1. Frontu Białoruskiego i 1. Frontu Ukraińskiego przeszły do ofensywy. Do 19 kwietnia została przełamana taktyczna strefa obrony wojsk niemieckich i oba Fronty skierowały się na północ i południe od Berlina. 20 kwietnia ruszył także do natarcia 2. Front Białoruski i po sforsowaniu Odry uderzył w kierunku na Szczecin. W wyniku tych działań 25 kwietnia berlińskie zgrupowanie wojsk niemieckich zostało okrążone i rozcięte na dwie części. Jedna część była otoczona w rejonie na południowy – wschód od Berlina (tzw. kocioł frankfurcko-gubiński) a druga w Berlinie. Wkrótce po tym oba fronty, rozwijając natarcie na zachód dotarły do Łaby i nawiązały styczność z wojskami amerykańskimi. 2 maja padł Berlin, dzień wcześniej zlikwidowany został kocioł frankfurcko-gubiński. 8 maja 1945 roku admirał Karl Dönitz podpisał w Berlinie akt bezwarunkowej kapitulacji Niemiec. Mimo podpisania tego aktu działania wojenne prowadzone były przez Armię Czerwoną nadal. Do 11 maja na obszarze Czechosłowacji rozbite zostało ostatnie większe zgrupowanie wojsk niemieckich. Do połowy maja do niewoli radzieckiej dostało się prawie 1 400 tys. Niemców w tym 101 generałów. Związek Radziecki stał się głównym beneficjentem zwycięstwa. Cena odniesionego zwycięstwa była bardzo wysoka. Według danych zebranych w 1993 roku przez historyków rosyjskich od czerwca 1941 r. do maja 1945 roku Armia Czerwona w zmaganiach z Niemcami straciła 10 008 434 zabitych i zmarłych z ran i chorób, 18 190 693 rannych i chorych. Łącznie 28 199 127²⁵. W zestawieniu ze

25 *Giro sekretности sniat. Poteri woorużennyh sil SSSR w wojnach, bojowych dejstwiach i wojennyh konfliktach*, Moskwa 1993, s. 146 – 147.

stratami innych uczestników tej wojny procentowo były to straty bardzo wysokie. Niemcy np. oceniają swoje bezpowrotne straty na około 2 mln żołnierzy. Wynika z tego, że zwycięska Armia Czerwona poniosła w samych tylko zabitych pięciokrotnie wyższe straty niż pokonany Wehrmacht. Straty armii innych państw: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii były jeszcze niższe.

Badacze II wojny światowej, szczególnie zaś radzieccy historycy wojskowości przez wiele lat wysokie straty Armii Czerwonej tłumaczyli dużą przewagą napastniczej armii niemieckiej nad Armią Czerwoną, w pierwszym etapie działań na froncie wschodnim. Zwracają przy tym uwagę, że w czerwcu 1941 roku Armia Czerwona była słabsza nie tylko liczebnie, ale dysponowała małą ilością nowoczesnego sprzętu pancernego i lotniczego. Ponadto twierdzą, że agresja niemiecka była niespodziewana a Armia Czerwona nie była przygotowana do jej odparcia.

Historycy amerykańscy i zachodnioeuropejscy przyczyn tak dużych strat Armii Czerwonej upatrują głównie w radzieckim stylu wojowania. Ze względu na silny kult jednostki w Związku Radzieckim dowódcy wszystkich szczebli starali się osiągać zwycięstwa nie licząc się z kosztami, jakimi trzeba było za nie zapłacić. Wielu historyków zwraca uwagę na słabość radzieckiej doktryny wojennej i jej przestarzałość.

Najnowsze badania wskazują jednak, że problem wysokich strat w Armii Czerwonej miał wiele powodów. Armia Czerwona przed wybuchem wojny była wyposażona dobrze w sprzęt pancerny i lotniczy. Posiadała liczną i dobrą artylerię. Wypracowana w Armii Czerwonej jeszcze w latach 30. teoria głębokiej operacji nie ustępowała pod względem nowoczesności niemieckiej myśli wojskowej. Ataku niemieckiego na ZSRR w czerwcu 1941 roku także nie można rozpatrywać w kategoriach zaskoczenia. Wywiad dostarczał bowiem najwyższemu dowództwu wojskowemu bardzo dokładnych danych o niemieckich przygotowaniach do agresji. Także Churchill słał ostrzeżenia do Stalina o niemieckich przygotowaniach. Nie zaskoczenie było zatem przyczyną klęsk Armii Czerwonej w 1941 roku ale jej słabość. Słabość wynikała jednak nie z niskich stanów osobowych, gdyż w czerwcu 1941 roku liczyła ona ponad 5 mln żołnierzy i dysponowała tysiącami dział czołgów i samolotów, ale z systemu dowodzenia.

W pierwszym etapie cały rozległy front radziecki niemiecki podzielony został na trzy kierunki operacyjne. Za koordynowanie działań na każdym z nich odpowiadał inny dowódca. Sztaby, jakimi dysponowali ci dowódcy były niewielkie i nie posiadały większych kompetencji. Można zatem sformułować tezę, iż w pierwszych miesiącach wojny wyspecjalizowane sztaby wojskowe nie odegrały roli fachowych doradców dowódców. Dowódcy zaś, po czystkach stalinowskich w armii z lat 1937-1938, byli dobierani według zasady wierności Stalinowi a nie kompetencji wojskowych. Byli przygotowani do ścisłego wykonywania poleceń Stalina w czasie pokoju, zupełnie zaś nie nadawali się do dowodzenia i podejmowania samodzielnych decyzji w czasie

wojny. Ta sytuacja bardzo niekorzystnie wpłynęła na przebieg działań w pierwszych miesiącach wojny. To właśnie wówczas Armia Czerwona poniosła największe straty. Do końca 1941 roku zginęło lub dostało się do niewoli prawie 3 mln żołnierzy. Poniesione straty uzupełniano powołaniem prawie 5 mln rezerwistów, których bez dobrego przeszkolenia kierowano na front. To także wpływało na wysokość strat.

Przełomowym na froncie wschodnim był rok 1943. Armia Czerwona odniosła wówczas dwa wielkie zwycięstwa: pod Stalingradem a później pod Kurskiem. Dzięki nim uzyskała wyraźną przewagę nad przeciwnikiem. Towarzyszył temu wzrost liczbowy Armii Czerwonej i napływ nowego nowoczesnego sprzętu bojowego. Odbudowano korpusy a później armie pancerne o dużej sile przebojowej. Powrócono do zarzuconej wcześniej koncepcji głębokich operacji. Wyciągnięto wnioski z doznanych klęsk i porażek pierwszego okresu wojny. Zaczęto doceniać plany operacyjne. Przywrócono rangę sztabów wyższych szczebli dowodzenia. Wykorzystano także doświadczenia niemieckie²⁶.

Wynikiem tych zabiegów było znaczące wzmocnienie Armii Czerwonej i zwiększenie jej skuteczności. Operacje z lat 1944-1945 objęły swoim zasięgiem cały front radziecko- niemiecki i prowadzone były metodą kolejnych uderzeń na różnych odcinkach. Odstąpiono od metody czołowego uderzenia na przeciwnika i spychania jego wojsk, jak uczyniono to w grudniu 1941 roku. Zaczęto stosować ekonomię sił. Obronę nieprzyjaciela zaczęto przełamywać na wąskich odcinkach a w dokonane wyłomy wprowadzano korpusy i armie pancerne. Wykorzystując dużą siłę ognia i wysokie możliwości manewrowe wojska te wychodziły na tyły obrony niemieckiej uzyskując szybkie postępy terenowe. Do wykonania operacji zaczepnych angażowano duże siły: fronty lub grupy frontów. Tak było podczas operacji białoruskiej, lwowsko-sandomierskiej, wiślańsko-odrzańskiej i berlińskiej. Uzyskana przewaga pozwalała prowadzić ofensywę na przestrzeni wieluset kilometrów. Wyraźnie poprawił się styl dowodzenia w Armii Czerwonej na szczeblu strategicznym i operacyjnym.

Dzięki doskonalszemu planowaniu, większej koncentracji sił, nowym metodom przełamywania obrony niemieckiej w operacjach z lat 1944-1945 procentowe straty Armii Radzieckiej, w porównaniu do pierwszego okresu, obniżyły się. Nadal były jednak wysokie. Przyczyn tego stanu rzeczy upatrywać należy w słabym przygotowaniu niższej kadry dowódczej i żołnierzy, którzy trafiali do jednostek liniowych, po pobieżnym tylko przeszkoleniu, niedoceniając rozpoznania i niedostatecznym współdziałaniu pomiędzy rodzajami wojsk. Brak wyszkolenia często starano się nadrobić brawurą.

26 Wzięty do niewoli pod Stalingradem dowódca niemieckiej 6 armii feldmarszałek Friedrich von Paulus zaangażowany został w proces kształcenia oficerów Armii Czerwonej. Po wojnie powrócił w 1953 roku do NRD i zamieszkał pod Dreznem. Zmarł w 1957 roku.

BIBLIOGRAFIA:

1. Akademiia Gienieralnogo Sztaba, Moskwa 1976.
2. Borucki M., *Mussolini*, Oficyna Wydawnicza „Delta W-Z”, (bez roku wydania).
3. Bullock, A. *Hitler i Stalin*, Wyd. „Bellona”, Warszawa 1994, s. 319;
4. Carell P., *Spalona ziemia*, Wyd. Bellona, Warszawa 2008.
5. Cz. Grzelak, *Armia Stalina 1939-1941. Zbrojne ramie polityki ZSRS*, Wyd. Rytm, Warszawa 2010.
6. *Giro sekretности sniat. Poteri wooruzennykh sil SSSR w wojnach, bojowych deistwiiach i wojennykh konfliktakh*, Moskwa 1993.
7. Guderian H., *Wspomnienia żołnierza*, Wyd. Bellona, Warszawa 2003.
8. *Historia drugiej wojny światowej 1939-1945*, t. 4, Warszawa 1979.
9. Halder F., *Dziennik wojenny, t. III., Od kampanii rosyjskiej do marszu na Stalingrad (22.6.1941-24.9.1942)*, Warszawa 1974.
10. Konecki T., *Stalingrad*, Wyd. Bellona Warszawa 2003.
11. Kozaczuk W., *Wehrmacht 1933 – 1939*, Wyd. MON, Warszawa, 1971.
12. Von Manstein E., *Stracone zwycięstwa*, Wyd. Bellona, Warszawa, 2018.
13. Pietrow J., *Partijnoje stroitelstwo w Sowietsoj Armii i Flotie (1918-1961)*, Moskwa 1964.
14. Ratajczyk L., *Historia wojskowości*, Warszawa 1980.
15. Sawicki T., *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim, czerwiec 1944 – maj 1945*, Warszawa 1979.
16. Samsonow A., *Krach faszystsoj agresii 1939-1945*, Moskwa 1975.
17. Siemionow W., *Radziecka sztuka operacyjna. Zarys rozwoju*, Warszawa 1961.
18. Sobczak K., *Kierunek Bałtyk*, Warszawa 1978.
19. Stańczyk H., *Operacja sandomiersko-śląska 1 Frontu Ukraińskiego. Bitwa o Górny Śląsk*, Warszawa 1996.
20. Stąpor Z., *Bitwa o Berlin*, Warszawa 1973.
21. *Woporosy stratieгии i operatiwnogo iskusstwa w sowietsojkh wojennykh trudach 1917- 1940*, Moskwa 1965.
22. *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941-1945. Zarys historii*, Warszawa 1969.
23. Zbiniewicz F., *Armia Radziecka w wojnie z hitlerowskimi Niemcami*, Warszawa 1988.
24. Zgórnjak M., *Europa w przededniu wojny*, Kraków 1993.
25. Żukow G., *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1970.

Prof. dr hab. Zdzisław Sirojć

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

ORCID: 0000-0001-8416-1271

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 35–50

POWSTANIE, ROZWÓJ I KRYZYS AMERYKAŃSKICH METROPOLII / *RISE, DEVELOPMENT AND CRISIS AMERICAN METROPOLISES*

STRESZCZENIE

Celem opracowania jest charakterystyka procesu rozwoju wielkich miast Stanów Zjednoczonych Ameryki. Autor czyni to za pomocą analiz: historycznej i statystycznej. W opracowaniu podkreśla się rolę, jaką w rozwoju społeczno-gospodarczym odgrywają metropolie oraz ich rosnące znaczenie w przyszłości.

SŁOWA KLUCZOWE: USA, metropolie, rozwój.

ABSTRACT

The aim of the study is to characterize the development process of major cities in the the United States of America. The Author does this by means of historical and statistical analyzes. The study emphasizes the role that played by metropolises in socio-economic development and their growing importance in the future.

KEY WORDS: USA, metropolises, development.

WPROWADZENIE

Badania archeologiczne wskazują, iż człowiek na kontynencie amerykańskim pojawił się ponad 30 tys. lat p.n.e.¹, przedostając się najprawdopodobniej z kontynentu azjatyckiego. Ponowna ekspansja miała miejsce w epoce nowożytnej, tym razem byli to migranci z Europy Zachodniej i Południowej. Wskutek podboju ziem zamieszkałych przez tubylców (Indian i Inuitów) oraz eksplorację niezamieszkałych terytoriów

1 M. Rozbicki, *Narodziny narodu. Historia Stanów Zjednoczonych do 1861 roku*, OW Interim, Warszawa 1991, s. 14.

stworzone zostały dwie odmienne kultury: angloamerykańska i latynoska. Historia tego procesu została w literaturze naukowej dość dobrze opisana. Autor zatem spróbuje spojrzeć na historię Stanów Zjednoczonych Ameryki z punktu widzenia procesu rozwoju miast, który doprowadził do powstania współczesnej amerykańskiej cywilizacji miejskiej.

METROPOLIE JAKO FORMA ORGANIZACJI PRZESTRZENI

Metropolia jest najwyższą formą organizacji przestrzeni we współczesnym społeczeństwie sieci². Pojmować będziemy ją jako historycznie ukształtowaną, wielką, skoncentrowaną wokół wielkiego miasta lub grupy miast (najczęściej liczącą powyżej 500 tys. lub 1 mln mieszkańców), formę osiedleńczą, funkcjonującą jako złożony lub wielokrotnie złożony geosystem, konkurujący i kooperujący w skali globalnej z innymi podmiotami lub systemami w celu zaspokajania potrzeb mieszkańców i zapewnienia jej możliwości dalszego rozwoju³. Metropolie zatem, to wielkie skupiska ludności, kapitału, usług, nauki, innowacji i nowoczesnych technologii, wytwarzające przeważającą część PKB poszczególnych państw, czy regionów.

We współczesnym świecie nabierają one coraz bardziej istotnego znaczenia. Dlaczego tak się dzieje? Zjawisko to ściśle związane jest z obecnym etapem rozwoju kapitalizmu – kapitalizmem globalnym. Wśród charakterystycznych jego cech wymienić należy przede wszystkim:

- wysoką efektywność gospodarowania,
- i konkurencyjność podmiotów uczestniczących w życiu społeczno-gospodarczym.

Równoległe zachodzą sprzyjające im procesy koncentracji:

- kapitału, w szczególności kapitału finansowego (jego dominacja we współczesnej globalnej gospodarce powoduje, że obecny etap rozwoju kapitalizmu nazywany jest także kapitalizmem finansowym),
- usług, w szczególności usług wyższego rzędu i najnowszej generacji – finansowych, ubezpieczeniowych i związanych z nieruchomościami,
- zarządzania (ze względu na wysoki potencjał i wielość powiązań komunikacyjnych siedziby organizacji międzynarodowych czy transnarodowych korporacji umiejscawiane są w regionach skupiających wielką liczbę ludności).

Koncentracja ta, powiązana z koncentracją ludności jako nośnikiem wysokiej jakości zasobów intelektualnych, jest zrozumiała, stwarza bowiem warunki do wyższej efektywności gospodarczej. Ma ona swój wyraz przestrzenny w postaci tworzenia się

2 Zob.: M. Castells, *Społeczeństwo sieci*, WN PAN, Warszawa 2007.

3 Z. Sirojć, *Socjalno-ekonomiczne problemy rozwoju krupnych gorodow*, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Kijew 2010, s. 44.

różnego rodzaju wielkich obszarów zurbanizowanych: aglomeracji miejskich, metropolii i obszarów metropolitalnych, megamiast, czy megalopolis.

PERIODYZACJA ROZWOJU AMERYKAŃSKICH METROPOLII

Klasycznym przykładem rozwoju procesu urbanizacji (i metropolizacji) są Stany Zjednoczone. Stąd próba analitycznego spojrzenia na jej historyczny rozwój w USA jest uzasadniona.

Kształtowanie się i rozwój różnych form osadnictwa miejskiego w Stanach Zjednoczonych Ameryki autor wiąże z konkretnymi wydarzeniami i procesami, mającymi miejsce w politycznych i gospodarczych dziejach kraju. Wyróżnia zatem, następujące etapy rozwoju USA:

- etap kolonizacji i kolonialnego rozwoju (od początków osadnictwa do roku 1776),
- etap становienia podstaw państwowości (1776-1815),
- etap przemian strukturalnych i konsolidacji kraju (1815-1865),
- etap uprzemysłowienia i dynamicznego rozwoju gospodarczego (1865-1920),
- etap kształtowania się USA jako światowego mocarstwa i dominacji amerykańskiej waluty – dolara (1920 - przełom lat 60. i 70.),
- etap globalizacji gospodarki i dynamicznego rozwoju nowoczesnych technologii (przełom lat 60. i 70. - do dziś).

Etapom tym, zdaniem autora, odpowiadają następujące etapy rozwoju amerykańskich miast:

- etap wczesnego osadnictwa, zakładania miast kolonialnych i budowy pierwszych miast niepodległego państwa (do roku 1815),
- etap urbanizacji kraju i dynamicznego rozwoju miast oraz przemian strukturalnych w amerykańskich miastach (lata 1815-1920),
- etap suburbanizacji i metropolizacji oraz kryzysu amerykańskich miast (od roku 1920 do dziś).

ETAP ZAKŁADANIA I BUDOWY AMERYKAŃSKICH MIAST

Przed nowożytną kolonizacją Ameryki na obecnym terytorium Stanów Zjednoczonych praktycznie nie było większych ośrodków miejskich. Jedynym większym przykładem osadnictwa miejskiego była Cahokia, położona na terytorium obecnego stanu Illinois. To średniowieczne prekolumbijskie miasto (1050-1350) liczyło jednak nie więcej niż 20-30 tysięcy mieszkańców.

Począwszy od XVI i XVII wieku obszary Ameryki Północnej kolonizowali: z południa - Hiszpanie, ze wschodu - Brytyjczycy, Szwedzi i Holendrzy, a z północy - Francuzi i Rosjanie.

Pierwszym miastem powstałym na terytorium obecnego USA było założone przez Hiszpanów w roku 1565 Saint Augustine - przez ponad dwa wieki stołeczny ośrodek Florydy. Nieco później (w roku 1607) Hiszpanie założyli Santa Fe, które dzierży miano najstarszej stolicy stanu.

Wśród pierwszych osad założonych na obecnym terytorium USA przez Anglosów były m.in.: Jamestown (1607, nie przetrwała), Albany (1614), Jersey City (1617) i Plymouth (1620).

Większość głównych metropolii USA została założona w XVII i XVIII wieku. Przed uzyskaniem przez kraj niepodległości w roku 1776 powstały: Nowy Jork (1624), Boston (1630), Filadelfia (1682), Detroit (1701), Baltimore (1729), a tuż po: San Francisco (1776), Chicago (1779), Los Angeles (1781) i Waszyngton (1790).

Istotną rolę w dalszym rozwoju amerykańskich miast odegrała, przyjęta w roku 1785, ustawa Land Ordinance, która regulowała zasady gospodarowania ziemią.

Do XIX wieku ludność miejska USA stanowiła znikomą jej część. W roku 1790 tylko 5 % ludności Stanów Zjednoczonych mieszkało w miastach, a ponad 15 tys. mieszkańców liczyły tylko: Filadelfia, Nowy Jork i Boston⁴.

ETAP URBANIZACJI KRAJU

Po zakończeniu „drugiej wojny o niepodległość” z Brytyjczykami (1815) Stany Zjednoczone stały się państwem imperialnym. Zaczęto wypierać Europejczyków z kontynentu amerykańskiego (doktryna Monroëgo) i prowadzić politykę izolacjonizmu.

Postępowała terytorialna konsolidacja kraju. W I połowie XIX wieku powstało 16 nowych stanów (w tym 13 po roku 1815), które dołączyły do 16 stanów utworzonych w XVIII wieku (plus Dystrykt Kolumbia). Jeśli uwzględnić jeszcze 5 stanów powstałych tuż przed wojną secesyjną, to stanowią one zdecydowaną większość podstawowych obecnie jednostek administracyjnych kraju.

W XIX wieku, po przyłączeniu ogromnych zachodnich i południowych obszarów (i tworzeniu nań państwowej administracji), zakładano kolejne ośrodki miejskie, w tym m.in. te, które obecnie stanowią znane metropolie: Miami (1825), Houston (1836), Dallas (1841), Atlanta (1845), Seattle (1851), Phoenix (1861).

W I połowie XIX wieku ludność miast amerykańskich była nieliczna, ale systematycznie rosła (zob. poniższą tabelę). Pierwszą amerykańską metropolią stał się Nowy Jork, który pod koniec lat 40. XIX wieku przekroczył 0,5 mln mieszkańców. Największe miasta USA w latach 1800 i 1850 liczyły:

---

4 *People Urbanization of America*, <https://www.theusaonline.com/people/urbanization.htm>

1800		1850	
Miasto	Liczba ludności (w tys.)	Miasto	Liczba ludności (w tys.)
Nowy Jork	60,0	Nowy Jork	515,0
Filadelfia	41,0	Baltimore	170,0
Baltimore	26,0	Boston	137,0
Boston	25,0	Filadelfia	121,0
Charleston	19,0	Nowy Orlean	116,0
		Cincinnati	115,0

Źródło: *Największe miasta USA 1790-2020*, <https://www.youtube.com/watch?...>

Wraz z rozwojem gospodarki kapitalistycznej miasta USA przechodzą w I połowie XIX wieku radykalne zmiany:

- skali,
- struktury społecznej,
- urbanistycznej zabudowy⁵.

„Proces ten oznaczał przejście od handlowych i rzemieślniczych miast okresu kolonialnego – o zwartych społecznościach lokalnych, silnym poczuciu europejskich tradycji, ukształtowanych handlowych elitach i powolnym wzroście – do lawinowo rozwijających się przemysłowych miast kapitalistycznych, o mobilnej i niestabilnej strukturze społecznej, gwałtownej ekspansji przestrzennej i rosnącej zależności od gospodarczej koniunktury na szerszych obszarach”⁶.

Po roku 1830 przybrał na tempie proces urbanizacji⁷. XIX-wieczna urbanizacja opierała się głównie na rozwoju środków transportu: kolei żelaznej i kanałach, a później na dynamicznym rozwoju przemysłu w czasie tzw. II rewolucji przemysłowej.

Przełomową datą w historii USA było zakończenie wojny secesyjnej w roku 1865 i zjednoczenie kraju oraz zniesienie niewolnictwa. Umożliwiły one dynamiczny rozwój kraju. Kończyła się terytorialna konsolidacja państwa⁸, jego potencjał ludnościowy (ponad 30,0 mln) umożliwiał rozwój przemysłu, handlu i transportu kolejowego, który zapoczątkował drugą rewolucję przemysłową. Przyjęty w roku 1862 Homestead Act zdynamizował osadnictwo na Zachodzie kraju. Na Wschodzie natomiast rozpoczął się proces industrializacji.

Dynamikę rozwoju największych miast amerykańskich w II połowie XIX wieku pokazuje poniższa tabela:

5 A. Wallis, *Ameryka – miasto*, KAW, Warszawa 1987, s. 10.

6 ibidem.

7 J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2013, s. 343.

8 Zob.: H. Katz, *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971.

		1860	1880	1900
L.p.	Miasto	Liczba ludności (w tys.)	Liczba ludności (w tys.)	Liczba ludności (w tys.)
1.	Nowy Jork	1175	1912	3437
2.	Filadelfia	566	847	1294
3.	Boston	178	363	561
4.	Baltimore	212	332	509
5.	Cincinnati	161	255	326
6.	Saint Louis	161	350	575
7.	Chicago	109	503	1698

Źródło: *Wielkie miasta w USA (1860-1900)*, <https://cources.lumenlearning.com/atd-hortos-ushi-story/chapter/urbanization-and-its-challenge/>

Dynamiczny rozwój gospodarki USA nastąpił pod koniec XIX wieku. Wzrost gospodarczy przekraczał wtedy 10 % rocznie i był najwyższy na świecie⁹.

Po roku 1880 urbanizacja kraju znacznie przyspieszyła. Napływali imigranci, przede wszystkim z Europy. Odbywało się to kosztem ludności tubylczej (Indian), której, według szacunków, przed kolonizacją (w XVI wieku) było około 5 mln, a pod koniec wieku XIX tylko około 300 tysięcy¹⁰.

ETAP SUBURBANIZACJI I METROPOLIZACJI

Tuż po I wojnie światowej w historii USA miały miejsce dwa istotne fakty: Stany Zjednoczone stały się pierwszą potęgą gospodarczą świata, a dolar stał się jego główną walutą. Ludność miejska kraju przekroczyła natomiast 50 % (Ludność USA w roku 1920 liczyła 106 mln, w tym w miastach mieszkało 54 mln)¹¹. Zaczął się nowy etap w historii USA i rozwoju amerykańskich miast.

Stany Zjednoczone stały się mocarstwem, głównym centrum przemysłowym i handlowym świata. Nastąpił gwałtowny rozwój amerykańskiej gospodarki, w tym przede wszystkim przemysłu. Okres po I wojnie światowej charakteryzował się m.in.: rozwojem przemysłu naftowego, motoryzacji, w szczególności upowszechnieniem samochodu jako środka transportu.

W roku 1929 Stany Zjednoczone i Kanada wytwarzały większy PKB niż cała Europa i ZSRR razem wzięte. W 1938 roku natomiast (mimo doznanego w latach 1929-1933 wielkiego kryzysu gospodarczego) PKB *per capita* USA było najwyższe na świecie¹².

9 *Stany Zjednoczone. Historia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Stany-Zjednoczone-Historia,...>

10 *Ibidem*; zob. także: J. Rees, *Industrialization & Urbanization in the United State (1890-1929)*, 2016, <https://oxfordre.com/americanhistory/view/...>

11 A. Wallis, *op. cit.*, s. 20-21.

12 Zob.: J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa w latach 1914-1939*, „Dzieje Najnowsze” 1/2003. https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Dzieje_Najnowsze_...

Proces urbanizacji w USA przybrał charakter suburbanizacji. Ludność wielkich miast zaczęła przemieszczać się z centrów miast na przedmieścia. Proces ten został nieco przyhamowany w latach 30. XX wieku, jednak już w latach 40. tegoż wieku wydzielono w USA obszary metropolitalne, których jądro stanowiły miasta liczące co najmniej 50 tysięcy mieszkańców. Niektóre z nich przybierały postać metropolii, sprawując ponadregionalne funkcje, np. w latach 1925-1965 Nowy Jork, będąc największym miastem świata, stał się centrum światowej gospodarki i do dziś stanowi jedno z głównych jej ośrodków.

Proces suburbanizacji przybrał na sile w latach 50. XX wieku. „Eksplozja suburbiów była (przede wszystkim – Z.S.) następstwem powojennego boomu, jaki Stany Zjednoczone przeżywały dzięki rozwiniętej podczas wojny gospodarce”¹³. Suburbia stały się nową formą osadniczą, charakterystyczną dla współczesnego amerykańskiego społeczeństwa. Rozwój suburbiów pogłębił nierówność rozwoju poszczególnych części miasta, co miało szczególnie niekorzystny wpływ na rozwój centrów miast. Migracja bowiem, zamożniejszych mieszkańców na przedmieścia, powodowała ubożenie kasy miejskiej, ze względu na mniejszy dopływ środków finansowych z podatków.

Dynamiczny rozwój suburbiów w latach 1950-1970 wieku pogłębił zatem, kryzys amerykańskich miast. Objawiał się on w takich zjawiskach jak:

- segregacja i dyskryminacja rasowa i etniczna,
- degradacja substancji mieszkaniowej i sfery usług,
- ubóstwo i bieda,
- wysoka śmiertelność i brak ubezpieczeń zdrowotnych,
- niskie płace i bezrobocie,
- brak dostępu do dobrej edukacji,
- rozwój patologii społecznych (przestępczość i przemoc w rodzinie),
- nierówności społeczne i przestrzenne¹⁴.

Przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku to w USA czas wielkich zmian. Miały miejsce przełomowe w historii USA i świata wydarzenia:

- wynalezienie i początki Internetu,
- lądowanie człowieka na Księżycu,
- załamanie się system Bretton Woods i upadek dolara,
- kryzys naftowy, spowodowany konfliktem na Bliskim Wschodzie,
- zakończenie przegranej wojny wietnamskiej,
- kryzys polityczny wywołany aferą Watergate.

13 Ibidem, s. 78.

14 Zob.: A. Majer, *Kryzys miast...*; B. Kozielska, *Współczesne koncepcje rozwoju metropolii w kontekście paradygmatu miast globalnych*, Uniwersytet Śląski, Katowice, 2016; *Wielka śmierć wielkich miast. Ucieczka z amerykańskich metropolii*, <https://wydarzenia.interia.pl/swiat/new-s-wielka-...>

Na przełomie lat 60. i 70. XX metropolie amerykańskie przybierają charakter metropolii postindustrialnych. Mieszkańcy obszarów metropolitalnych zaczynają dominować w ogólnej liczbie ludności kraju. Już w roku 1970 ludność suburbiów przewyższyła ludność dużych miast (na 203 mln mieszkańców USA w tym roku, w suburbiach zamieszkiwało 75 mln, 64 mln w dużych miastach i 64 mln na pozostałych obszarach)¹⁵, natomiast w roku 1976 68 %, czyli ponad 2/3 ludności, mieszkało na obszarach metropolitalnych¹⁶.

W roku 1990 ¾ ludności USA zamieszkuje już obszary metropolitalne. W tymże roku wprowadzony zostaje podział kraju na obszary metropolitalne i mikropolitalne oraz obszary pozostające poza nimi, sankcjonujący dotychczasowe zmiany przestrzenne.

Zaskakuje skala zmian demograficznych, jakie zaszły w amerykańskich miastach w XX wieku. Poniższa tabela obrazuje wielkość aglomeracji miejskich USA (Metropolitan Districts, liczących ponad 100 tysięcy mieszkańców) w początkach XX wieku (w roku 1900) i w roku 2000 (Metropolitan Areas).

L.P.	Nazwa miasta /metropolii	Liczba ludności dużych miast USA w roku 1900 (w tys.)	Liczba ludności Metropolitan Areas w roku 2000 (w tys.)
1.	Nowy Jork	3437+246+206+105+59+48 (NYC & Newark & Jersey City & Paterson & Hoboken & Yonkers)	18351
2.	Chicago	1699	8608
3.	Filadelfia	1294	5442
4.	Boston	561	4181
5.	Pittsburgh	322	1734
6.	St. Louis	575	2151
7.	Baltimore	509	2204
8.	Cincinnati	496	1625
9.	San Francisco	478+67 (+Oakland)	3281
10.	Cleveland	382	1781
11.	Buffalo	352	936
12.	Minneapolis-St. Paul	203+163 (M & SP)	2651
13.	Milwaukee	285	1376
14.	Detroit	286	3734
15.	Providence	176	1190
16.	Waszyngton	279	4587
17.	Nowy Orlean	287	900
18.	Louisville	205	1236

15 A. Wallia, op. cit., s. 75.

16 Ibidem, s. 20-21.

19.	Kansas City	164+51 (KC, KS)	1519
20.	Rochester	163	720
21.	Indianapolis	169	1487
22.	Denver	134	2374
23.	Toledo	132	508
24.	Memphis	102	1060
25.	Columbus	126	1368
26.	Los Angeles	102	12151
27.	Worcester	118	181
28.	Syracuse	108	732
29.	Fall River	104	90
30.	Omaha	103	336

Źródło: *Top 100 US Cities in the Year 1900*, <https://www.biggestuscities.com/1900>; *The largest Urban Areas in the Year 2000*, <https://www.currentresult.com/weather-extrems/US/largest-cities-list.php>

Jak wspominaliśmy wcześniej, w XX wieku amerykańskie wielkie miasta przeżywały kryzys, w szczególności ośrodki miejskie Północnego Wschodu i Środkowego Zachodu. Bardzo trafnie scharakteryzował ten proces A. Wallis:

„Wielkie miasta (USA – Z.S.) uginają się pod ciężarem własnej fizycznej skali i są rozsadzane sprzecznościami, nad rozwiązaniem których będą musiały pracować następne pokolenia. Sprzeczności tych jest sporo:

- między kapitałem a pracą,
- między różnymi grupami finansowych i przemysłowych interesów,
- między dążeniami różnych grup etnicznych i rasowych,
- między nowymi i starymi zbiorowościami imigrantów,
- między prywatną własnością gruntów a potrzebami społecznymi,
- między założeniami planowania przestrzennego a spontanicznymi działaniami prywatnych posiadaczy.

To są przyczyny, dla których amerykańskie metropolie – mimo nieustannych przekształceń – nie są w stanie wydobyć się z dysharmonii własnego rozwoju, nie są zdolne do rozwiązania tragedii gett i slumsów, są natomiast coraz bardziej podatne na społeczne plagi i schorzenia. Wiek XX przyniósł tym miastom niezwykle wzrost ogólnego dobrobytu, znacznie wyższe standardy technicznej infrastruktury i takie zdobycze, jak na przykład powszechną oświatę. Procesy te nie zmniejszyły jednak występujących sprzeczności, a być może jeszcze je spotęgowały. Splatają się one w węzeł gordyjski, którego żadna społeczna siła nie potrafiła dotąd ani rozwiązać, ani przeciąć¹⁷.

17 A. Wallis, op. cit., s. 198.

Pierwsze dekady XXI wieku charakteryzowały się zróżnicowanym tempem rozwoju amerykańskich metropolii. W roku 2019 największe Obszary Metropolitalne w USA stanowiły:

L.p.	Obszar Metropolitalny	Liczba ludności (w tys.)
1.	New York-Newark-Jersey City	19217
2.	Los Angeles-Long Beach-Anaheim	13215
3.	Chicago-Naperville-Elgin	9459
4.	Dallas-Fort Worth-Arlington	7573
5.	Houston-The Woodlands-Sugar Land	7066
6.	Washington-Arlington-Alexandria	6280
7.	Miami-Fort Lauderdale-Pompano Beach	6166
8.	Philadelphia-Camden-Wilmington	6102
9.	Atlanta-Sandy Springs-Alpharetta	6020
10.	Phoenix-Mesa-Chandler	4948
11.	Boston-Cambridge-Newton	4873
12.	San Francisco-Oakland-Berkeley	4732
13.	Riverside-San Bernardino-Ontario	4651
14.	Detroit-Warren-Dearborn	4320
15.	Seattle-Tacoma-Bellevue	3980

Źródło: *U.S. largest metro areas by population 2019*, <https://www.statista.com/statistics/183600/population-of-metropolitan-areas-in-the-us/>

Natomiast największe Statystyczne Obszary Metropolitalne USA w tymże 2019 roku kształtowały się następująco:

L.p.	Statystyczny Obszar Metropolitalny	Liczba ludności (w tys.)
1.	Nowy Jork-Newark	22589
2.	Los Angeles-Long Beach	18711
3.	Chicago-Naperville	9825
4.	Waszyngton-Baltimore-Arlington	9814
5.	San Jose-San Francisco-Oakland	9666
6.	Boston-Worcester-Providence	8288
7.	Dallas-Fort Worth	8058
8.	Houston-The Woodlands	7253
9.	Filadelfia-Reading-Camden	7210
10.	Miami-St. Lucie-Fort Lauderdale	6890
11.	Atlanta-Athens-Clarke County-Sandy Springs	6853
12.	Detroit-Ann Arbor	5342
13.	Phoenix-Mesa	5002
14.	Seattle-Tacoma	4904
15.	Orlando-Lakeland-Deltona	4161
16.	Minneapolis-St. Paul	4028

17.	Denver-Aurora	3618
18.	Cleveland-Akron-Canton	3587
19.	San Diego-Chula Vista-Carlsbad	3338
20.	Portland-Vancouver-Salem	3260
21.	Tampa-St. Petersburg-Clearwater	3195
22.	Denver-Aurora-Lakewood	2980

Źródło: *Primary Statistical Areas of the United States of America*, 2019, [https://en.wikipedia.org/wiki/Statistical_area_\(Unites_States\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Statistical_area_(Unites_States))

Powyższe tabele bardzo przekonująco pokazują zjawisko przemieszczania się ludności z centrów miast na ich peryferie w USA. Pokazują ruch ludności z Północy na Południe i Zachód kraju oraz zwiększanie się liczby ludności aglomeracji miejskich, położonych na tych obszarach Stanów Zjednoczonych.

Następuje odpływ ludności z centralnych i peryferyjnych części miast na obszary od nich oddalone. W procesie urbanizacji ma miejsce etap dezurbanizacji. Związany on jest ze zmianą charakteru gospodarki z industrialnej na postindustrialną. Tabele dokładnie ilustrują proces rozlewania się miast w przestrzeni i tworzenie wielkich regionów funkcjonalnych na terytorium kraju. To właśnie w USA w II połowie XX wieku wykształciło się pierwsze na świecie megalopolis Bos-Wash (skrót od Boston-Waszyngton), obejmujące kilkadziesiąt milionów mieszkańców północno-wschodnich obszarów kraju, stając się początkiem światowego procesu megapolizacji.

TERAŹNIEJSZOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ AMERYKAŃSKICH METROPOLII

Kryzys amerykańskich wielkich miast ma miejsce i obecnie, czego najlepszym przykładem jest Detroit. Mimo kryzysu ludność większości amerykańskich metropolii cały czas rośnie, a poziom urbanizacji w USA przekroczył obecnie 82 %¹⁸.

Podstawowym kryterium oceny jest jednak jakość życia mieszkańców. W rankingach miast-metropolii o najwyższej jakości życia nie ma zbyt wielu amerykańskich metropolii. Na wyróżnienie zasługują takie miasta jak: Boston, San Francisco, Chicago i Nowy Jork¹⁹.

Metropolie amerykańskie charakteryzują się znacznymi nierównościami społecznymi. Mamy w nich do czynienia ze wzrostem patologii społecznych. Zjawisko to związane jest z mniejszą kontrolą społeczną mieszkańców w wielkich skupiskach ludności, jakimi są metropolie.

W przypadku miast amerykańskich mamy do czynienia ze starzeniem się ludności, co może w przyszłości zaważyć na tempie ich rozwoju.

18 *Demografia Stanów Zjednoczonych*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Demografia_Stanów_Zjednoczonych

19 https://www.dbresearch.com/PROD/RPS_EN-PROD/...

Struktura społeczna amerykańskich metropolii jest zróżnicowana, uwarunkowana historycznie i ekonomicznie. Struktura etniczna metropolii została natomiast ukształtowana charakterem i przebiegiem migracji. Współczesne amerykańskie metropolie powiększają się głównie dzięki migracjom międzynarodowym. Pamiętać trzeba także, że Stany Zjednoczone Ameryki demograficznie ukształtowane zostały prawie w całości przez migrantów.

W metropoliach amerykańskich mamy do czynienia z brakiem odpowiedniej ilości środków finansowych (w stosunku do potrzeb). Wynika to z faktu migracji zamożniejszej części mieszkańców do suburbiów oraz migracji do centrów miast ludności mniej zamożnej, co powoduje mniejsze wpływy do budżetów miast, przy jednoczesnych większych wydatkach na świadczenia socjalne.

W metropoliach USA mamy także do czynienia z niedostosowaniem infrastruktury miejskiej (zarówno technicznej jak i społecznej) do obecnych potrzeb (z powodu starzenia się wcześniejszych urządzeń).

Amerykańskie metropolie charakteryzuje również znaczna degradacja środowiska. Stan ten dotyczy także wielu mniejszych ośrodków miejskich. Wśród najbardziej ekologicznych miast trzeba wyróżnić: San Francisco, Portland, Charlotte i Columbię.

Współcześnie w rozwoju metropolii w Stanach Zjednoczonych, w szczególności na północnym-wschodzie i na obszarach przyjeziornych (Środkowy Zachód), mamy także do czynienia z etapem reurbanizacji, charakteryzującym się powrotem części ludności do centrów miast - poddawanych procesom rewitalizacji.

Metropolie wytwarzają gros PKB kraju. 12 największych amerykańskich metropolii wytwarza PKB powyżej 300 mld dolarów, tj. więcej niż wiele średniej wielkości państw, a Nowy Jork wytwarza więcej niż cała Kanada. Efektywność gospodarowania w amerykańskich metropoliach jest obecnie wysoka²⁰.

Obecnie w miastach USA obserwujemy wyścig zastosowań nowych technologii. Rośnie ilość tzw. *smart cities*, czyli miast inteligentnych. Problem stanowi natomiast zakres kontroli społeczeństwa za pomocą urządzeń technicznych.

Samorządy metropolitalne są w dużym stopniu samodzielne. W Stanach Zjednoczonych nie podlegają one bezpośrednio władzy centralnej. Powołują i odwołują je mieszkańcy, choć trzeba przyznać, że znaczącą rolę w jego kształtowaniu odgrywa kapitał.

W zarządzaniu współczesnymi metropoliami istotnego znaczenia nabierają m.in. skuteczność i zakres działań zarządczych. Skuteczność zarządzania metropoliami

---

20 Gdyby miasta stały się państwami. Tak wygląda potęga amerykańskich metropolii, <https://for-sal.pl/artykuly/979278/>, gdyby-miasta-...

postrzegać należy nie tylko w perspektywie ich rozwoju przestrzennego i gospodarczego, ale także w aspekcie ochrony środowiska i zadowolenia mieszkańców z życia w tych wielkich skupiskach ludności.

Istotne jest międzynarodowe oddziaływanie metropolii, czyli zakres wypełniania funkcji zewnętrznych (gospodarczych, politycznych, czy kulturalnych) przez amerykańskie metropolie. Relacje z otoczeniem bowiem, mają istotne znaczenie dla rozwoju współczesnych metropolii. Cechuje je jednak ograniczanie relacji z bezpośrednim otoczeniem na rzecz relacji z innymi podmiotami życia społeczno-gospodarczego. W relacjach zewnętrznych metropolie amerykańskie dominują, albowiem procesy umiędzynarodowienia swoich relacji rozpoczęły one już po I wojnie światowej. Wśród miast globalnych i metropolii o znaczeniu kontynentalnym jest 8 amerykańskich metropolii: Nowy Jork, Los Angeles, Chicago, Waszyngton, Seattle, San Francisco, San Jose i Miami.

Wobec dynamicznego rozwoju metropolii Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej, a także Azji Południowej, perspektywy rozwojowe amerykańskich metropolii będą w najbliższych dekadach stopniowo ograniczane poprzez narzucanie im konkurencyjnych warunków gospodarowania przez azjatyckich partnerów.

Amerykańskie metropolie w najbliższej przyszłości staną przed podobnymi wyzwaniami, przed jakimi stoją i inne światowe metropolie, co wynika z upodobniania się tendencji rozwojowych współczesnego świata. Wśród głównych wyzwań amerykańskich metropolii wyróżnić należy następujące:

- zapewnienie sprawnego zarządzania tymi wielkimi społeczno-ekonomiczno-przestrzennymi systemami,
- wdrożenie obiektywnych kryteriów skuteczności działań zarządczych,
- konstruowanie strategii rozwojowych metropolii i regionalnych planów zagospodarowania przestrzennego,
- dostosowanie do aktualnego etapu rozwoju metropolii stanu infrastruktury miejskiej,
- zapobieganie degradacji środowiska naturalnego,
- zapanowanie nad przebiegiem procesów migracyjnych,
- zapobieganie procesowi narastania nierówności społecznych,
- zwalczanie patologii społecznych, zwłaszcza związanych z wprowadzaniem najnowszych technologii,
- przeciwdziałanie różnego rodzaju kataklizmom, w szczególności zabezpieczenie wielkich skupisk ludności, jakimi są metropolie, przed epidemiami i pandemiami (przykładem skali tego typu zagrożeń niech będzie Nowy Jork, gdzie podczas pandemii COVID-19 kataklizmowi uległa prawie cała metropolia).

PODSUMOWANIE

1. W ciągu 200 ostatnich lat miasta amerykańskie przeszły cały (znany dotychczas) cykl rozwojowy procesu urbanizacji (urbanizacji *sensu stricto*). Dla badaczy rozwoju miast, w szczególności metropolii, stanowią one klasyczny przykład rozwoju i swego rodzaju układ odniesienia w badaniu procesów rozwoju współczesnych wielkich miast na świecie. Amerykańskie miasta przeszły przez wszystkie etapy urbanizacji (urbanizację wstępną, suburbanizację, dezurbanizację i reurbanizację), chociaż pierwszy etap był krótki i odnoszący się w zasadzie do epoki wczesnonowożytnej. W historycznym rozwoju amerykańskich miast możemy także wydzielić etapy ich metropolizacji, jak i megapolizacji (wstępnej i właściwej)²¹.
2. Wydzielone etapy historii USA i etapy rozwoju amerykańskich miast mają autorski, a więc i subiektywny charakter. Mogą jednak stać się przedmiotem pogłębionej i krytycznej analizy bądź dyskusji.

BIBLIOGRAFIA

1. Antoniou J., *Wielkie miasta - wczoraj i dziś*, Warszawa 2003.
2. Bożyk P., *Czy chiński juan zastąpi dolara*, „Przegląd” nr 28/2018, s. 38-40.
3. Bretagnolle A., Delisle F., Mathieu H., Vatin G., *Urbanization on the United States over two centuries an approach based on a long-term database (1790-2010)*, „International Journal of Geographical Information Sciences”, Taylor & Francis, 2015, 29, p. 850-867.
4. Castells M., *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa 1982.
5. Chandler T. and Fox G., *3000 Years of Urban Growth*, Academic Press, New York 1974.
6. Chandler T., *Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census*, The Edwin Mellen Press, Lewiston, New York 1987.
7. *Demografia Stanów Zjednoczonych*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Demografia_Stanów_Zjednoczonych
8. *Demographia World Urban Areas*, 2020, www.demographia.com/db-worldua.pdf
9. Friedmann J., *The World City Hypothesis*, „Development and Change” 1986, No 17.
10. *Gdyby miasta stały się państwami. Tak wygląda potęga amerykańskich metropolii*, <https://forsal.pl/artykuly/979278/gdyby-miasta-...>
11. Geiss I., *Dzieje świata. Daty i konteksty historii powszechnej*, Wyd. „Książnica”, Katowice 1997.
12. George P., *Miasto*, PWN, Warszawa 1956.
13. <http://www.tiger.edu.pl/publikacje/dist.htm>
14. <https://cources.lumenlearning.com/atd-hortos-ushistory/chapter/urbanization-and-its-challenge/>
15. https://www.dbresearch.com/PROD/RPS_EN-PROD/...
16. <https://www.youtube.com/watch?v=CAC2BrnLv04>

21 Zob. Z. Sirojć, *Podobieństwa i różnice w rozwoju amerykańskich i chińskich metropolii*, 2021, maszynopis.

17. <https://wydarzenia.interia.pl/swiat/news-wielka-...>
18. Jałowiecki B., *Metropolie*, Białystok 1999.
19. Jałowiecki B., *Zarządzanie rozwojem aglomeracji miejskich*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok 2002.
20. Katz H., *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971.
21. Kotkin J., *Powszechna historia miasta*, przekład: A. Kunicka, Wyd. Aletheia, Warszawa 2018.
22. Kozielska B., *Współczesne koncepcje rozwoju metropolii w kontekście paradygmatu miast globalnych*, Uniwersytet Śląski, Katowice, 2016.
23. *List of cities by GDP*, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_...
24. *List of largest cities throughout history*, 2016, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_cities_throughout_history
25. *Ludność świata*, 2008, https://pl.wikipedia.org/wiki/Ludnosc_swiate
26. Majer A., *Kryzys miast*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Sociologica, 27, 1998.
27. *Megalopolis*, <https://en.wikipedia.org/wiki/Megalopolis>
28. *Metropolitan America*, <https://www.thensonline.com/content006338-metropolitan-america>
29. Morris I., *Social Development*, Stanford University, 2010.
30. Morris I., *Why the West Rules – For Now*, Farra, Strauss and Giroux, New York 2010.
31. *Największe miasta USA 1790-2020*, <https://www.youtube.com/watch?...>
32. O'Sullivan A., *Urban Economics*, New York 2003.
33. Osterhammel J., *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2013.
34. Pastusiak L., *Chicago – portret miasta*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1997.
35. *People Urbanization of America*, <https://www.theusaonline.com/people/...>
36. *Primary Statistical Areas of the United States of America*, 2019, [https://en.wikipedia.org/wiki/Statistical_area_\(Unites_States\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Statistical_area_(Unites_States))
37. Rees J., *Industrialization & Urbanization in the United State (1890-1929)*, 2016, <https://oxfordre.com/americanhhistory/view/...>
38. Rozbicki M.J., *Narodziny narodu. Historia Stanów Zjednoczonych do 1861 roku*, OW Interim, Warszawa 1991.
39. Sirojć Z., *Metropolizacja jako ekonomiczny i przestrzenny wyraz globalizacji*, Zeszyty Naukowe Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej – Curie, 2/2017, ss. 9-27.
40. Sirojć Z., *Podobieństwa i różnice w rozwoju amerykańskich i chińskich metropolii*, 2021, maszynopis.
41. Sirojć Z., *Socjalno-ekonomiczskie problemy rozwoju krupnych gorodow*, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Kijew 2010.
42. Sirojć Z., *Společne problémy rozvoju metropolii / Socialne problémy rozvoja metropol*, Vysoka skola medzinarodneho podnikania, ISM Slovakia, Presov 2012.
43. Skodlarski J., Matera R., *Gospodarka światowa w latach 1914-1939*, „Dzieje Najnowsze” 1/2003, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Dzieje_Najnowsze_...
44. *Sowremienyje Sojedinionnyje Sztyaty Amieriki. Enciklopediczeskij Sprawocznik*, Izdatielstwo Politiczeskoj Literatury, Moskwa 1988.
45. *Stany Zjednoczone. Historia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Stany-Zjednoczone-Historia,...>
46. *The largest Urban Areas in the Year 2000*, <https://www.currentresult.com/weather-extrems/US/largest-cities-list.php>

47. *Top 100 US Cities in the Year 1900*, <https://www.biggestuscities.com/1900>
48. *U.S. largest metro areas by population 2019*, March 2021, <https://www.statista.com/statistics/183600/population-of-metropolitan-areas-in-the-us/>
49. Wallerstein I., *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974.
50. Wallis A., *Ameryka – miasto*, KAW, Warszawa 1987.
51. Wielka śmierć wielkich miast. Ucieczka z amerykańskich metropolii, <https://wydarzenia.interia.pl/swiat/wielka-ucieczka-...>
52. *Wielkie miasta w USA (1860-1900)*, <https://courses.lumenlearning.com/atd-hortos-ushstory/chapter/urbanization-and-its-challenge/>
53. Zwingle E., *Megamiasta*, „National Geographic Polska”, No 1, 2001.

dr Aleksandra Chyc

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

ORCID: 0000-0003-2063-8127

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 51–65

RADA EUROPY I BEZPIECZEŃSTWO KULTUROWE

/ THE COUNCIL OF EUROPE AND CULTURAL SECURITY

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest zagadnieniom związanym z działalnością Rady Europy w obszarze kultury i zagadnieniom dotyczącym bezpieczeństwa kulturowego. Dokonano charakterystyki organizacji, przedstawiono jej najważniejszy dorobek prawny w obszarze kultury, omówiono istotne inicjatywy oraz projekty kulturalne. Jak również dokonano analizy funkcji Rady Europy i wykazano znaczenie jako organizacji stabilizującej arenę międzynarodową między innymi w zakresie ochrony dorobku kulturowego Europy.

SŁOWA KLUCZOWE: Rada Europy, kultura, współpraca kulturalna, bezpieczeństwo kulturowe.

ABSTRACT

The article is devoted to issues related to the activities of the Council of Europe in the field of culture and issues related to cultural security. The organization was characterized, its most important legal achievements in the field of culture were presented, and important initiatives and cultural projects were discussed. As well as the analysis of the functions of the Council of Europe and its importance as an organization stabilizing the international arena, inter alia, in the field of protection of the cultural heritage of Europe.

KEYWORDS: The Council of Europe, culture, cultural cooperation, cultural security.

WSTĘP

Bezpieczeństwo w warunkach współczesnych zależności i zacieśniającej się współpracy między uczestnikami stosunków międzynarodowych wymaga zmiany punktu odniesienia na poziom uwzględniający zjawiska o podłożu kulturowym, odbywające się w ramach globalizacji. Analizy relacji na arenie międzynarodowej powinny brać pod uwagę współczesne procesy zmian w obrębie kultury, ponieważ dokonuje się obecnie zacieranie dotychczasowego podziału na bezpieczeństwo jednostki, państwa, bezpieczeństwo regionalne i globalne¹. Jednocześnie zauważyć trzeba, iż na znaczeniu przybiera bezpieczeństwo globalne i strategia zapewniania takiego bezpieczeństwa w dobie zacieśniających się współzależności i wieloaspektowych oddziaływań, uwzględniać powinna kulturowe uwarunkowania tegoż bezpieczeństwa².

W. Kitler zdefiniował merytoryczny zakres bezpieczeństwa kulturowego, wymieniając poszczególne elementy, które je obejmują. Między innymi: ochronę wartości kultury duchowej, istotnych dla tożsamości kulturowej (w tym: język, religię, zwyczaje, tradycje historyczne, literaturę, filozofię i ideologię), ochronę materialnych dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego (zabytki, pomniki narodowe, kościoły, dzieła sztuki i rzemiosła artystycznego, oraz inne obiekty o szczególnej wartości dla narodu), poczucie bezpieczeństwa kulturowego dotyczące zarówno narodu (tożsamość narodowa) jak i jednostek i grup etnicznych (tożsamości grupowe), pojęcie otwartości kultury (polegające na równoważeniu własnego rozwoju kulturowego z ochroną przed niepożądanymi wpływami), prowadzenie zagranicznej polityki kulturowej³.

Współcześnie uwzględniając wyżej wymienione zakresy bezpieczeństwa kulturowego można więc wyłonić kilka głównych wyzwań-zagrożeń w sferze kulturowej dla bezpieczeństwa narodowego oraz międzynarodowego:

- wielokulturowość i jednocześnie proces uniwersalizacji kultury wynikający z globalizacji,
- kryzys tożsamości kulturowej,
- migracje, problemy asymilacji imigrantów oraz zjawisko uchodźstwa,
- konflikty o podłożu kulturowym, etnicznym, religijnym, narodowościowym,
- grabieże i kradzieże oraz nielegalny obrót dobrami kultury⁴.

1 P. Frankowski, *Bezpieczeństwo globalne w warunkach transformacji ładu międzynarodowego*, w: R. Zięba, *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 237.

2 A. Krajewska, D. Baj, *Kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa międzynarodowego*, Studia Społeczne nr 3/2017, Wydawnictwo WSM, Warszawa 2017.

3 W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, Uwarunkowania. System.*, Warszawa 2011, s. 53-54.

4 A. Urbanek, *Wybrane problemy bezpieczeństwa*, Słupsk 2013, s. 242.

Współpraca kulturowa jest jednym z wyznaczników współczesnego bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego oraz dalszego rozwoju ludzkości. Im bardziej globalne wyzwania stawiane są na naszej drodze rozwojowej, tym bardziej powinny one uwzględniać różnice kulturowe oraz współpracę opartą na idei dialogu międzykulturowego. Owa współpraca kulturowa powinna odbywać się na poziomie państwowym w ramach polityk kulturalnych poszczególnych państw, jak również ponadpaństwowym uwzględniającym współpracę między państwami, jak również działalność organizacji międzynarodowych w tym zakresie.

Rada Europy miała, w zamyśle podstawowym, swoją działalnością zintegrować Europę po II wojnie światowej oraz zapobiec potencjalnemu zagrożeniu w postaci wybuchu kolejnej wojny⁵. Miało się to odbywać drogą zacieśniania współpracy między państwami – członkami oraz realizowaniem podstawowych celów statutowych organizacji. Rada Europy Powstała w maju 1949 roku jako subregionalna organizacja międzynarodowa. Jej celem głównym było osiągnięcie większej jedności między jej członkami, aby chronić i wcielać w życie ideały i zasady, stanowiące ich wspólne dziedzictwo, oraz aby ułatwić ich postęp ekonomiczny i społeczny. Wraz z upływającymi latami cele szczegółowe Rady Europy ulegały zmianie. Współcześnie jej najważniejsze cele dotyczą kwestii związanych z przestrzeganiem praw człowieka oraz ochroną i promocją praworządności i demokracji⁶. Należy jednak podkreślić, że Rada Europy prowadzi działania w wielu dziedzinach, między innymi dotyczących: spraw społecznych i gospodarczych, ochrony zdrowia, edukacji, kultury, mediów, ochrony środowiska, spraw młodzieży i sportu oraz wszelkiej współpracy prawnej w wyżej wymienionych zakresach. Niniejszy artykuł poświęcony jest tematyce istotnej z perspektywy podnoszenia poziomu bezpieczeństwa kulturowego Europy, a mianowicie zacieśnianiu współpracy w obszarze kultury w ramach działalności Rady Europy. Tym samym autorka stawia tezę, iż Rada Europy jest ważną i przydatną organizacją, jeśli chodzi o zapewnienie stabilności w zakresie bezpieczeństwa kulturowego na obszarze europejskim.

Państwami założycielskimi, których ministrowie spraw zagranicznych podpisali 5 maja 1949 roku w Londynie konwencję o utworzeniu Rady Europy są: Belgia, Dania, Francja, Holandia, Irlandia, Luksemburg, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy. Należy zaznaczyć, że członkiem Rady Europy może zostać każde zaproszo-

5 W 1946 r. znamienne były słowa wygłoszone przez W. Churchilla w przemówieniu do studentów na uniwersytecie w Zurychu: „Jednak istnieje pewien środek. Środek, który [...] mógłby [...] w ciągu kilku lat przeistoczyć wizerunek Europy, lub przynajmniej jej znaczną część, na obraz dzisiejszej, wolnej i szczęśliwej Szwajcarii. Na czym miałyby polegać ten suwerenny środek? Na przywróceniu europejskiej konstrukcji, przynajmniej na tyle, na ile potrafimy, i nadaniu jej formy struktury, pozwalającej na bezpieczne życie w wolności i w pokoju. Musimy stworzyć coś na podobieństwo Stanów Zjednoczonych Europy”. <https://wyborcza.pl/1,75410,1249010.html>

6 www.coe.int

ne przez tę organizację państwo, akceptujące zasady rządów prawa i ochrony praw człowieka. Potwierdzeniem ich przestrzegania jest zobowiązanie nowych państw członkowskich do ratyfikacji Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w przeciągu roku od przystąpienia do organizacji⁷. Obecnie liczy 47 państwa członkowskie, a Polska jest jednym z nich⁸.

Główne organy Rady Europy to: **Sekretarz generalny** - jest odpowiedzialny za planowanie strategiczne i kierunek programu pracy Rady oraz budżet; **Komitet Ministrów** - organ decyzyjny, składający się z ministrów spraw zagranicznych państw członkowskich lub ich przedstawicieli dyplomatycznych w Strasburgu (główna siedziba Rady Europy). Decyduje o polityce Rady Europy i zatwierdza jej budżet oraz program działań; **Zgromadzenie Parlamentarne (PACE)** - organ doradczy składający się z 324 członków parlamentów z 47 państw członkowskich; Zgromadzenie wybiera Sekretarza Generalnego, Komisarza Praw Człowieka i sędziów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Jest swoistym demokratycznym forum dla debat a jego komisje odgrywają istotną rolę w badaniu aktualnych spraw; **Kongres Władz Lokalnych i Regionalnych Europy** - organ doradczy odpowiedzialny za wzmocnienie demokracji lokalnej i regionalnej w 47 państwach członkowskich. Składa się on z dwóch izb – Izby Władz Lokalnych i Izby Regionów – oraz z trzech komitetów, skupia 648 wybranych przedstawicieli reprezentujących ponad 200 000 władz lokalnych i regionalnych; **Europejski Trybunał Praw Człowieka** - stały organ sędziowski, który jest gwarantem praw chronionych przez Europejską Konwencję Praw Człowieka. Mogą z niego korzystać zarówno państwa i jednostki, niezależnie od ich obywatelstwa; **Komisarz Praw Człowieka Rady Europy** - niesądowa instytucja, wspierająca promocję praw człowieka w edukacji, wspomaga ombudsmánów, ustala braki w prawodawstwie oraz dostarcza informacji w zakresie praw człowieka⁹.

Najważniejsze instytucje powołane w ramach Rady Europy, działające pośrednio również w obszarze kultury to: Europejski Trybunał Praw Człowieka – organ Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz Komisarz Praw Człowieka, Europejski Komitet Zapobiegania Torturom, Europejski Komitet Praw Społecznych, Europejska Komisja Przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI), Europejska Komisja na rzecz Demokracji przez Prawo (tzw. Komisja Wenecka), Bank Rozwoju Rady Europy – udziela pomocy finansowej, Grupa Państw Przeciwko Korupcji (GRECO), Europejskie Obserwatorium Audiowizualne – zajmuje się gromadzeniem informacji na temat mediów, Europejskie Centrum na rzecz Współzależności i Solidarności Światowej (Centrum Północ-Południe), Grupa Pompidou – forum współpracy międzynarodowej do spraw zwalczania narkomanii i nielegalnego handlu narkotykami,

7 Od lat poruszana jest kwestia, czy wszyscy członkowie Rady Europy przestrzegają zasad dotyczących praworządności i praw człowieka.

8 www.coe.int

9 www.coe.int

Europejska Farmakopea, Porozumienie dotyczące Poważnych Zagrożeń EUR-OPA, Europejskie biuro do spraw języków rzadziej używanych – jest wspierane przez Radę. Ma na celu wspieranie i promowanie rzadziej używanych w Europie języków, Europejski Komitet ds. Współpracy Prawnej (CDCJ)¹⁰.

DZIAŁALNOŚĆ RADY EUROPY W ZAKRESIE BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO

Podstawowe cele działalności Rady Europy obejmują: ochronę praw człowieka, obronę demokracji parlamentarnej i rządów prawa, rozwój porozumień o zasięgu kontynentalnym w celu ujednoczenia praktyki społecznej i prawnej poszczególnych państw, promowanie tożsamości europejskiej. Rada Europy wyznacza sobie również zadania szczegółowe, jakimi są: „popieranie kształtowania się i rozwoju europejskiej tożsamości kulturalnej i jej różnorodności; poszukiwanie wspólnych rozwiązań dla problemów trapiących społeczeństwa europejskie (...); wzmacnianie stabilności demokracji w Europie (...)”¹¹.

Jedną z działalności Rady Europy jest tworzenie norm prawa międzynarodowego, co wyraża się w podpisaniu pod jej auspicjami blisko 200 umów międzynarodowych tzw. Konwencji Europejskich lub układów częściowych.

Należy podkreślić, że konwencje (mają charakter traktatów międzynarodowych) Rady Europy zazwyczaj w pierwszej kolejności podpisują państwa członkowskie, jednakże większość tych konwencji pozostaje otwarta dla państw europejskich niebędących członkami Rady Europy, jak również dla państw pozaeuropejskich (zazwyczaj dotyczy to państw, które brały udział w opracowaniu danej konwencji). Konwencje Rady Europy wchodzą w życie, jeśli zostaną podpisane i ratyfikowane przez odpowiednią liczbę państw¹².

Poniżej wykaz najbardziej istotnych konwencji Rady Europy, istotnych ze względu na działalność w obszarze kultury:

- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. ,
- Europejska konwencja kulturalna podpisana w 1954 r.,
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego – 1969 r.,
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy – 1985 r.,
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona) – La Valetta 1992 r. (konwencja maltańska),
- Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych – 1992 r.,

10 www.coe.int

11 B. Kuźniak, M. Marcinko, *Organizacje międzynarodowe*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013, s. 106-107.

12 Więcej na temat umów międzynarodowych, w: W. Góralczyk, S. Sawicki, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015, s. 64-93.

- Europejska Konwencja Krajobrazowa – 2000 r.,
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa audiowizualnego – 2001 r.,
- Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa – 2005 r.,
- Konwencja Rady Europy o koprodukcji kinematograficznej (poprawiona) – 2017 r.,
- Konwencja Rady Europy o przestępczości przeciwko dobrom kultury – 2017 r.¹³

Efektom prac Rady Europy są również deklaracje i rezolucje, które wyznaczają kierunek działań dla państw członkowskich, dotyczą one również zagadnień związanych z polityką w zakresie kultury, ochrony dziedzictwa kulturowego i bezpieczeństwa kulturowego. W deklaracjach i rezolucjach często uwzględniana jest problematyka dialogu międzykulturowego, edukacji w zakresie kultury, rozwoju technologicznego wpływającego na rozwój kultury, ochrony dziedzictwa kulturowego, kwestii religijnych¹⁴. Zalecenia (*recomendations*) z kolei są to akty prawnie niewiążące członków Rady Europy. Statut RE (art. 15 lit. B) przewiduje jednak, że Komitet Ministrów RE może zwracać się do rządów państw członkowskich o informację o działaniach podjętych w związku z ustanowionymi zaleceniami. W rzeczywistości oznacza to, że w ten sposób RE kształtuje prawo wewnętrzne i praktykę organów krajowych zgodnie z podjętymi aktami prawnymi. Poniżej dwa przykładowe i istotne zalecenia:

- Zalecenie w sprawie integracji międzykulturowej - 2015 r.¹⁵,
- Zalecenie w sprawie Internetu obywateli – 2016 r.¹⁶.

Przeanalizowane przez autorkę deklaracje, rezolucje i zalecenia wskazują, iż w pierwszej kolejności Rada Europy, jeśli chodzi o działalność w zakresie kultury, skupia się na zagadnieniach dotyczących współpracy i dialogu międzykulturowego, uwzględnieniu postępu technologicznego i jego wpływu na rozwój oraz dostępność kultury jak również edukację i ochronę dorobku kulturowego Europy. Głównymi działaniami tej organizacji w najbliższych latach są: promowanie wspólnych podstawowych wartości praw człowieka, rządów prawa i demokracji; wzmocnienie bezpieczeństwa obywateli Europy, w szczególności poprzez walkę z terroryzmem, przestępczością zorganizowaną i handlem ludźmi; popieranie współpracy z innymi międzynarodowymi i europejskimi organizacjami¹⁷.

13 Więcej nt. konwencji RE w: A. Chyc, *Międzynarodowe kodyfikacje prawa dotyczące ochrony dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego*, „Kwartalnik Polityczny” 1 (44)/2018, CSP w Legionowie, Legionowo 2018; A. Chyc, *Wybrane regionalne kodyfikacje prawa dotyczące ochrony dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego*, „Studia Społeczne” 3/2018, Wydawnictwo WSM, Warszawa 2018.

14 B. Kuźniak, M. Morcinko, op.cit., s. 106 - 107.

15 [https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#{%2219677725%22:\[8\]}](https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#{%2219677725%22:[8]})

16 [https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#{%2219677725%22:\[8\]}](https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#{%2219677725%22:[8]})

17 Więcej nt. rezolucji i zaleceń RE w: A. Chyc, *The Council of Europe Activity for Culture*, „Studia Iuridica Lublinesia” vol 30, nr 2 (2021), s. 81-110.

W ramach trzeciego z wymienionych wyżej działań, Rada Europy przewiduje szeroki wachlarz inicjatyw w zakresie **dialogu międzykulturowego** między Europą oraz krajami sąsiedzkimi. Promocja współpracy na poziomie kulturowym na obszarze społeczeństw europejskich to jedno z głównych zadań Komitetu Kultury i Dziedzictwa Naturalnego Rady Europy (*Steering Committee for Culture, Heritage and Landscape* - CDCPP). Na stronie internetowej Komitetu czytamy: „Kultura jest istotnym elementem i kluczowym czynnikiem skutecznego wykonywania podstawowej misji Rady Europy w zakresie promowania praw człowieka, praktyki demokracji i praworządności. Promowanie kultury jako „duszy demokracji” oznacza promowanie silnej polityki kulturalnej i zarządzania - ukierunkowanych na przejrzystość; dostęp; uczestnictwo i kreatywność; szacunek dla tożsamości i różnorodności; dialog międzykulturowy i prawa kulturowe - jako podstawa szacunku i tolerancji dla wspólnego życia w coraz bardziej złożonym świecie”¹⁸.

„Ogólnym celem dialogu międzykulturowego jest uczenie życia w wielokulturowym świecie oraz rozwijanie poczucia wspólnoty i przynależności. Dialog międzykulturowy może być również narzędziem przeciwdziałania konfliktom i ich rozwiązywania poprzez promowanie praw człowieka, demokracji i rządów prawa.

Bardziej szczegółowe cele to: dzielenie się różnymi wizjami postrzegania świata, aby zrozumieć i nauczyć się od tych, którzy mają inną perspektywę; poznawanie podobieństw i różnic między różnymi kulturami i tradycjami; pomoc w demokratycznym poruszaniu się w świecie różnorodności kulturowej; dzielenie się doświadczeniami dotyczącymi dialogu międzykulturowego; wspólne tworzenie nowych projektów”¹⁹.

Dla podkreślenia wagi tematyki związanej z dialogiem międzykulturowym w październiku 2005 roku Rada Europy wraz z UNESCO stworzyły na konferencji w Faro platformę współpracy między instytucjami nazwaną **Faro Platform**.

Co więcej, w ramach działalności Rady Europy na rzecz kultury można wymienić szereg projektów i programów realizowanych pod patronatem tej organizacji. Są nimi m.in.:

Strategia 21 - Strategia europejskiego dziedzictwa w XXI wieku. W ramach projektu tworzy się bazę dobrych praktyk i zalecenia dotyczące działań w zakresie kultury, ochrony dziedzictwa kulturowego oraz dialogu międzykulturowego;

Biała Księga Dialogu Międzykulturowego i Europejski Rok Dialogu Międzykulturowego - w której zawarte zostały kierunki i strategie promocji dialogu międzykulturowego, jak również przygotowała wskazówki i przykładowe narzędzia potrzebne do promocji dialogu. Dodatkowo Rada Europy uchwaliła rok 2008 Europejskim Ro-

18 <https://www.coe.int/en/web/cdcpp-committee/home>

19 <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/dialog/aktualnosci/rada-europy>

kiem Dialogu Międzykulturowego. Cele Białej Księgi Dialogu Międzykulturowego to: „podsumowanie rezultatów ostatnich działań Rady Europy w zakresie dialogu, dostarczanie przykładów dobrych praktyk; formułowanie dalekowzrocznej wizji strategii promującej dialog międzykulturowy w obrębie społeczeństw Europy; dostarczenie odpowiedzi na pytanie jak Rada Europy, poprzez realizacje modelowych akcji i programów, może pomóc stworzyć lepsze warunki rozwoju dla dialogu międzykulturowego; proponowanie strategii i inicjatyw, które mogą być realizowane w różnych kontekstach kulturowych”²⁰.

Sieć dziedzictwa – system HEREIN utworzony przez krajowych koordynatorów jest narzędziem dialogu i wymiany, które ułatwia współpracę między ministerstwami i instytucjami odpowiedzialnymi za zarządzanie dziedzictwem europejskim. System HEREIN to narzędzie do gromadzenia danych i informacji związanych między innymi z mechanizmami finansowania, ustawodawstwem, systemami dokumentacji, zintegrowanymi strategiami ochrony i działaniami podnoszącymi świadomość. Monitoruje wdrażanie konwencji o dziedzictwie europejskim, ewolucję polityk i umacnianie wartości dziedzictwa dla społeczeństwa jako czynnika dialogu międzykulturowego i poprawy warunków życia. Zrzesza administracje publiczne z 42 państw członkowskich odpowiedzialne za krajowe polityki w dziedzinie dziedzictwa kulturowego.

Baza dobrych praktyk - ogólnodostępna internetowa baza danych, która zawiera przykłady pożądaných działań dotyczących dialogu międzykulturowego (w tym m. in. działania artystyczne, szkolenia i treningi, imprezy promujące kulturę i festiwale oraz produkcje medialne, jak również forum internetowe).

Regionalny program dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego w Europie Południowo-Wschodniej - program rozpoczęto w 2004 roku. Ma on na celu budowanie zaufania i wspieranie współpracy na poziomie kulturowym i etnicznym, wspierając i promując różnorodność w tym zakresie.

Miasta międzykulturowe - projekt, którego głównym celem jest promocja dialogu międzykulturowego w przestrzeni miejskiej oraz wszelkiej różnorodności kulturowej jako wartości dodanej. Projekt rozpoczął się w 2008 roku²¹.

Dni Dziedzictwa Europejskiego – inicjatywa, która polega ona na zachęcaniu do poznawania różnorodnego dziedzictwa kulturowego Europy. Działania te mają na celu w perspektywie długodystansowej pomagać w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego i zwiększaniu wiedzy i świadomości w zakresie różnorodności kultu-

---

20 <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/dialog/aktualnosci/biala-ksiega-dialogu-miedzykulturowego>

21 <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/about>

rowej. W dni Dziedzictwa Europejskiego, w całej Europie, we wszystkie weekendy września liczne zabytki i miejsca historyczne oferują tzw. „wstęp wolny”²².

Należy podkreślić, iż szczególnym osiągnięciem działalności Rady Europy jest stworzenie mechanizmu kontrolnego przestrzegania praw człowieka. Orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka pokazują możliwość odnalezienia praw II generacji (w tym praw kulturalnych: prawo do wolności twórczości artystycznej, prawo do badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, prawo do wolności korzystania z dóbr kultury i ich wytwarzania) wśród standardów praw I generacji ujętych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

W omawianym mechanizmie kontrolnym podstawowe znaczenie ma skarga indywidualna²³. Procedura przewiduje, iż prawo do skargi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) przysługuje osobie fizycznej, organizacji pozarządowej oraz grupie jednostek, które twierdzą, że ich uprawnienia wynikające z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz protokołów dodatkowych zostały naruszone²⁴. Orzeczenia ETPC mają silny wydźwięk moralny, co skutkuje bardzo często późniejszymi działaniami legislacyjnymi mającymi na celu unikanie krzywdzących sytuacji²⁵.

Rada Europy to organizacja o rozbudowanym systemie monitoringu. Kontrola dotyczy przestrzegania przez państwa ich zobowiązań wynikających z członkostwa w Radzie Europy lub z ratyfikowanych przez nie konwencji. Kompetencje monitorujące (w różnym zakresie) posiadają wszystkie organy i instytucje Rady Europy. W ramach

---

22 [https://edd.nid.pl/o-edd/Więcej_w:_A._Chyc,_The_Council_of_Europe_Activity_for_Culture,_„Studia_luridica_Lublinesia”_vol_30,_nr_2_\(2021\),_s._81-110.](https://edd.nid.pl/o-edd/Więcej_w:_A._Chyc,_The_Council_of_Europe_Activity_for_Culture,_„Studia_luridica_Lublinesia”_vol_30,_nr_2_(2021),_s._81-110.)

23 Mechanizm kontrolny przestrzegania praw człowieka został poddany gruntownej reformie pod koniec lat 90. Pierwotnie procedura rozpatrywania skarg uwzględniała udział trzech instytucji: Komisji Praw Człowieka RE, Komitetu Ministrów RE oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC). ETPC jest jedynym trybunałem międzynarodowym, przed którym jednostka może zaskarżyć państwo, w tym własne państwo. Uznawanie przez państwa prawa skargi indywidualnej spowodowało lawinowe zwiększenie się skarg tego rodzaju, co utrudnia skuteczne funkcjonowanie ETPC.

24 Prawo do tej skargi przysługuje niejako automatycznie, jednakże konwencja formułuje tzw. dopuszczalność skargi, czyli przesłanki jakie muszą być spełnione. Po stwierdzeniu dopuszczalności skargi próbuje się rozwiązać daną kwestię polubownie. Jeśli takie rozstrzygnięcie nie jest możliwe, skargę kieruje się do Izby Trybunału (7 sędziów). W przypadku wątpliwości sprawa kierowana jest do Wielkiej Izby Trybunału (17 sędziów). Orzeczenia Izby są ostateczne (jeśli strony oświadczą, że nie prześlą dalej sprawy do Wielkiej Izby lub z upływem trzech miesięcy od wydania orzeczenia). Orzeczenia ETPC mogą zawierać poza stwierdzeniem o naruszeniu konwencji obowiązek rekompensaty szkód. Wyroki ETPC przekazuje się Komitetowi Ministrów RE, aby czuwał nad ich wykonaniem. Konwencja przewiduje również procedurę skargi międzypaństwowej. Jak również na wniosek Komitetu Ministrów ETPC może wydawać opinie doradcze w kwestiach prawnych dotyczących wykładni konwencji i jej protokołów.

25 Łazowski, A. Zawadzka-Łojek, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 235-237.

monitoringu bada się sprawozdania, które przedkładają państwa; dokonuje się własnych ustaleń przez organy monitorujące (często posiłkuje się opiniami organizacji pozarządowych); dokonuje się wizyt monitorujących w danym kraju. Skuteczność mechanizmu monitorującego bazuje w głównej mierze na postawach etycznych i moralnych państw członkowskich oraz o ich dbałości o swój wizerunek na arenie międzynarodowej. Jednakże w sytuacjach wyraźnego naruszenia praw wynikających z członkostwa w Radzie Europy lub z podpisanych traktatów Komitet Ministrów RE posiada możliwość nałożenia sankcji prawnych tj. zawieszenia w prawach członkowskich lub wykluczenia państwa. Z kolei Zgromadzenie Parlamentarne RE może w takich sytuacjach odmówić ratyfikacji pełnomocnictw przedstawicieli państwa naruszającego prawo²⁶.

Ważną rolę w mechanizmie monitorującym pełnią raporty. Analiza wybranych raportów na przestrzeni okresu 2000-2014 w zakresie współpracy kulturowej oraz ochrony dziedzictwa kulturowego wskazuje na ogromną wagę poruszanej tematyki i aktywną działalność Rady Europy w tym zakresie. Podkreślić należy istotną rolę raportów skonstruowanych przez **Grupę Raportującą ds. Edukacji, kultury, sportu, młodzieży i środowiska** (*Reports of Raporteur Group on Education, culture, sport, youth and environment*), które wskazują kładziony nacisk na kwestie dotyczące aspektu religijnego w kulturze, dialogu międzykulturowego oraz ochrony kultury i dziedzictwa kulturowego poprzez edukację społeczeństw²⁷.

Problemem obecnie jest szeroko dyskutowana wiarygodność a raczej przydatność Rady Europy jako organizacji mającej pełnić rolę strażnika stabilności w regionie europejskim oraz bezpieczeństwa kulturowego. W celu przytoczenia argumentów przemawiających za istotnym znaczeniem działalności Rady Europy na arenie międzynarodowej należy przypomnieć podstawowe funkcje organizacji międzynarodowej, którymi są: **funkcja regulacyjna** – polega na regulowaniu postępowania państw w stosunkach międzynarodowych przez tworzenie norm i wzorców; **funkcja operacyjna** – polega na bezpośrednim świadczeniu przez organizację usług za pomocą własnych decyzji, organów i środków, którymi dysponują; **funkcja kontrolna** – polega na kontrolowaniu postępowania państw i ustalaniu, czy jest ono zgodne z przyjętymi zobowiązaniami²⁸. Niektóre organizacje pełnią także inne funkcje, np. arbitrażowe i sądowe za pomocą wyspecjalizowanych organów, w przypadku Rady Europy jest to Europejski Trybunał Praw Człowieka²⁹.

26 B. Kuźniak, M. Marcinko, *Organizacje międzynarodowe*, C.H. Beck, Warszawa 2013, s. 113-114.

27 <https://www.coe.int>

28 Por. E. Haliżak, R. Kuźniak, *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, Wydawnictwo UW, Warszawa 2000, s. 335.

29 Więcej w: W. Czaplinski, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, 2014.

Skąd pojawiające się dyskusje i rozważania, zwłaszcza w ostatnich latach, czy Rada Europy nadal jest organizacją wiarygodną i czy jest rzeczywiście gwarantem praw demokratycznych i praw człowieka na obszarze Europy a co za tym idzie czy wpływa w znaczący sposób na bezpieczeństwo kulturowe Europy?

Przyczynił się do tego bezpośrednio kryzys na arenie międzynarodowej związany z aneksją Krymu przez Rosję. Mimo nałożonych sankcji na agresora, Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy 26 czerwca 2019 roku podjęło decyzję o przywróceniu prawa głosu Rosjanom³⁰. Decyzja Rady Europy podyktowana była między innymi ryzykiem wyjścia Rosji z Rady Europy. Skutkowałoby to tym samym uwolnieniem się spod jurysdykcji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (w tym od zakazu kary śmierci). Czyżby więc Rada Europy balansując między interesami różnych państw członkowskich wybrała mniejsze zło na rzecz stabilizacji? Dodatkowo „The Times” stwierdził, że jedną z przyczyn przywrócenia prawa głosu Rosji w Radzie Europy był czynnik ekonomiczny. Rosyjskie składki stanowią około 10 procent budżetu tej instytucji³¹.

Podstawowy zarzut wobec Rady Europy mówi o tym, iż uchwały Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy potępiające działania agresywne na arenie międzynarodowej i nakłaniające do praworządności, jak również opinie i raporty różnych agend Rady Europy stwierdzające uchybienia mają słabą siłę oddziaływania.

Należy jednak podkreślić, iż dotychczasowe działania Rady Europy sugerują, iż jest to organizacja, która balansuje i za pomocą polityki „soft power”³² wywiera wpływ na uczestników stosunków międzynarodowych na obszarze Europy i tym samym dąży do stabilizacji w tym regionie, co za tym idzie dąży również do realizacji bezpieczeństwa kulturowego.

PODSUMOWANIE

Analizując działalność oraz dorobek prawny Rady Europy można potwierdzić pełnienie przez nią wszystkich funkcji, jakie według literatury przedmiotu powinna

30 T. Bielecki, *Czy to „koniec wiarygodności” Rady Europy?*, „Polityka”, Cyt: „Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy w nocy z poniedziałku na wtorek (26.06.2019) przywróciło Rosjanom prawo głosu, którego nie mieli od 2014 r. wskutek aneksji Krymu i rosyjskiego udziału w wojnie w Donbasie. Zgromadzenie zastosowało prawny trik – w ogóle zniósło karę zawieszania prawa głosu dla delegacji poszczególnych krajów (to automatycznie uwolniło Rosję od tej sankcji) oraz wyjątkowo pozwoliło na spóźnioną rejestrację delegacji (w czerwcu zamiast w styczniu), by pozwolić na udział wysłanników rosyjskiej Dumy i Rady Federacji”, dostęp: [https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1798198, 1, czy-to-koniec-wiarygodnoscirady-europy.read](https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1798198,1, czy-to-koniec-wiarygodnoscirady-europy.read)

31 www.pap.pl

32 Więcej nt. polityki „soft power” w: J.S. Nye, *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, WAIp, Warszawa 2007.

pełnić organizacja międzynarodowa. W ramach wymiernych efektów jej działalności można wymienić między innymi zniesienie kary śmierci³³, szerzenie demokratycznych praktyk (edukacja), ochrona praworządności (obserwowanie wyborów, szkolenia, opinie i zalecenia), wzmocnienie praw człowieka, szeroko pojętą edukację w zakresie demokracji i praw człowieka³⁴, niedyskryminację i walkę z rasizmem, ochronę mniejszości narodowych, podtrzymywanie swobody wypowiedzi, działania na rzecz równości płci, walkę z przemocą wobec kobiet, ochronę praw dzieci oraz ochronę różnorodności kulturowej. W materiałach informujących o osiągnięciach Rady Europy w zakresie działalności na rzecz kultury, zamieszczonych na stronie internetowej tej organizacji przeczytać można, iż w ramach przyjętej „Białej księgi o dialogu międzykulturowym”, rozpoczęto programy poświęcone między innymi licznym szkoleniom w zakresie promocji różnorodności kulturowej Europy. A inicjatywa „Miasta Międzykulturowe” pomaga miastom członkowskim w radzeniu sobie z różnorodnością kulturową (m.in. tworzy narzędzia do rozwiązywania konfliktów kulturowych) i promuje działania na rzecz spójności kulturowej. Rada Europy podejmuje również liczne działania na rzecz poprawy nauki języków, co ma służyć promowaniu międzykulturowego zrozumienia³⁵.

Powyższa działalność Rady Europy w zakresie kultury i pozostałych obszarach pokazuje, iż organizacja ta zdecydowanie wpływa na bezpieczeństwo kulturowe na obszarze europejskim. Rada Europy ma świadomość, że wyzwaniem dla współczesnych społeczeństw jest takie adaptowanie zmian kulturowych wynikających z procesu globalizacji, aby nie odbywały się one kosztem dziedzictwa kulturowego. Jak również propagowanie takiej postawy, która pozwalałaby na akceptację różnorodności kulturowej na świecie³⁶.

BIBLIOGRAFIA:

1. Baj D., *Prawno-karna problematyka ochrony zabytków na gruncie prawa polskiego*, „Kwartalnik Policyjny” nr1(44)/2018, CSP w Legionowie., Legionowo 2018.
2. Benoît-Rohmer F., Klebes H., *Prawo Rady Europy. W stronę ogólnoeuropejskiej przestrzeni prawnej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2006.

33 Rada Europy w kwietniu 1983 r. przyjęła Protokół Nr 6 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka znoszący karę śmierci, a następnie w maju 2002 r. Protokół Nr 13 o zniesieniu kary śmierci w każdych okolicznościach.

34 Rada Europy tworzy dokumenty, strategie oraz narzędzia, które mają na celu promowanie nauki o prawach człowieka i demokracji. Dokument „Karta Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka” Rady Europy pokazuje, jak stosować te wartości w praktyce.

35 <https://www.coe.int/pl/web/about-us/achievements>

36 <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/70-lecie-rady-europy-70-lat-wdra%C5%BCania-idei-praw-cz%C5%82owieka-i-demokracji>

3. Bielecki T., Czy to „koniec wiarygodności” Rady Europy?, „Polityka”, dostęp: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1798198,1,czy-to-koniec-wiarygodnosci-rady-europy.read>
4. Chyc A., *Międzynarodowe kodyfikacje prawa dotyczące ochrony dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego*, „Kwartalnik Polityczny” nr 1 (44)/2018, CSP w Legionowie, Legionowo 2018.
5. Chyc A., *Wybrane regionalne kodyfikacje prawa dotyczące ochrony dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego*, „Studia Społeczne” 3/2018, Wydawnictwo WSM, Warszawa 2018.
6. Czapliński W., Wyrozumsk A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, 2014.
7. Frankowski P., *Bezpieczeństwo globalne w warunkach transformacji ładu międzynarodowego*, w: R. Zięba, *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
9. Gadecki B., Pływaczewski W., *Ochrona dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, CH Beck, Warszawa 2015.
10. Góralczyk W., Sawicki S., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
11. Gronowska B., *Reforma procedury kontrolnej Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r. – wybrane zagadnienia*, PPE 1996, nr 1.
12. Halizak E., Kuźniak R., *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, Wydawnictwo UW, Warszawa 2000.
13. Hofstede G., Hofstede G.J., *Kultury i organizacje*, PWE, Warszawa 2007.
14. Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek*, Warszawa 1995.
15. Kitler W., *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, Uwarunkowania. System*, Warszawa 2011.
16. Kobyliński Z., *Własność dziedzictwa kulturowego. Idee – problemy - kontrowersje*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2009.
17. Kowalski W., *Restytucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego*, Katowice 1993.
18. Krajewska A., Baj D., *Kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa międzynarodowego*, „Studia Społeczne” nr 3/2017, Wydawnictwo WSM, Warszawa 2017.
19. Kuźniak B., Marcinko M., *Organizacje międzynarodowe*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013.
20. *Learning about Intercultural dialogue (2005)* - materiał edukacyjny przybliżający Opatija Declaration.
21. Łazowski A., Zawadzka-Łojek A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011.
22. Nahlik S., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Ossolineum, Wrocław-Kraków 1958.
23. Nahlik S.E., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958.
24. Nye J. S., *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, WAIp, Warszawa 2007.
25. *Organizacje międzynarodowe. Istota, mechanizmy działania, zasięg*, red. T. Łoś-Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999.
26. Ostaszewski P., *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2008.
27. *Prawna ochrona zabytków*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010.
28. *Promoting intercultural dialog between generations(2006)* - materiały poświęcone Trzeciemu Forum Międzykulturowemu, które miało miejsce w Bukareszcie, 17- 18 maja 2006.

29. Sobański P., *Roszczenia Polski wobec RFN w świetle doktryny niemieckiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2019.
30. Sobczak W., *Ochrona dziedzictwa kultury w systemie prawnym Unii Europejskiej*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2009.
31. Szmygin B., *Vademecum konserwatora zabytków 2015*, PKN ICOMOS Polska, 2015.
32. *Thinking stereotypes: constructing intercultural and interreligious dialogue (2003)* - materiały dotyczące Pierwszego Forum Międzykulturowego, które miało miejsce w Sarajewie, 10- 12 listopada 2003.
33. Urbanek A., *Wybrane problemy bezpieczeństwa*, Słupsk 2013.
34. Wólkowska M., *Prawa kulturalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza w oparciu o orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, Studia Iuridica Toruniensia, tom XIII, Toruń 2013.
35. Zeidler K., *Zasada ochrony europejskiego dziedzictwa kultury, w: Europa sędziów*, red. Z. Brodecki, Warszawa 2007.
36. Ziętek A., *Międzynarodowe stosunki kulturalne*, Wyd. Poltext, Warszawa 2010.

Akty prawne

1. Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych, Dz. U. 2009 nr 137 poz. 1121.
2. Europejska Konwencja Krajobrazowa, Dz. U. 2006 nr 14 poz. 98.
3. Europejska konwencja kulturalna, Dz. U. 1990 nr 8 poz. 44.
4. Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), Dz. U. 1996 nr 120 poz. 564.
5. Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa audiowizualnego,
6. Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, Dz. U. 2012 poz. 210.
7. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2., Dz. U. 1993r. nr 61, poz. 284 ze zm.
8. Konwencja Rady Europy o koprodukcji kinematograficznej (poprawiona), Dz.U.2019 poz. 1913.
9. Konwencja Rady Europy o przestępczości przeciwko dobrom kultury, tekst: <https://rm.coe.int/168046253c>.
10. Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, tekst: <https://www.nid.pl/upload/iblock/844/8445eee1eed20fe93856-a52376d47eaa.pdf>
11. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2003 Nr 162 poz. 1568, z późn. zm.

Netografia

1. <http://magazynterazpolska.pl/pl/a/promocja-polskiej-kultury-za-granica-a-marka-polski>
2. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id+WDU19961200564>
3. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id+WDU20120000210>
4. <http://www.assembly.coe.int>: Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 1671 (2009) – Situation in Belarus
5. <http://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX:32014L0060>
6. <http://www.infor.pl/akt-prawny/EOL.1992.395.0000010.html>

7. <http://www.pap.pl>
8. <https://edd.nid.pl/o-edd/>
9. https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/595316_polska-lokalna-opinia-sa-morzadnosc-rada-europy-raport.html
10. <https://www.coe.int>
11. [https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#%2219677725%22:\[8\]](https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards#%2219677725%22:[8])
12. <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/about>
13. <https://www.coe.int/pl/web/about-us/achievements>
14. <https://www.coe.int/pl/web/about-us/our-member-states>
15. <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/dialog/aktualnosci/rada-europy>
16. <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/dialog/aktualnosci/biala-ksiega-dialogu-miedzykulturowego->
17. <https://www.nid.pl/pl/>
18. <https://www.nid.pl/upload/iblock/1ec/1ec0f6042b2eee4202dce6da6c6f0bb4.pdf>
19. [https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1798198, 1, czy-to-koniec-wiarygodnosci-rady-europy.read](https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1798198,1, czy-to-koniec-wiarygodnosci-rady-europy.read)
20. <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/70-lecie-rady-europy-70-lat-wdra%C5%BCania-idei-praw-cz%C5%82owieka-i-demokracji>

PhD Prosandeeva Lyudmila Evgenievna

Kiev National University of Culture and Arts

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 67–73

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОДИННОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ / *PSYCHOLOGICAL FEATURES FAMILY RITUALS OF UKRAINIANS*

РЕЗЮМЕ

У статті йдеться про сутність сімейного свята. Розглядається святкова сімейно-побутова обрядодія українців з її круговою мізансценою та ритуальним сценарієм. Зосереджено увагу на світоглядній, соціалізуючій, аксіологічній, етико- й естетико-виховній функціях зазначених компонентів святково-обрядової культури нашого народу.

Ключові слова: культура, сім'я, обряд, сімейне православне свято, обрядовість, ритуал, катарсис, стереотип.

ABSTRACT

The article deals with the essence of the family Orthodox holiday. The festive family and household rituals of Ukrainians with its circular miseenscene and a ritual script is considered. The attention is focused on the worldview, socializing, axiological, ethical and aesthetic-educational functions of these components of the festive and ritual culture of our people.

KEY WORDS: culture, family, rite, family ritual, orthodox ritual, ceremony, catharsis, stereotype.

Постановка проблеми. Україна одна з небагатьох європейських держав, яка багата народними обрядами і традиціями, яскравість яких вражає людську уяву. Символічна і соціальна своєрідність української народної обрядовості склалася історично. Вона сягає давніх народних землеробських свят і обрядів. Світовідчуття українців формувалися під впливом прадавньої автохтонної землеробської культури (передусім трипільської), яка ініціювала обрядовість повсякденного життя. Обрядова сфера духовної культури кожного народу задовольняє потреби людей у масовому спілкуванні й спільному переживанні переламних моментів історії його батьківщини й особистого життя, органічно вплетеного у загальний потік соціальних процесів. Тому емоційно-психологічні виміри сімейного свята і обрядів слід вважати потужним соціокультурним інтегратором і фактором утвердження етнокультурної ментальності. У процесі культурно-історичної еволюції первісно-язичницькі звичаї і обряди синтезувалися з християнськими стереотипами відзначення народження і хрещення людини, одруження та вінчання наречених, поховання й поминання небіжчиків. Сімейно-побутове свято — не лише форма віросповідання, а й об'єктивована єдність релігії і культури українського народу, що історично склалася і освячена традицією, є концентрованим виявом його духовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сімейно-обрядової культури українського народу має у вітчизняному науковому гуманітарному знанні міцні науково-дослідні традиції. Початок XIX ст. позначився елементами романтичної ідеалізації минулого, яка в подальшому трансформувалася у зацікавлене дослідження родинно-побутової звичаєвості та обрядовості нашого народу визначними українськими та російськими письменниками Т.Шевченком, П.Кулішем, Г.Квіткою-Основ'яненком, М.Гоголем, Г.Данилевським, І.Нечуєм-Левицьким та ін. На зламі XX й XXI ст., позначеному процесами національно-культурного відродження, актуалізувалася проблематика дисертаційних робіт, пов'язана з функціональною багатовимірністю звичаєво-обрядової культури українського народу. Примітною у цьому плані є, передовсім, кандидатська дисертація: О.Кузика «Трансформація традиційної обрядовості та її використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвілєвій діяльності установ культури» [5]. Безпосереднім внеском українських етнографів у дослідженні історії й сучасного стану звичаєвої сімейно-побутової обрядовості в різних регіонах нашої держави стали дисертаційні дослідження Кожолянка О.В. «Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. XIX -XX ст.)» [4]. Культурно-історична місія українського обрядового дійства, зокрема, його вплив на становище звичаєво-обрядової традиції наших предків стали об'єктом дослідження П.Сауха «Православ'я:український вимір» [6] Сучасну вітчизняну сімейно-побутову обрядовість у контексті церковно-православної

традиції (на прикладі свята зимового Миколая) досліджують Н. Данилевська і М. Ткач [3].

Сучасними українськими педагогами вироблено системний підхід до визначення у напрямку ефективної соціалізації сучасної людини у родинно-побутовому середовищі (Ю. Ашурко [1], Є. Голобородько [2]); вивчається соціокультурний потенціал української сімейно-побутової обрядовості у педагогіко-виховному аспекті (О. Кузик [5]). Традиційним механізмом успадкування соціального досвіду у сфері міжособистісних відносин виступає сім'я. Українська етносфія, втілена у міфах і легендах, думках і піснях, датах народного календаря, ґрунтується на ідеї цінності сім'ї, її потужного етико-естетичного потенціалу. Вона є найважливішим осередком і засобом прищеплення підростаючому поколінню цінностей етнокультурної традиції. В умовах хиткості світоглядних орієнтацій й нестабільного соціального стану сучасного суспільства релігія сприймається багатьма як універсальний фактор людського існування. Тому актуалізується значення релігійної сім'ї – суспільного осередку, що складається з групи людей, пов'язаних між собою не лише кровно-родинними або шлюбними зв'язками, а й спільними релігійними ідеями, поглядами та уявленнями. У цих умовах набуває особливого значення морально-виховний зміст санкціонованих церквою родинно-побутових звичаїв та обрядів.

Зважаючи на вагомий здобуток у галузі дослідження істориками, етнографами й культурологами звичаєвості та обрядовості нашого народу, **метою статті** є вивчення сімейного обрядовості українців у контексті психології й духовної практики.

Виклад матеріалу дослідження. Сімейне свято являє собою систему урочистих обрядів і ритуалів, якими фіксуються найважливіші події життєдіяльності людини від її народження до останнього подиху, закріплюється посмертна пам'ять про неї. Тому святкування сімейних дат є філософськи насиченим, оскільки воно наповнює життя людини оптимістичним змістом й функціонує в якості потужного механізму її соціалізації. У ній своєрідно переплітаються ритуальні дії, вербальні формули й магичні елементи, які сягають своїм корінням далеких культурно-історичних епох з характерними для них соціальними, правовими, морально-етичними й релігійними нормами та уявленнями. В умовах сакралізованого суспільства церква виступала ефективним центром духовно-культового єднання мирян у межах парафії – здійснювала храмову службу, освячувала шлюб, хрестила дітей, практикувала культові процесії тощо. Відтак, велику роль відігравала низка родильних обрядів, пов'язаних, наприклад, з народженням дитини (народини, очищення матері й повивальної бабки, ім'янаречення, обрання кумів, провідки, зливки, хрестини, похрестини й пострижини).

Українці здавна надавали вагомого значення вибору імені дитини. Здебільшого їй давали ім'я дідуся чи бабусі або називали іменем святого за церковним календарем. В останньому випадку дитина мала бути особливо щасливою. Ім'янаречення — старовинний звичай, особливо популярний на Волині, Харківщині, Київському Поліссі. Пізніше від нього відгалузилася ритуальна хода «за молитвою». За усталеним ритуалом, баба-повитуха з кумами або самі куми з подарунками йшли до священика з метою одержання імені, сприятливішого для щастя й добробуту новонародженого. Таким вважалося зазвичай ім'я святого, з днем якого збігався день народження, або ж якоїсь славетної людини. Ім'янаречення втілювала історичні норми моральності й звичаєвого права.

Формування весільної обрядовості в історії людського суспільства пов'язана із становленням шлюбу – історично зумовленої, санкціонованої і регульованої суспільством форми взаємин між чоловіком і жінкою, яка визнає їхні права та обов'язки щодо одне одного і щодо дітей. Що ж стосується церковного шлюбу, він завжди учинявся у відповідності з морально-догматичними і культовими приписами церкви і санкціонований нею. Шлюб у християнстві інтерпретувався як непорушна єдність чоловіка й дружини – Христа і Церкви. Слова «шлюб», «шлюбувати» неодноразово вживаються у старовинних українських грамотах. Поняття шлюбу пов'язане з клятвеною обітницею, присягою молодих на вірність і любов до смерті. Традиційно громада принципово заперечувала «незаконні» шлюби, що укладалися без дотримання належних вимог та ритуалу.

Ритуал українського весілля здавна формувався як розмаїте сценічне дійство – з розподілом ролей, переодяганням, ігровими діями, танцями та музикою. Українське сільське весілля тривало кілька днів, нерідко цілий тиждень. До весільної орбіти включалося все село, практично кожен член громади був автором і співучасником бенкетування, оригінальних витівок і жартів. Типовими атрибутами селянського весілля XVII - XVIII ст. були рушник, мідні гроші, коровай, хустка, печена курка й горщатко меду. Рушник, зокрема, сприймався як символ матеріального й духовного багатства української родини, її родовідної пам'яті, втілення високих художньо-естетичних смаків, працелюбності й моральності почуттів.

Похоронні ритуали здавна відповідали світоглядним уявленням українців про життя і смерть. Індивідуальна життєдіяльність інтерпретується у контексті органічного субстанціонального зв'язку людського тіла, душі та духу. Проте, якщо душа померлої людини покидала тіло, то дух за певних умов міг повернутися до нього чи безпосередньо на землю, хоча це вважалося неприродним. Альтернативою зазначеному алогізмові постали церковні похоронні відправи. Центральним з них є церковний обряд відспівування, який здійснюється

над небіжчиком за його заповітом або ж з ініціативи родичів чи одновірців. Прощання з покійним нерідко супроводжується плачами й голосіннями – жалобними піснями, імпровізованими, напівмовленневими й напівнаспівними «приговорами». Вони виконуються над померлим, а також на поминках членами його сім'ї або спеціально найнятими з цією метою жінками – «плакушами».

Урочисто-траурні церемонії як елементи культової практики численних релігій, позначені специфікою соціоінформативної культури, релігійно-побутової символіки та атрибутики: архітектура храму, ікони і фрески, розкішне облачення духівництва, акапельний багатоголосний спів та зворушлива велич літургії – усе це сукупно сприяє досягненню стану емоційно-психологічної піднесеності, стаючи символом єднання з вічністю смертної людини.

Протягом століть її специфічність виявилася у певній послідовності емоційно-психологічних реакцій, створивши певний стереотип світобачення. Кульмінацією таких емоційних реакцій Аристотель назвав стан катарсису (з грец. *katharsis* – очищення), у результаті чого людина відчуває просвітління, звільнення, заспокоєння, полегшення. Уперше цей термін запровадив Аристотель у своїй «Поетиці» у зв'язку з психолого-естетичним катарсисом глядачів, викликаного страхом та співчуттям у трагедійному дійстві. Таким чином він показав, що переживання глядачів здатні перетворити негативні людські емоції у позитивні.

Людина найчастіше приходять до храму з комплексом індивідуально-психологічного негативу (відчуття страху, сум'яття, тривоги тощо). Участь у богослужінні або іншій культовій дії супроводжується виникненням стану полегшення, заспокоєння, умиротворення як психологічної антитези релігійному страху, що засобами релігійного катарсису урівноважується або знімається зовсім. Таким чином релігійно-обрядове дійство виконує свою психолого-терапевтичну функцію.

Важливим для обряду є широке використання кругової мізансцени або півкола. Зазначене заспокійливо впливає на психіку віруючого, створюючи відчуття завершеності дії. Як і у сценічному мистецтві, мізансцени вибудовуються в обрядовій дії таким чином, щоб людина могла все бачити, чути і розуміти.

Зважаючи на потяг людини до краси й привабливості естетичного ідеалу, система православного культу сприяє прилученню людини до високих духовних цінностей. За давньоруською легендою, найпереконливішим аргументом для князя Володимира у виборі нової релігії стало свідчення послів про неземну красу Софії Константинопольської. Справжня Краса у церковно-православній інтерпретації є категорією нетлінною, просякнутою Божественною сутністю.

На відміну від неї зовнішня краса – минуща й мінлива, позначена сумнівною приналежністю (російське «преlestь» похідне від кореня «лестоці», спорідненого зі словом «неправда») [7].

Уявлення про прекрасне остаточно втілилося у вітчизняному православному іконопису й практиці храмовбудівництва. Виготовлення ікони є складновідповідальним дійством, що вимагає високої технологічності, майстерного володіння художніми прийомами й церковного благочестя іконописця. На відміну від інших країн східнохристиянської традиції, українські іконописці недовго дотримувались суто візантійського стилю малювання, вносячи в нього суттєві стильові зміни – українські варіанти ренесансу, бароко, рококо, класицизму, романтизму. У козацько-гетьманську добу XVI-XVIII ст. В українських храмах сформувалися багатоярусні іконостаси з розкішною різьбою, стильово суголосною малярству ікон. Вітчизняне мистецтво іконопису – це своєрідне духовно-практичне поле етики та естетики, яке динамічно втілюється у практиці церковної обрядовості.

Таким чином, психологічні та емоційні виміри родинного свята та обрядів є потужним засобом реалізації спадкоємного зв'язку поколінь, становлення традиційної духовності українців. Належне місце у зазначених процесах посіли емоційно-психологічні компоненти естетичної культури церковних відправ: архітектура храму, ікони і фрески, облачення священників, багатоголосний спів та духовно піднесені культові ритуали та процесії тощо, важливі для формування етико-естетичної ментальності української родини. Тому було б актуально розкрити психологічні особливості «режисури» церковних обрядів та обрядодій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашурко Ю. О. Духовне виховання дітей у родині: історичний аспект / Ю. О. Ашурко // Пед. науки. Зб. наук. пр. Вип. 2. – Херсон, 1998. – С.61-63.
2. Голобородько Є. П. Основні напрямки і чинники сімейного виховання / Є.П. Голобородько // Пед. науки. Зб. наук. пр. - Вип. 2.- Херсон, 1998. - С.18-21.
3. Данилевська Н. Ішов Микола / Н. Данилевська, М. Ткач. – К: Слива, 1996. – 59 с.
4. Кожоляно О. В. Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. XIX -XX ст.): автореф. дис.на здоб.наук.ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. В. Кожоляно; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
5. Кузик О. Є. Трансформація традиційної обрядовості та її використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвіллевій діяльності установ культури: Автореф. Дис.на здоб.наук.ступ. канд. пед. Наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. Є. Кузик. – К.: КНУКІМ, 1998. - 17 с.
6. Саух П. Ю. Православ'я:український вимір / П. Ю.Саух. – К.: Кондор, 2008. – 387 с.
7. Шарапов С. А. Красота, согласно православному вероучению / С. А. Шарапов // Електронний ресурс: http://samlib.ru/s/sharapow_sergej_aleksandrowich/krasota-1.shtml

BIBLIOGRAPHY:

1. Ashurko Yu. O. Duhovne vyhovannya ditej u rodyni: istorychnyj aspect / Yu. O. Ashurko // Ped.nauki. Zb. nauk. pr. Vyp. 2. – Herson, 1998. – S. 61-63.
2. Goloborod'ko Ye. P. Osnovni napryamky i chynnyky simejnogo vyhovannya / Ye. P. Goloborod'ko // Ped. nauki. Zb. nauk. pr. Vyp. 2. – Herson, 1998. – S. 18-21.
3. Danilevs'ka N. Ishow Mykola / N. Danilevs'ka, M. Tkach. – K.: Sniva, 1996. – 59 s.
4. Kozholyanko O. V. Peredshlyubna vesil'na obryadovist' ukrainciv Bukovyny (kin. XIX – XX ct.): avtoref. dys.na zdob.nauk.stup. kand. ist. nauk: spec. 07.00.05 "Etnologiya" / O.V. Kozholyanko; Prykarp. nac. un-t im. V. Stefanyka. – Ivano-Frankiv'sk, 2006. – 20 s.
5. Kuzyk O. Ye. Transformaciya tradycijnoi obryadovosti ta ii vykorystannya v suchacnij pedagogichnij, kul'turno-dozvillyevij diyal'nosti ustanov kul'tury: avtoref. dys.na zdob.nauk. stup. kand. ped. nauk: spec. 13.00.05 "Social'na pedagogika" / O. Ye. Kuzyk. – K.: KNUKiM, 1998. - 17 s.
6. Sauh P. Yu. Pravoslav'ya: ukrains'kyj vymir / P. Yu. Sauh. – K.: Kondor, 2008. – 387 s.
7. Sharapov S. A. Krasota, soglasno pravoslavnomu vyeroucheniyu / S.A. Sharapov // Elektronnyj resurs: http://samlib.ru/s/sharapov_serzej_aleksandrowich/krasota-1.shtml

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ / *DIGITAL TRANSFORMATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE CONDITIONS OF A PANDEMIC*

ABSTRACT

The main processes of digital transformation of education in a pandemic was described: creation of strategy of digital transformation of educational institution, digitalization of educational processes, development of digital educational environment, level of formation of digital competence of teacher and student. The use of formative assessment tools was considered. The use of the method of positive-oriented research Appreciative Inquiry (AI) as a tool of formative assessment was investigated.

KEYWORDS:

digital transformation, distance learning, LMS Moodle, method of positive-oriented research Appreciative Inquiry (AI).

Актуальність проблеми. Цифрова трансформація сьогодення розглядається з точки зору фундаментальних змін в організаційній структурі організацій, підприємств, компаній, державних та приватних установ шляхом інтеграції традиційних процесів з цифровими технологіями, яке веде до перетворення та удосконалення діяльності організацій на основі всебічного використання цифрових технологій. Цифрова трансформація освіти тісно пов'язана з фундаментальними змінами в суспільстві. Цифрову трансформацію освіти спричиняють такі фактори, як нові соціально-економічні умови, вплив цифрових технологій на розвиток суспільства, нові вимоги до компетентностей фахівців й постійне виникнення нових професій.

Результати дослідження. Цифровізація освіти тісно пов'язана з проблемами отриманих знань в сучасних умовах пандемії коронавірусу, коли навчальні заклади перейшли на онлайн-навчання. Для цифрової трансформації освіти необхідно внести зміни в такі основні процеси: розробити стратегію цифрової трансформації закладу освіти, здійснити цифровізацію освітніх процесів, розробити цифрове освітнє середовище й навчити використовувати це середовище всіх учасників освітнього процесу в залежності від задач: викладача, студента, методиста, керівника, адміністратора системи. В умовах цифрової трансформації навчання необхідним є опанування нових цифрових інструментів, опанування нових засобів навчання, зміна власної мотивації до електронного навчання як зі сторони того хто навчає, так і сторони того хто отримує знання. Рівень сформованості цифрової компетентності викладача й рівень цифрової компетентності студента – дві основні складові цифрової трансформації навчального закладу.

В таких умовах контроль рівня компетентностей, за традиційною системою навчання не повною мірою виконує свої основні функції. Існуюча практика оцінювання навчальних досягнень усереднює студентів, містить істотний елемент випадку, не заохочує до систематичної навчальної діяльності. Тому особливої актуальності набуває проблема розробки та впровадження нових форм і видів контролю навчальної діяльності студентів та заохочення студентів до нестандартних форм отримання знань. Можливості інформаційно-комунікативних технологій як інструмента діяльності людини і принципово нового засобу навчання призводить до появи нових методів, засобів, організаційних форм подачі знань та інтенсивнішому їх впровадженню у навчальний процес.

В умовах пандемії під час дистанційного навчання відбувається перехід на використання інших інструментів для оцінювання студентів, використання тестів, використання тестування з питаннями закритої форми замість співбесіди, тощо. Результати навчальних досягнень студентів в період карантину оцінюються в змішаному форматі: в синхронному форматі під час онлайн-

зустрічей в поєднанні з асинхронним форматом виконання завдань студентом згодом та завантаження для перевірки в електронні навчальні курси для оцінювання робіт. Час, який витрачає педагог на оцінювання при дистанційному навчанні збільшується. Розширюються компетентності, якими повинні володіти викладачі для ефективної організації дистанційного навчання та здійснення оцінювання студентів: комунікація, цифрова грамотність, організація командної роботи, тайм-менеджмент, інноваційність, здатність до самовдосконалення. В ході організації дистанційного навчання використовуються різнопланові інструменти: тести з питаннями закритого типу та відкритого типу, онлайн-зустрічі, форуми (в тому числі форум в LMS Moodle), чати (в тому числі Чат в LMS Moodle), робота зі спільними документами, презентаціями, таблицями, електронна пошта, різнопланові ресурси системи LMS Moodle (завдання, глосарій, семінар), Wiki-ресурси, карти знань, інструменти гейміфікації (LearningApps).

В умовах дистанційного навчання розширились можливості використання інструментів формуального оцінювання: рубрикатори, запитання, які спрямовують навчання, рефлексія, опитувальники із зворотнім зв'язком, портфоліо студента. Такий підхід дає можливості нові можливості студентам: а саме аналізуючи роботи інших, студенти можуть виявити типові помилки, яких варто уникати, роботи однокласників можуть надати студентам ідеї щодо шляхів покращення якості власних робіт, оцінювання робіт інших студентів за наданими критеріями дає можливість краще усвідомлювати навчальний матеріал. Всі ці показники мотивують до спільної роботи студентів, що є дуже важливим фактором в умовах дистанційної роботи для формування навичок мислення високого рівня.

В умовах пандемії значна увага приділяється питанням організації роботи студентів та опису критеріїв оцінювання. Ця робота вимагає значної кількості часу викладача та тривалий підбір цифрових інструментів. В процесі реалізації формуального оцінювання студенти вчать оцінювати один одного та з'являється ризик недотримання студентами встановлених термінів виконання етапів взаємооцінювання.

Цікавим аспектом в умовах дистанційного навчання стало виконання практичних завдань студентами, які пов'язані з дослідженням найактуальніших питань їх сьогодення, впливу COVID-19 на формування їх індивідуальної траєкторії. Як приклад представимо одну з робіт студентки II курсу спеціальності «Менеджмент» Київського університету імені Бориса Грінченка, в якій вона досліджувала процес впливу COVID-19 на її життя (Рис. 1). Результатом дослідження як змінилось життя студента під час карантину стала графічна робота, виконана за допомогою сучасних цифрових інструментів

статичної інфографіки. використовуючи онлайн-сервіси Easel.ly, Piktochart, інтелектуальні інформаційні ресурси у вигляді ментальної карти (карти розуму) MindMeister, Mindomo, MindMup, Bubbl.us тощо. В дослідженні особливу увагу було приділено питанням: які етапи було пройдено для формування своїх життєвих цінностей під час пандемії, як змінився робочий час студента, які skills у відсотковому відношенню сформувались у нових умовах, які нові interest з'явилися й для чого були використані. Виконання таких актуальних, дослідницьких творчих робіт сприяло процесам мотивації студентства до оволодіння новими цифровими інструментами для демонстрації представлених результатів, стимулювало кожного студента до створення власного сайту - портфоліо студента з власними доробками, дослідженнями та результативними роботами, стимулювала активне засвоєння навчального матеріалу студентами.

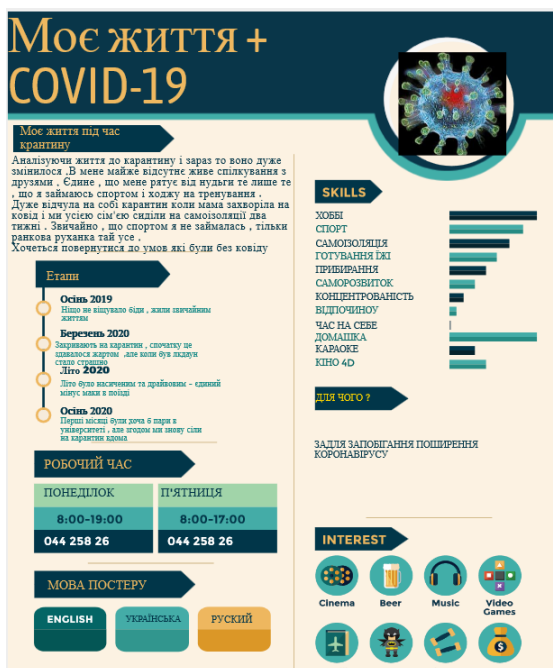

Рис.1. Дослідження студента на тему «Як вплинув карантин на особисте життя...» з використанням інструментів інфографіки

При організації процесу дистанційної роботи й отримання позитивних результатів в початковому процесі особливу увагу необхідно приділити студентам, які вперше переступили поріг Вищого навчального закладу в умовах пандемії й не знайомі з основними принципами отримання знань в університеті. В Київському університеті Бориса Грінченка першою вивчається дисципліна «Університетські студії», яка складається з трьох блоків: «Я-студент», «Лідерствослужіння»,

«Вступ до спеціальності», вивчення якої допомагає першокурснику адаптуватися до нових умов й зрозуміти основні принципи навчання у Вищій школі. В перший місяць навчання першокурсник активно знайомиться з усіма процесами університетської спільноти саме через дисципліну «Університетські студії», що надає можливості студенту висловити свої думки, враження, отримати нові знання про майбутню спеціальність та об'єднати студентів в академічну групу з своїми поглядами, спостереженнями та уподобаннями.

Під час проведення таких перших занять-знайомств широко використовується метод позитивно-орієнтованого дослідження Appreciative Inquiry (AI) [1]. Спільна робота в групі студентів розпочинається з правильного формування питань, які називаються генеративними запитаннями. Як ти це бачиш? Як нам зробити це разом найкраще? Можливо, якщо б ми..... Спільне обговорення таких питань стимулює креативність та інноваційних підхід у подальшому отриманні нових знань, поглиблює зв'язки та покращує стосунки як між студентом та викладачем, так й між студентами в групі. Як результат такої спільної роботи з'являються нові способи вирішення складних проблем та переконливі образи для колективних ідей. В студентській групі виникає довіра один до одного, позитивна енергетика й спільнота студентів рухається далі в напрямку взаємодовіри та взаєморозуміння.

На прикладі роботи зі студентами 1 курсу спеціальності «Комп'ютерні науки» Київського університету імені Бориса Грінченка розглянемо основні етапи (4D) [2] циклу методу позитивного дослідження та результат роботи над темою «Яким Ви бачите своє майбутнє в сфері ІТ-технологій» або «Портрет ІТ-фахівця ХХІ сторіччя».

Перша фаза дослідження (Discovery) (the best of what is) – відкриття (виявлення), під час якої студенти досліджують історичне минуле ІТ - галузі й знаходять фундаментальні знання, які корисні для формування їх майбутнього. Під час проведення дослідження з'являється бачення майбутнього, студенти фокусують своє бачення й знаходять основні принципи, які далі використовують в своїх дослідженнях. На другому етапі циклу (Dream) (what could be) – фаза мрій студенти досліджують питання: Як має бути? Уявляють себе через три роки...моделюють, які ситуації є бажаними, як виглядає їх оточення та переходять до третього етапу дослідження (Design) (what should be) – проектуванню. На цьому етапі відбувається трансформація бачення майбутнього у свідомості першокурсників.

Четвертий заключний етап дослідження (Destiny) (what will be) – так буде – це етап розроблення плану дій для того, щоб втілити все задумане в реальні дії. Спільне проходження всіх чотирьох етапів циклу методу позитивного дослід-

ження (4D: Discovery, Dream, Design, Destiny) сприяє зближенню студентів в умовах онлайн-навчання. Результатом дослідження стали роботи, виконані за допомогою сервісів для візуалізації даних - інфографіки, деякі приклади з яких представлені нижче.

Використання методу позитивного дослідження Appreciative Inquiry (AI) при роботі зі студентами першого курсу, які тільки починають свій шлях в університетській спільноті базується на основних принципах: конструктивізмі (створення соціальної реальності – потрібно завжди бути відкритим до нових знань), передбаченні (потрібно рухатись у напрямку думок, бачити та чути очікувані результати), позитивності (є багато способів відкритого спілкування, які надають безмежні можливості в розумінні людини, предмета, явища, ситуації).

Висновки: Цифрова трансформація освітнього процесу в умовах пандемії - це фундаментальні зміни, тісно пов'язані з використанням різноманітних інноваційних методів в умовах дистанційного навчання, впровадження сучасних цифрових інструментів, залучення різних форм формувального оцінювання занять. Всі ці аспекти тісно пов'язані між собою та стимулюють студента прийняти основну думку: навчання – це можливість, яку потрібно підтримати, як кажуть самі студенти «обняти».

Рис.2 Роботи студентів 1 курсу спеціальності «Комп’ютерні науки» Київського університету імені Бориса Грінченка як результат дослідження за темою «Портрет IT-фахівця XXI сторіччя»

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. <http://humantime.com.ua/blog/klyuchovi-printsipi-pozitivno-orintovanogo-doslidjennya-appreciative-inquiry-vid-profesora-ronalda-fraya-1>
2. Appreciative Inquiry: A Positive Approach to Building Cooperative Capacity, by Frank J. Barrett & Ronald E. Fry. Taos Institute Publications, December 2005. 128 p.

dr Marcin Konarski

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

ORCID: 0000-0001-8791-884X

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 83–111

EDUKACJA PRAWNICZA KAROLA MARKSA/ *LEGAL EDUCATION OF KARL MARX*

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu jest analiza krótkiego okresu w życiu Karola Marksa kiedy był on studentem na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Bonn, a następnie Wydziale Prawa Uniwersytetu w Berlinie. W okresie niedokończonych ostatecznie studiów prawniczych, uwagę jego absorbowały pojęcia państwa i prawa, których analiza stanowiła w jego późniejszej twórczości – już jako filozofa, ekonomisty i działacza rewolucyjnego – istotny element rozważań naukowych. Przedmiot analizy stanowią więc zagadnienia związane z pierwszymi krokami Marksa jako młodego adepta sztuki prawniczej. W trakcie analizy przytoczone zostały wybrane wątki jego wypowiedzi głównie o charakterze prawnoustrojowym, jakie pojawiły się w ówczesnej, jak i późniejszej jego twórczości.

SŁOWA KLUCZOWE: Karol Marks, edukacja prawnicza, państwo, prawo, rewolucja.

ABSTRACT

The aim of this article is to analyse a short period in the life of Karl Marx when he was a student at the Law Faculty at the University of Bonn, and then at the Law Faculty at the University of Berlin. During the period of these, ultimately uncompleted, legal studies, his attention was absorbed by the notions of „state” and „law”, the analysis of which in his later work - as a philosopher, economist and revolutionary activist - was an important element of his academic deliberations. This article therefore analyses issues related to Karl Marx’s first steps as a young student of law. The author presents selected threads of Karl Marx’s statements, mainly those concerning the political and legal system, which appeared in his publications, both during the period in question and later.

KEY WORDS: Karl Marx, legal education, state, law, revolution.

1. WSTĘP

Edukacja prawnicza odgrywała w życiu niejednej z wielkich postaci historycznych rolę szczególną. Stanowiła ona bowiem jednocześnie bazę ich umiejętności społecznych i politycznych¹, jak i decydowała o ich walorach osobistych jako wybitnych jednostek swojego czasu – deputowanych, ministrów itp., które zapisały się poprzez swoje dokonania w zbiorowej pamięci dziejów ludzkości. Nie bez przypadku w zdecydowanej większości nowożytni działacze rewolucyjni mogli szczerzyć się ukończeniem studiów prawniczych, a nawet w wielu przypadkach pochwalić mniej lub bardziej udaną praktyką adwokacką.

Mówiąc o działaczach rewolucyjnych pamiętać należy, że to Rewolucja Francuska 1789 roku nadała nowoczesny sens pojęciu „rewolucjonista”, oznaczającemu człowieka buntującego się przeciwko otaczającej rzeczywistości, maksymalizującego dążenia, czynnego, podejmującego szybkie i zdecydowane działanie, ale przy tym kierującego się w swoim postępowaniu cnotą². Zresztą jeśli skorzystamy z danych statystycznych, to zobaczymy, że udział prawników wśród wybitnych rewolucjonistów we Francji był wręcz ogromny – nie bez powodu Rewolucja ta często określana jest jako dzieło adwokatów i nazywana wprost „rewolucją adwokatów”³.

Z badań jakie przeprowadził przed II wojną światową Jerzy Artur Machlejd, wynika że najliczniej reprezentowani wśród wybitnych rewolucjonistów we Francji pod koniec XVIII wieku byli właśnie prawnicy (42,70%), przy czym wśród przedstawicieli stanu trzeciego stanowili oni absolutną większość (54,63%)⁴. Prawnicy dominowali również

1 Jak zauważył Antonio Gramsci, „geniusz polityczny poznaje się właśnie po tej umiejętności ogarnięcia możliwie największej ilości konkretnych terminów, niezbędnych i wystarczających do ustalenia kierunku procesu rozwojowego – a zatem po umiejętności przewidywania bliższej i dalszej przyszłości, wyznaczenia na podstawie takiej intuicji kierunku działalności państwa i postawienia na jedną kartę szczęścia narodu. W tym sensie Karol Marks był niewątpliwie największym spośród współczesnych geniuszów politycznych”, idem, *Pisma wybrane*, Tom I, tłum. B. Sieroszevska, Warszawa 1961, s. 293.

2 Na temat znaczenia terminu „rewolucyjny” i „rewolucjonista” zwracałem uwagę w innym miejscu, zob. M. Konarski, *Program reform społecznych i ustrojowych Młodej Polski w świetle publicystyki jej przedstawicieli na łamach paryskiej „Północy” (1835), „Studia Prawnicze i Administracyjne”* 2019, nr 2, s. 22, przypis 2. Por. F.N. Babeuf, *Misja rewolucjonisty*, w: idem, *Pisma wybrane*, tłum. K. Libera, Warszawa 1951, s. 77-79; L. Saint-Just, *Portret rewolucjonisty*, w: idem, *Wybór pism*, tłum. J. Ziemiński, B. Kulikowski, Warszawa 1954, s. 158-159; M. Waldenberg, *Rewolucja*, Warszawa 1964, s. 11-22; J.A.N.C. de Condorcet, *O znaczeniu słowa „rewolucyjny”*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 2011, nr 8, s. 327-331; E.J. Zgolińska, *Myśliciel a rewolucja – Jean Antoine Nicolas Condorcet*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 2011, nr 8, s. 275-279. Słowo rewolucjonista spopularyzowało się w języku polskim dopiero wśród Wielkiej Emigracji po upadku powstania listopadowego, zob. J.W. Borejsza, *Rewolucjonista polski – szkic portretu*, w: *Polska XIX wieku: państwo-społeczeństwo-kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1977, s. 253-311.

3 Zob. J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Warszawa-Wrocław 1995, s. 354-355.

4 Zob. J.A. Machlejd, *Rewolucja francuska w świetle statystyki*, Warszawa 1934, s. 151.

wśród członków poszczególnych stronnictw politycznych – wśród monarchistów konstytucyjnych stanowili 39,29%, zaś wśród republikanów – 43,33%⁵. Jak więc widzimy edukacja prawnicza – poprzez umiejętności jej działaczy, stanowiła w przypadku tej rewolucji o wybitnym znaczeniu dla kształtu współczesnego świata i demokracji nowożytnej⁶, element decydujący. Dodajmy jedynie w tym miejscu, że wśród najbardziej znanych działaczy rewolucyjnych tamtego okresu, których imiona wciąż żywo dźwięczą w historiografii po zgoła dwustu latach, wymienić można chociażby Maksymiliana Robespierre'a oraz trybuna ludowego i ministra spraw zagranicznych Georgesa Dantona, którzy jeszcze przed Rewolucją skutecznie wykonywali zawód adwokata⁷.

Ale i w czasach późniejszych wśród działaczy rewolucyjnych przodowali ci, którzy mieli za sobą odbyte studia prawnicze. Jako najbardziej doniosły przykład można przywołać w tym miejscu osobę Włodzimierza Iljicza Lenina – twórcę partii bolszewickiej i założyciela państwa radzieckiego, który w młodości studiował na Wydziale Prawa na Uniwersytecie w Kazaniu⁸, a następnie w Petersburgu, gdzie w dniu

5 Zob. *ibidem*, s. 151.

6 Katarzyna Sójka-Zielińska zwraca uwagę, że okres Rewolucji francuskiej był przełomowym w dziejach ochrony praw człowieka, zob. *eadem*, *Drogi i bezdroża prawa. Szkice z dziejów kultury prawnej Europy*, Wrocław 2010, s. 139. Por. M. Konarski, *Prawo i rewolucja: Rozważania jurysty o rewolucji francuskiej 1789-1794*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2016, nr 1, s. 44-46.

7 Maksymilian Robespierre po ukończeniu studiów prawniczych złożył przysięgę przewidzianą zwyczajem i w dniu 8 listopada 1781 roku uzyskał prawo praktykowania w sądach. W ciągu następnego roku miał on piętnaście spraw i stawał dwadzieścia trzy razy przed sądem. W najlepszy zaś roku swojej praktyki – 1787, miał dwadzieścia cztery sprawy i stawał dwadzieścia pięć razy przed wyższą instancją oraz cztery przed niższą. Jak podaje J.M. Thompson, jego przeciętna w ciągu lat 1782-1789 nie przekroczyła piętnastu spraw i dwudziestu czterech stawań w sądzie, zob. *idem*, *Robespierre*, Tom I, tłum. A. Dobrot, Warszawa 1937, s. 99-100 i 104. Por. J. Baszkiewicz, *Robespierre*, Wrocław 1989, s. 7-10; R. Scurr, *Robespierre. Terror w imię cnoty*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2008, s. 38-54. Z kolei Georges Danton ukończył studia prawnicze na fakultecie w Reims, co pozwoliło mu wpisać się na listę adwokatów przy Parlamencie paryskim, co jednak nie było przynoszącym znaczące dochody zajęciem, wobec czego w 1787 roku udało mu się kupić od adwokata Rad Królewskich jego urząd (jak wiadomo lukratywne dygnitarstwa sądowe były wówczas dziedziczne i sprzedawalne). Adwokatów Rad Królewskich było 70, zaś same Rady rozpatrywały skargi poddanych na decyzje sądów najwyższej instancji i organów administracyjnych, a także rozstrzygały spory pomiędzy organami państwowymi, zob. H. Belloc, *Danton. A Study*, New York 1899, s. 47-51. Jak podkreślał Jan Baszkiewicz, funkcje adwokata Rad zapewniały codzienny kontakt z dygnitarzami administracji i sądownictwa, „była to nieźła szkoła polityki, ustawodawstwa, administrowania”, *idem*, *Danton*, Warszawa 1990, s. 16. Adwokatem był również znany żurnalista rewolucyjny Lucjusz Kamil Sulpicjusz Desmoulins – przyjaciel Robespierre'a, zaś bliski współpracownik Dantona, zob. S. Meller, *Kamil Desmoulins*, Warszawa 1982, s. 26 i n. Studia prawnicze odbył też Louis Saint-Just – najmłodszy deputowany do Konwentu Narodowego i najbliższy współpracownik Robespierre'a w ostatnich dwóch latach jego życia, zob. E. Hamel, *Histoire de Saint-Just député à la Convention nationale*, Bruxelles 1860, s. 37-38; M. Konarski, *Myśl polityczno-prawna Louisa de Saint-Just (1767-1794)*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2016, nr 2, s. 19.

8 Zob. K. Martel, *Lenin*, Warszawa 1965, s. 14.

14 stycznia 1892 roku wręczono mu świadectwo, które upoważniało go do wykonywania praktyki adwokackiej⁹. W kolejnych latach praktykował on, występując jako adwokat w co najmniej dwudziestu sprawach karnych i cywilnych¹⁰, lecz do tej pracy nie przywiązywał większego znaczenia i szybko ją porzucił, niemniej będąc w latach 1898-1901 na zesłaniu, Lenin nie mając prawa do praktyki prawniczej z tytułu zesłania, udzielał często porad prawnych, stając się bardzo popularny jako prawnik¹¹.

Powyższe odwołanie się przez nas, przede wszystkim do wykształcenia prawniczego wielkich działaczy rewolucyjnej Francji, oczywiście nie jest przypadkowe. Spuścizna intelektualna Wielkiej Rewolucji Francuskiej wywarła bowiem ogromny wpływ na niejednego wybitny umysł tamtej epoki – w tym również Marksa¹², będąc szeroko komentowaną i przecierając nowe ścieżki w postrzeganiu zasad ustroju państwa i pozycji prawnej w nim jednostki¹³.

Wróćmy jednak do osoby Karola Marksa i jego edukacji prawniczej, będących właściwym przedmiotem naszego zainteresowania. W trakcie poniższych rozważań postaramy się wpieryw zwrócić uwagę na kontrowersje, jakie narosły wokół osoby

9 Zob. F. Świetlikowa, *Przyczynek do życiorysu Włodzimierza Lenina: Lenin jako prawnik*, „Palestra” 1970, nr 4, s. 6.

10 Poza tym komentował on ustawodawstwo carskie i ogłaszał te komentarze w formie broszur, zob. np. *Objaśnienie ustawy o karach pieniężnych ściąganych z robotników w fabrykach i zakładach przemysłowych*, w: W.I. Lenin, *Dzieła*, Tom 2, Warszawa 1950, s. 15-63.

11 Zob. N.K. Krupska, *Wspomnienia o Leninie*, tłum. Z. Hoffman, Warszawa 1958, s. 38-39.

12 Zob. S. Ehrlich, *Oblicza pluralizmów*, Warszawa 1980, s. 210-214; E. Hobsbawm, *Jak zmienić świat: Marks i marksizm 1840-2011*, tłum. S. Szymański, Warszawa 2013, s. 28-30; P. Sydor, „Niewola, nierówność, wyszok”. *Ideaty „Wielkiej” Rewolucji Francuskiej w ujęciu Karola Marksa i Fryderyka Engelsa*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2016, nr 10, s. 343-361.

13 Warto jednak pamiętać – na co zwracał uwagę G.W.F. Hegel, że abstrakcja liberalizmu zrodzona podczas Rewolucji Francuskiej obiegała świat romański, ale świat ten, ujarzmiony niewolą religijną pozostał w okowach niewoli politycznej. „Błędna to bowiem zasada – podkreśla Hegel – że więzy krępujące prawo i wolność mogą być zerwane bez wyzwolenia sumienia, że możliwa jest rewolucja bez reformacji”, idem, *Wykłady z filozofii dziejów*, Tom II, tłum. J. Grabowski, A. Landman, Warszawa 1958, s. 352. Por. Z. Kuderowicz, *Hegel i jego uczniowie*, Warszawa 1984, s. 152-159. Karol Marks podkreślał, że „Dopiero rewolucja francuska doprowadziła do końca proces przemiany stanów politycznych w stany społeczne albo inaczej mówiąc, sprowadziła różnice stanowe społeczeństwa obywatelskiego do różnic wyłącznie społecznych, do różnic życia prywatnego, które nie mają znaczenia w życiu politycznym. W ten sposób rozdział między życiem politycznym a społeczeństwem obywatelskim doprowadzony został do końca”, idem, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, Warszawa 1960, s. 344 (dalej cytowane jako: MED 1). Por. K. Marks, *Osiemnasty brumaire’a Ludwika Bonaparte*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom 2, Warszawa 1949, s. 230 (dalej cytowane jako: MEDW 2); idem, *Krytyczne uwagi do artykułu Prusaka „Król Prus a reforma społeczna”*, MED 1, s. 486-487; idem, *Ideologia niemiecka*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 3, Warszawa 1961, s. 188-190 (dalej cytowane jako: MED 3). Z kolei F. Engels podkreślał, że „Rewolucja francuska była początkiem demokracji w Europie”, idem, *Postępy reformy społecznej na kontynencie*, MED 1, s. 729. Por. K. Marks, F. Engels, *Święta rodzina, czyli Krytyka krytycznej krytyki. Przeciwno Brunonowi Bauerowi i spółce*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 2, Warszawa 1961, s. 146-154 (dalej cytowane jako: MED 2).

niemieckiego filozofa, po czym dokonamy analizy okresu jego studiów prawniczych na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Bonn, a następnie na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Berlinie. Scharakteryzujemy więc ten okres poprzez pryzmat zainteresowań naukowych młodego Marksa, jakie ówczesnie wykazywał, oraz zwrócimy uwagę na wyrosłe stąd jego wątpliwości, które ostatecznie skierowały go na grunt rozważań filozoficznych.

Nie jest naszym celem analiza myśli marksowskiej, a szczególnie jego teorii władzy państwowej i walki klas – będzie to tematem oddzielnej publikacji¹⁴. W tym miejscu zwrócimy jedynie uwagę, że wewnętrzny rozwój i dojrzewanie decydujących myśli Marksa, koncentruje się na lata 1837-1845, gdy zajmował się on szczególnie pojęciami prawa, państwa i religii¹⁵. Można zaryzykować tezę – jak podkreślał Antoni Kość, że „w późniejszym okresie zasadniczo u Marksa nie występuje żadna nowa myśl dotycząca prawa, państwa i religii, która nie występowałaby już w tych latach”¹⁶. Wobec powyższego – na ile to możliwe – postaramy się więc nawiązywać do tych rozważań młodego Marksa, które bezpośrednio związane były z jego edukacją prawniczą.

---

14 Tymczasem odsyłamy do znakomitej analizy tej problematyki autorstwa Jana Baszkiewicza, zob. idem, *Władza państwowa i klasa panująca w teorii Karola Marksa*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 9, s. 3-15.

15 Julian Hochfeld zwracał uwagę, że Marks i Engels doszli w latach 1841-1847 (a przede wszystkim w okresie 1844-1847) do najważniejszych sformułowań w zakresie teorii państwa. „Wykryli oni – podkreśla J. Hochfeld, że państwo jest instytucją związaną z istnieniem prywatnej własności środków produkcji, z istnieniem antagonizmu klasowego. Stwierdzili, że to, co określa charakter i drogi rozwoju całego życia społecznego, decyduje też o charakterze państwa; tym determinującym czynnikiem jest sposób produkcji, są stosunki ekonomiczne. Marks i Engels wskazali, że klasa powołana do obalenia kapitalizmu i zbudowania społeczeństwa komunistycznego dokonać musi tego w toku walki klasowej, która staje się nieuchronnie walką polityczną, w toku rewolucji, która jest najwyższym przejawem walki klasowej. (...) Są w tym zatem załączki całej niemal marksistowskiej teorii państwa – z jednym, lecz niezwykle ważnym wyjątkiem: z wyjątkiem teorii dyktatury proletariatu”, idem, *Z dziejów rozwoju marksistowskiej teorii państwa*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 4, s. 271. Szerzej na temat zagadnienia dyktatury proletariatu i stosunku jej do demokracji, zob. A. Schaff, *Wstęp do teorii marksizmu. Zarys materializmu dialektycznego i historycznego*, Warszawa 1950, s. 268-305; S. Zawadzki, *Marksistowsko-leninowska teoria rewolucji*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 1, s. 241-266; idem, *Dyktatura proletariatu jako «rządy ludu sprawowane przez sam lud»*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 3, s. 260-292; T. Langer, *Formy państwa socjalistycznego. Studium z teorii państwa i prawa*, Poznań 1972, s. 49-52; B. Ponikowski, *Marksowska idea dyktatury proletariatu w sporach teoretycznych współczesnych marksistów*, „Problemy Marksizmu-Leninizmu” 1984, nr 2, s. 214-234; J. Muszyński, *Sporu o dyktaturę proletariatu ciąg dalszy*, „Myśl Marksistowska” 1985, nr 4, s. 31-50; idem, *Zagadnienia dyktatury proletariatu i rozwoju państwa socjalistycznego*, „Myśl Marksistowska” 1986, nr 3, s. 24-37.

16 A. Kość, *Historyczne modele relacji prawa, państwa i religii w niemieckiej filozofii prawa*, Lublin 1995, s. 123.

2. KONTROWERSJE WOKÓŁ OSOBY KAROLA MARKSA

Karol Marks (1818-1883), jak powszechnie wiadomo, był filozofem, socjologiem¹⁷, teoretykiem kapitalizmu i twórcą naukowego socjalizmu, oraz działaczem międzynarodowego ruchu robotniczego¹⁸. Niektórzy współcześni jednak potrafią nawet dopatrzeć się w nim „założyciela budzącej grozę złowieszczej sekty”, jak barwnie ujął to jego współczesny biograf – Francis Wheen¹⁹. Mowa tutaj oczywiście o partii bolszewickiej²⁰, która w drodze przewrotu rewolucyjnego przejęła władzę w Rosji²¹, następnie zaś doprowadziła kilka lat później do utworzenia Związku Radzieckiego²². Przeciwnicy Marksa dopatrują się bezpodstawnie w osobie niemieckiego filozofa, rzekomego protoplasty tego państwa, łącząc wręcz kolejne etapy totalitaryzacji jego ustroju z poglądami twórcy naukowego socjalizmu²³. Doskonale ujął ten problem

-
- 17 Zob. H. Becker, H.E. Barnes, *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, Tom II, tłum. J. Szacki, B. Szacka, A. Molska, J. Possart, Warszawa 1965, s. 263-292; S. Ossowski, *Doktryna marksistowska na tle dzisiejszej epoki*, w: *Dzieła*, Tom VI, Warszawa 1970, s. 189-202; idem, *Teoretyczne zadania marksizmu*, w: *Dzieła*, Tom VI, Warszawa 1970, s. 203-220; idem, *Na szlakach marksizmu*, w: *Dzieła*, Tom VI, Warszawa 1970, s. 221-238; J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002, s. 211-242; P. Sztompka, *Socjologia: Analiza społeczeństwa*, Kraków 2005, s. 345-348; K. Kelles-Krauz, *Marksizm a socjologia. Wybór pism*, red. H. Chmielewska-Szłajfer, Warszawa 2014, s. 35-177. Por. W. Kwaśniewicz, *Socjologia w sto lat po Marksie*, „Problemy Marksizmu-Leninizmu” 1983, nr 3-4, s. 81-95.
- 18 Marks był teoretykiem kapitalizmu w tym znaczeniu w jakim marksizm jest nauką o kapitalizmie, a nie o socjalizmie. Ujął to doskonale Henry de Man, który zwrócił uwagę, że „za przykładem Krzysztofa Kolumba, który udał się w podróż, by odkryć Indie, a po drodze odkrył Amerykę, Marks udał się w drogę, by odkryć socjalizm, a spotkał po drodze kapitalizm”, idem, *O psychologii socjalizmu*, Warszawa 1937, s. 296.
- 19 F. Wheen, *Karol Marks. Biografia*, tłum. D. Cieśla, Warszawa 2005, s. 10. Biografia K. Marksa pióra Francisca Wheena została przełożona na ponad dwadzieścia języków, zaś w 2003 roku zdobyła prestiżową nagrodę *Orwell Prize* oraz była nominowana do nagród *Silver Pen* i *Samuel Johnson Prize*.
- 20 Zob. A. Peretiatkowicz, *Państwo współczesne*, Poznań 1948, s. 131-133.
- 21 Zob. A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo: doktryny i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917-1921*, Warszawa 2012, s. 67-68.
- 22 Zob. interesujące uwagi poczynione przez Ignacego Czumę na temat podstaw ustrojowych tego państwa i jego systemu prawnego, idem, *Dzisiejsza filozofia prawa sowieckiego a romantyzm prawniczy*, w: *O moralne podstawy ustroju. Wybór pism Ignacego Czumy (1891-1963)*, red. K. Ostaszewski, J. Szczot, Lublin 2007, s. 89-125; idem, *Państwo sowieckie*, w: *O moralne podstawy ustroju. Wybór pism Ignacego Czumy (1891-1963)*, red. K. Ostaszewski, J. Szczot, Lublin 2007, s. 221-238. Por. A. Lityński, *Prawo bolszewików: rewolucja i ewolucja*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 4, s. 13-28.
- 23 Ogólnie rzecz ujmując socjalizm naukowy oddziela od socjalizmu utopijnego fakt, że w poglądach utopistów nie występuje teoria walki klasowej, zob. K. Marks, F. Engels, *Manifest Partii Komunistycznej*, w: K. Marks, F. Engels, *MEDW 1*, s. 51-54; F. Engels, *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 19, Warszawa 1972, s. 195-248; idem, *Anty-Dühring*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 20, Warszawa 1972, s. 286-297 (dalej cytowane jako: MED 20). Franciszek Mehring podkreślał, że socjalizm przedmarksowski – krytyczno-utopijny – z wszystkich rodzajów burżuazyjnego socjalizmu przysporzył komunizmowi naukowemu najcenniejszych prac przygotowawczych, zob. idem, *Historia socjaldemokracji*

Jan Kurowicki, który zaznaczył, że Marks został uznany „nie tylko za duchowe źródło «komunistycznych zbrodni», do których zaliczono zarówno znane praktyki stalinizmu, jak i wszelkie działania (także intelektualne) na rzecz ustroju opartego na innych zasadach niż kapitalistyczne stosunki własności. Został więc potępiony i skryminalizowany wraz z minionym ustrojem społecznym i każdym radykalnie lewicowym ruchem politycznym. Wszystko więc teraz można o nim i funkcjonowaniu jego myśli powiedzieć, byle tylko było to negatywne”²⁴.

Nie wdając się w tego rodzaju jałowe dla świata nauki dysputy i pozbawioną wartości narrację, podkreślmy za Wheenem, że „tylko głupiec mógłby obciążyć Marksa odpowiedzialnością za gułagi, ale głupców niestety zawsze znajdzie się dosyć”²⁵. Uzupełnić można ten trafny komentarz innym, pochodzącym od J.A. Schumpetera – jednego z najwybitniejszych ekonomistów XX wieku, który podkreślił, że „pomiędzy prawdziwym sensem przesłania Marksa a bolszewicką praktyką i ideologią jest przynajmniej taka sama przepaść jak niegdyś pomiędzy religią skromnych Galilejczyków a praktyką i ideologią ksiąząt Kościoła czy średniowiecznych wodzów”²⁶.

Zupełne zaś kuriozum stanowi z kolei wysuwana niekiedy w literaturze przedmiotu teza o rzekomym posłannictwie Marksa jako przedstawiciela szatana na Ziemi. W ocenie Richard Wurbranda „ideałem Marksa było zstąpienie w otchłań piekielną i pociągnięcie za sobą całej ludzkości”, zaś „nawet w podeszłym wieku wierzył w szatana i czcił go”²⁷. Nawet wyjątkowo krytycznie nastawiony do Marksa, jego wspomniany już wyżej przez nas biograf – Francis Wheen, określa tezy wysuwane przez Wurbranda mianem „kuriozum”, potwierdzając jednocześnie, że nie ma żadnych dowodów na te twierdzenia²⁸. W nieco bardziej subtelnym tonie wypowiada się na temat insynuacji Wurbranda Jacek Bartyzel, który jednakże podnosi, że twórczość

---

niemieckiej, Tom I, tłum. E. Werfel, Warszawa 1963, s. 524-525. Por. O. Lange, *Dzieła, Tom 2: Socjalizm*, Warszawa 1973, s. 96-104; S. Opara, *Pojęcie socjalizmu*, „Myśl Marksistowska” 1989, nr 1, s. 3-11. W ocenie Adama Schaffa, „socjalizm naukowy powstał jako uogólnienie całego historycznego rozwoju ludzkości”, zob. idem, *Socjalizm utopijny i naukowy. Wykład wygłoszony na 3 – im kursie Centralnej Szkoły PPR w Łodzi 18-19 kwietnia 1945 r.*, Warszawa 1945, s. 16. Por. B. Baczek, L. Kołakowski, *Tradycje naukowego socjalizmu i zadania marksistowskiej historiografii filozoficznej*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 4, s. 78-103.

24 J. Kurowicki, *O czytaniu Marksa, gdy stał się on potworem*, „Nowa Krytyka” 2012, tom 28, s. 125.

25 F. Wheen, op.cit., s. 10. W podobnym tonie zwracał uwagę na ten wątek A. Gramsci, podkreślając, że „Karol Marks nie jest odpowiedzialny za absurdałne koncepcje ideologiczne różnych «marksistów»”, idem, op.cit., s. 438.

26 J.A. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm i demokracja*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 2009, s. 3-4. Por. R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia: Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 68-103. W zachodniej literaturze przedmiotu podkreśla się, że dopiero „koniec oficjalnego marksizmu w Związku Radzieckim uwolnił Marksa od publicznego utożsamiania go z leninizmem w teorii i reżimem leninowskim w praktyce”, E. Hobsbawm, op.cit., s. 11.

27 R. Wurbrand, *Czy Karol Marks był satanistą?*, tłum. A. Jaworowska, Poznań 2004, s. 46-47.

28 F. Wheen, op.cit., s. 11.

poetycką młodego Marksa, pochodzącą z 1837 roku, a więc kiedy autor miał lat 19, cechuje jego bezkompromisowy antyteizm przybierający pozę nihilistycznego satanizmu²⁹.

Bez względu na współczesne oceny poglądów młodego Marksa, w naszej ocenie za najbardziej wyważony, powinien uchodzić pogląd przedstawiony przez T.I. Ojzermana, który podkreśla, że „ani prace Marksa z lat szkolnych, ani inne, bardzo niestety nieliczne materiały z lat 1835-1837 nie dają podstaw do scharakteryzowania światopoglądu Marksa z tego okresu”³⁰. Z pewnością jednak, to właśnie krytyka religii stała się – jak twierdzi A. Kość - „punktem wyjścia jego refleksji na temat wyobcowania, a następnie przekształciła się w problem polityczny, a mianowicie w krytykę chrześcijańskiego państwa”³¹.

Nie jest naszym celem odpieranie wyżej przywołanych dywagacji lub polemika z nimi. Pamiętajmy, że wszelkiego rodzaju uprzedzenia i skojarzenia dotyczące osoby

29 Zob. J. Bartyzel, *Marks jako antyteistyczny i antypolityczny gnostyk*, „Przegląd Filozoficzny” 2018, nr 4, s. 71. W swoim wywodzie J. Bartyzel opiera się na błędnej interpretacji dzieł poetyckich młodego Marksa autorstwa M.N. Rothbarda, zob. M.N. Rothbard, *Karol Marks – komunista jako religijny eschatolog*, w: E. von Böhm-Bawerk, L. von Mises, M.N. Rothbard, *Marksizm. Krytyka*, tłum. M. Zieliński, J. Lewiński, Wrocław 2016, s. 231-244. Warto pamiętać, że słynna marksowska formuła o religii jako opium ludu, (zob. K. Marks, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa. Wstęp*, MED 1, s. 458) „ma pozytywną rolę do odegrania tylko wtedy, gdy jest walką przeciwko okrutnemu światu kapitalizmu, który uniemożliwia szczęście ludu, a którego «duchowym aromatem jest religia». Pozwala ona poprzez przynoszącą ulgę akceptację urojonego szczęścia pogodzić się z istniejącym światem, jest jak „urojone kwiaty, upiększające kajdany”, J. Kochan, *Fryderyk Engels, Karol Marks: religia jako opium ludu*, „Nowa Krytyka” 2014, tom 32, s. 48. Por. T. Mendelski, *Religia jako zjawisko polityczne*, „Myśl Marksistowska” 1987, nr 5, s. 105-116; A. Madejski, *Opium ludu*, „Myśl Marksistowska” 1989, nr 3, s. 102-117.

30 Zob. T.I. Ojzerman, *Powstanie filozofii marksistowskiej*, tłum. W. Jankowski, M. Kelles-Krauz, L. Smolińska, Warszawa 1966, s. 32.

31 A. Kość, *Historyczne modele relacji...*, s. 134. Por. S. Zawadzki, *Marksistowska teoria państwa. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1964, s. 8-10; Z.J. Zdybicka, *Człowiek – zbawcą człowieka? Uwagi o marksistowskiej teorii religii*, w: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, A.B. Stępień (red.), Rzym 1987, s. 169-198. Szerzej na temat rozprawy Marksa z religią, zob. A. Kość, *Historyczne modele relacji...*, s. 124-134. Jak zauważa Ryszard Panasiuk, pojęcie „państwo chrześcijańskie” nie było pojęciem stworzonym przez Marksa i młodoheglistów. Koncepcja „państwa chrześcijańskiego” zaczerpnięta została z doktryn politycznych pisarzy konserwatywnych, w szczególności K. Hallera i F.J. Stahla, i oznaczała w ujęciu tego ostatniego „formację stanu publicznego, którego wymaga lud chrześcijański i który wypyływa z ducha ludu chrześcijańskiego. Chrześcijańskie motywy o konstytucji, chrześcijańskie zasady, a nawet chrześcijańskie przykazania boże jako normy prawodawstwa i rządzenia, chrześcijańskie wyznanie wiary w aktach publicznych, opieka i protekcja nad chrześcijańskim Kościołem – oto rysy, które je charakteryzują. Chrześcijaństwo jest dlań normą i zasadą, a także celem”, idem, *Filozofia i państwo. Studium myśli polityczno-społecznej lewicy heglowskiej i młodego Marksa 1838-1843*, Warszawa 1967, s. 151, przypis 91. Z kolei Antoni Kość zwraca uwagę, że dla Marksa „państwo chrześcijańskie nie było państwem. Państwo chrześcijańskie było szczególną koncepcją konstytucji państwa, które jego codzienną rzeczywistość transcendowała, chociaż musiała być także jej odbiciem”, idem, *Historyczne modele relacji...*, s. 134.

Marksa, które w Polsce współczesnej bywają bezpodstawnie nad wyraz żywe, należy zawsze odłożyć na bok w trakcie rzetelnej, naukowej analizy. Dzięki takiemu prostemu zabiegowi mamy szansę na przeprowadzenie badań w danej dyscyplinie zgodnie z przyjętymi zasadami sztuki, kierując się wyłącznie logiką odkrycia naukowego. Wróćmy więc do przedmiotu naszej analizy.

Jak już powiedzieliśmy wyżej, Marks znany jest przede wszystkim jako filozof, historyk i ekonomista, a także jako działacz rewolucyjny³². Rzadko jednak dokonując analizy jego twórczości, poszczególni badacze jego dorobku, odwołują się do jego spuścizny poprzez pryzmat osoby Marksa jako doskonale wykształconego jurysty³³. Wobec powyższego postaramy się poniżej, chociaż w niewielkim zakresie – na ile pozwalają nam ramy publikacji, odnieść się do tego aspektu wykształcenia Marksa, który w naszej ocenie miał niebagatelny wpływ na jego późniejszą działalność jako działacza ruchu rewolucyjnego, ale również jako komentatora ówczesnie panujących stosunków prawnoustrojowych w Europie i na świecie, i wpisując się tym samym, poprzez swoją twórczość, w spuściznę intelektualną ludzkości³⁴.

3. MARKS NA STUDIACH PRAWNICZYCH

Przejdźmy tymczasem do analizy zagadnień związanych z okresem młodości Marksa i najbardziej nas interesującego wątku w jego życiu, a mianowicie okresu jego uniwersyteckiej edukacji prawniczej. Młody Karol Marks po ukończeniu gimnazjum

32 W przypadku młodego Marksa wydaje się właściwe, iż termin „rewolucjonista” można wprowadzić z jego słynnej 11. tezy o Feuerbachu, gdzie K. Marks, pisze: „Filozofowie rozmaicie tylko interpretowali świat; idzie jednak o to, aby go zmienić”, idem, *Tezy o Feuerbachu*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 3, Warszawa 1961, s. 8. Z kolei A. Gramsci podkreślał, że „tej tezy nie można interpretować jako odrzucenia wszelkiego rodzaju filozofii, lecz tylko jako podkreślenie, że się ma dość bezmyślnej paplaniny, oraz jako dobitne stwierdzenie jedności między teorią a praktyką”, idem, op.cit., s. 241. Por. K. Marks, *Ideologia niemiecka*, MED 3, s. 423-438; M. Michalik, *Filozofia jako metodologia rewolucyjnego działania proletariatu*, w: M. Michalik, *Obrachunki filozoficzne Karola Marksa w „Ideologii niemieckiej”*, Warszawa 1966, s. 58-66; J. Topolski, *Ideologiczne i metodologiczne podłoże sporów o termin „rewolucja”*, w: idem, *Marxizm i historia*, Warszawa 1977, s. 351-356.

33 Por. A. Vincent, *Marx and Law*, „Journal of Law and Society” 1993, vol. 20, no. 4, s. 371-397 i przywołaną tam literaturę; P. Riley, *Karl Marx's Philosophy of Law*, w: *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, Vol. 9: *A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World 1600-1900*, red. E. Pattaro, D. Canale, P. Grossi, H. Hofmann, E. Pattaro, Dordrecht 2009, s. 257-265; B. Leiter, *Marx, Law, Ideology, Legal Positivism*, „Virginia Law Review” 2015, vol. 101, no. 4, s. 1179-1196; P. O'Connell, *Law, Marxism and Method*, „tripleC: Communication, Capitalism & Critique. Journal for a Global Sustainable Information Society” 2018, vol. 16, no. 2, s. 647-655.

34 Warto pamiętać, że dwie prace Marksa – *Manifest Partii Komunistycznej* i *Kapitał*, zostały uznane w 2013 roku przez komitet ekspertów UNESCO za wspólne dziedzictwo kulturowe ludzkości i umieszczone na prestiżowej liście „Pamięć Świata” („Memory of the World”), zob. <http://www.unesco.org> [data dostępu: 20 sierpnia 2019].

w rodzinnym Trewirze nad Mozelą³⁵, wstąpił w październiku 1835 roku na Wydział Prawa Uniwersytetu w Bonn z zamiarem studiowania prawa³⁶. Wybór studiów poddyktowany był przede wszystkim przez wzgląd na ojca – Heinricha Marksa, który piastował stanowisko adwokata przy Wyższym Sądzie Apelacyjnym³⁷. Ojciec widział w swoim uzdolnionym synu swojego następcę, bowiem sam „jako prawnik odniósł pewien sukces, patrzył więc w przyszłość ufnie, widząc siebie jako statecznego ojca szacownej niemieckiej burżuazyjnej rodziny”³⁸. Jak dodaje Isaiah Berlin, „ojciec z pewnością wywarł decydujący wpływ na rozwój intelektualny syna”³⁹. Potwierdza tę tezę Robert Jean Longuet, który podkreśla, że skierowanie przez ojca młodego Marksa na studia prawnicze, było wyborem przemyślanym, bowiem „w rejonie Trewiru [rodzinne miasto Marksa – podkreśl. moje] tworzone nowe placówki wymiaru sprawiedliwości i kariera przyszłych prawników była zapewniona. Zresztą studia prawnicze otwierały drzwi do wielu funkcji administracyjnych”⁴⁰.

W późniejszym już okresie, kiedy Marks był studentem prawa, w znanym liście do ojca z 10 listopada 1837 roku młody adept sztuki prawniczej – K. Marks, snując plany na przyszłość, odnosił się do swojej przyszłej kariery jurysty w następujący sposób: „Co się tyczy, drogi Ojcze, kariery kameralistycznej, to poznałem niedawno asesora Schmidthännera, który radził mi pójść po trzecim egzaminie prawniczym po tej samej drodze w roli *justitiariusi*. To mi odpowiada tym bardziej, iż rzeczywiście wolę prawo od wszystkich nauk administracyjnych. Ten pan powiedział mi, że on sam i wielu innych z Sądu Okręgowego w Münster w Westfalii po trzech latach uzyskali stopień asesora, i że to nie jest trudne – przy usilnej pracy oczywiście – ponieważ tam rangi nie są ustanowione tak sztywno jak w Berlinie i gdzie indziej. Jeżeli potem jako asesor otrzyma się tytuł doktora, o wiele łatwiej zostać profesorem nadzwyczajnym, jak to zdarzyło się np. panu Gärtnerowi z Bonn, który napisał mierną pracę o kodeksach prowincjonalnych, a poza tym znany jest tylko z tego, że zalicza się do heglowskiej szkoły prawa”⁴¹.

Tak więc – za namową ojca – Karol Marks rozpoczął studia prawnicze w Bonn, jednakże za radą ojca, studia te postanowił kontynuować, po zaliczeniu dwóch semestrów, już na uniwersytecie w Berlinie, który w owym czasie mógł poszczycić się

35 Zob. J. Fréville, *Twórcy socjalizmu naukowego*, tłum. A. Małecki, Warszawa 1948, s. 33-34; A. Cornu, *Karol Marks i Fryderyk Engels: Życie i dzieło*, Tom I, tłum. M. Żurowski, Warszawa 1958, s. 51-55.

36 Zob. H. Gemkow, *Karl Marx: A Biography*, Dresden 1968, s. 18-22; M. Thom, *Dr. Karl Marx. Das Werden der neuen Weltanschauung 1835-1843*, Berlin 1986, s. 49.

37 Zob. A. Cornu, op.cit., s. 58-62, 69. Por. H. Katz, *Karol Marks i jego epoka*, Warszawa 1965, s. 19.

38 I. Berlin, *Karol Marks: jego życie i środowisko*, tłum. W. Orliński, Warszawa 1999, s. 28.

39 Ibidem, s. 30.

40 R.J. Longuet, *Mój niezwykły pradziad*, tłum. L. Kossobudzki, Warszawa 1984, s. 26.

41 K. Marks, *List do ojca*, tłum. J. Pludowski, „Przegląd Kulturalny” 1958, nr 20, s. 3.

znanymi nazwiskami wśród kadry akademickiej⁴², o czym powiemy w dalszej części rozważań. Po przenosinach do Berlina Marks został immatrykulowany jako student wydziału prawa uniwersytetu w Berlinie w dniu 22 października 1836 roku, jednakże jak podaje F. Mehring „w ciągu dziewięciu semestrów był zapisany zaledwie na dwanaście przedmiotów, głównie na obowiązkowe kolegia prawne, a nawet z tego uczęszczał przypuszczalnie tylko na niektóre wykłady”⁴³.

W trakcie studiów prawniczych Marksa zainspirowały koncepcje jednego z jego profesorów, na którego wykłady uczęszczał w semestrze zimowym 1836-1837 – Eduarda Gansa – specjalisty w zakresie prawa karnego, który był w owym czasie na Uniwersytecie w Berlinie głównym oponentem sławnego przedstawiciela historycznej szkoły prawa Friedricha Carla von Savigny’ego⁴⁴. Koncepcje Gansa – jednego z ulubionych uczniów Hegla⁴⁵, zafascynowały Marksa w zakresie właściwych zadań i metod teoretycznej krytyki, której później już nigdy nie zarzucił do końca⁴⁶. Jak podkreśla I. Berlin, „pod wpływem Gansa Marks widział w prawoznawstwie naturalne pole dla zastosowania i weryfikacji wszelkiej filozofii historii”⁴⁷. Zresztą już Kazimierz Opałek stwierdził, że dla Gansa „właściwie nauką przez swą ogólność i systemowość może być tylko uniwersalna historia prawa, bądź dyscyplina tworząca ogólne po-

42 Zob. A. Cornu, op.cit., s. 80.

43 F. Mehring, *Karol Marks: historia jego życia*, tłum. M. Kwiatkowski, Warszawa 1923, s. 10.

44 Konflikt pomiędzy historyczną szkołą prawa a szkołą heglowską swoje źródło posiada w sporze między Gustawem Hugo – założycielem historycznej szkoły prawa, a Antonim Thibaut, profesorem uniwersytetu w Getyndze, zob. A. Cornu, op.cit., s. 82. Por. B. Nicolaievsky, H.O. Maenchen, *Karl Marx: Man and Fighter*, tłum. G. David, E. Mosbacher, London 1936, s. 29; G. Stedman Jones, *Karl Marx: die Biographie*, tłum. T. Atzert, A. Wirtensohn, Frankfurt nad Menem 2017, s. 83-88; K. Grzybowski, *O miejscu niemieckiej szkoły historycznej w rozwoju nauki prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1956, nr 2, s. 337-342; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Tom I, Kraków 1981, s. 100; A. Kość, *Podstawy filozofii prawa*, Lublin 1998, s. 86-88; J. Oniszczuk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2008, s. 878-883. Uwagi krytyczne na temat szkoły historycznej, zob. K. Marks, *Filozoficzny manifest historycznej szkoły prawa*, MED 1, s. 93-102. Zbigniew Kuderowicz zwracał uwagę Savigny przeciwstawiał kodeksowi Napoleona zasady prawne oparte na tradycji i uczuciach ludu, przez co „w teorii Savigny’ego sprzeczność między prawodawstwem feudalnym a ustawami zrodzonymi z rewolucji francuskiej występuje jako sprzeczność między prawem zakorzenionym w historii a dowolną ustawą”, idem, *Młody Marks a romantyczna koncepcja stosunku jednostki do społeczeństwa*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1959, tom 4, s. 229.

45 Zob. R. Panasiuk, *Filozofia i państwo...*, s. 358.

46 Jak podkreślał A. Cornu, „Gans przyczynił się w znacznym stopniu do wzmocnienia nie tylko liberalizmu Marksa, lecz również jego demokratycznych poglądów społecznych”, idem, op.cit., s. 89.

47 I. Berlin, op.cit., s. 62. Por. J. Carmichael, *Karl Marx: The Passionate Logician*, New York 1967, s. 39. W jednej ze swoich prac Marks wspomina Gansa jako tego, który rozwinął heglowską teorię kary według której kara jest wyrokiem, który przestępca wydaje sam na siebie, zob. K. Marks, F. Engels, *Święta rodzina...*, MED 2, s. 222. Por. G.W.F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, tłum. A. Landman, Warszawa 1969, s. 102-112.

jęcia na tle dogmatyki poszczególnych systemów prawnych⁴⁸. „Poza tym – dodaje K. Opalek – Gans zwracał się przeciwko tezom o konieczności poddania się przeszłości i ślepej żywiołowości nieświadomych procesów narodowych⁴⁹. Jeśli idzie zaś o pozaprawne poglądy Gansa, to Leszek Kołakowski zwrócił uwagę, że należał on do tych nielicznych podówcza heglistów, którzy wyznawali idee socjalistyczne⁵⁰, które przejął w wersji proponowanej przez H.C. Saint-Simona⁵¹. „Od początku tedy – dodaje L. Kołakowski – Marks wprowadzony został w heglizm jako doktrynę, która nie żąda bynajmniej pokornej zgody na wszelką rzeczywistość zastaną, ale domaga się konfrontacji tej rzeczywistości z wymogami przepisanyymi przez rozum⁵²”.

Ówczesne poglądy Marksa na system prawa znamy przede wszystkim z przywołanego już wyżej listu do ojca, w którym młody Marks przedstawia mu swoje postępy w nauce, wskazując jednocześnie na swój krytyczny stosunek do nauk prawnych. „Miałem obowiązek studiować prawo – pisze Marks do ojca – i pragnąłem wypróbować swoje siły przede wszystkim w filozofii. Powiązałem to tak, że przestudiowałem bezkrytycznie, po uczniowsku Heinekcjusza, Thibauta i źródła (m.in. przetłumaczyłem na niemiecki dwie pierwsze księgi Pandektów), a równocześnie usiłowałem przeprowadzić pewien system filozofii przez cały zakres prawa. (...) Tu przede wszystkim poważnie stanęło mi na przeszkodzie przeciwieństwo między rzeczywistością i powinnością, które jest właściwe idealizmowi⁵³”.

W okresie studiów prawniczych Marksa w Berlinie – jak dowiadujemy się z relacji samego Marksa – przestudiował on wiele prac naukowych z zakresu nauk prawnych oraz dokonał kilku tłumaczeń dzieł autorów antycznych na język niemiecki. „Przestudiowałem – pisze w liście do ojca – dzieło Savigny o własności, *Prawo karne* Feuerbacha i Grolmanna, *De verborum significatione* Kramera, dzieło Wenninga – Ingenheima o systemie Pandektów i *Doctrina pandectarum* Muehlenbrucha, nad którą jeszcze pracuję, wreszcie poszczególne tytuły z Lauterbacha, proces cywilny, a w szczególności prawo kościelne, którego pierwszą część, *Concordia discordantium canonum* Gracjana, przeczytałem prawie w całości w *Corpus*, robiąc odpowiednie

48 K. Opalek, *Wstęp. Savigny i szkoła historyczna w prawoznawstwie*, w: F.K. von Savigny, *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, tłum. K. Opalek, Warszawa 1964, s. 39.

49 Ibidem, s. 40. Por. B. Nicolaievsky, H.O. Maenchen, op.cit., s. 30-31.

50 Robert Jean Longuet pisał, że Gans był zagorzałym obrońcą rewolucji 1830 roku, lecz nie używa w stosunku do jego poglądów terminu „idee socjalistyczne”, lecz podkreśla, że za najważniejszą uważał on „kwestię społeczną”, idem, op.cit., s. 45.

51 Zob. A. Cornu, op.cit., s. 87-88. Por. L. Kołakowski, op.cit., s. 190-195. W najnowszej monografii nt. saintsimonizmu, Kamil Popowicz zwraca uwagę, że interpretacja saintsimonizmu, jaką przedstawił L. Kołakowski, „jest jak najbardziej właściwa na gruncie historii idei socjalistycznych, ale nie jest jedyną możliwą oceną znaczenia saintsimonizmu dla historii Europy”, idem, *Saint-Simon i saintsimoniści – od rewolucji do kolonizacji. Historia pewnej religii (1803-1870)*, Warszawa 2018, s. 9.

52 L. Kołakowski, op.cit., s. 100.

53 K. Marks, *List do ojca...*, s. 3.

wyciągi; przestudiowałem też dodatek – *Institutiones* Lancelottiego. Następnie przetłumaczyłem część *Retoryki* Arystotelesa, przeczytałem *De augmentis scientiarum* wspaniałego Bacona z Verulamu, wiele pracowałem nad Reimarusem, którego książkę o instynktach artystycznych u zwierząt przemyślałem z rozkoszą; wziąłem się też za prawo niemieckie, ale przeważnie tylko w związku z kapitularzami królów frankońskich i listami papieży do tych ostatnich⁵⁴. Jak wnioskować można z tych słów młodego adepta sztuki prawniczej, był on pilnym i ciekawskim studentem⁵⁵, którego szerokie zainteresowania naukowe z pewnością w późniejszych latach miały wpływ na jego twórczość, w szczególności zaś na jej solidne podstawy naukowe⁵⁶.

54 Ibidem, s. 3.

55 W trakcie studiów prawniczych Marks pracował również nad obszerną (projekt liczył ponad 300 stron) książką o filozofii prawa, której wywód oparty został na instytucjach prawa rzymskiego. W ten sposób Marks chciał wykazać, że zasady tego prawa są czynnikami określającymi nie tylko prawa niemieckie, ale prawo w ogóle. W projekcie tej pracy (zob. Marx-Engels Gesamtausgabe – MEGA. Bd I Marx K. *Werke und Schriften bis Anfang 1844 nebst Briefen und Dokumenten*, Frankfurt nad Menem 1927 / Berlin 1929, s. 216-217, cyt. za: A. Cornu, op.cit, s. 91), podzielonej na prawo osobowe i rzeczowe, umowa występowała jako jedyne źródło zobowiązania. Schemat tej pracy przedstawia się w sposób następujący:

A. Prawo osobowe

I. Umowy pod tytułem obciążającym

a) Umowa spółki (*societas*)

b) Umowa najmu (*locatio-conductio*)

1) Jeżeli najem odnosi się do usług (*locatio-conductio* w ścisłym znaczeniu; *mandatum*)

2) Jeżeli najem odnosi się do używania rzeczy (na gruntach: *usus fructus*; na budynkach: *habitatio*)

II. Umowy zabezpieczające

III. Umowy na korzyść określonych osób

a) Umowa o świadczenie usług (*fidei iussio*; *negotiorum gestio*)

b) Umowa darowizny (*donatio*; *gratiae promissum*)

B. Prawo rzeczowe

I. Umowy pod tytułem obciążającym (*permutatio stricte sic dicta*; *mutuum [usurae]*; *emptio venditio*)

II. Umowy zabezpieczające (*pignus*)

III. Umowy na korzyść określonych osób (*commodatum*; *depositum*).

56 Znając prace Marksa trudno się zgodzić z kuriozalną tezą wysuniętą przez Andrzeja Kojdera, który cytując wypowiedź P. Johnstona (*Intelektualiści*, tłum. A. Piiber, Warszawa 1998, s. 79 i 83), powieliła jego stanowisko jakoby „dokonana przez Marksa charakterystyka dziewiętnastowiecznego państwa kapitalistycznego i jego gospodarki oraz wysuwane na tej podstawie prognozy daleko odbiegały od standardów pracy naukowej”, idem, *Atrofia prawa*, w: *Abiit, non obiit. Księga poświęcona pamięci Księdza Antoniego Kościa SVD*, red. A. Dębiński, P. Stanisz, T. Barankiewicz, J. Potrzeszcz, W.Sz. Staszewski, A. Szarek-Zwijacz, M. Wójcik, Lublin 2013, s. 172. Zresztą należy zauważyć, że w swojej publikacji A. Kojder nie przytacza ani jednej (sic!) pracy Marksa. Podobnie z brakiem źródeł spotkamy się w artykule autorstwa Bartosza Rakoczego, który podejmując się analizy zagadnień prawnych w twórczości Marksa nie powołał się na ani jedną znaczącą jego pracę, zob. idem, *Walka klas a prawo w filozofii Karola Marksa*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 2018, nr 4, s. 283-294. O wartości gigantycznego wysiłku pracy twórczej Marksa niech świadczy wypowiedź Wacława Szuberta, który komentując przed laty analizę twórczości Fryderyka Skarbka przeprowadzoną przez Marksa, pisał w sposób następujący: „Studia, jakie przeprowadził [Marks – podkreśl. moje]

Trudności, na jakie natrafił Marks przy próbie filozoficznego przemyślenia zagadnień prawnych – a więc wspomniane wyżej przeciwieństwo między rzeczywistością i powinnością, jakie odnalazł młody adept sztuki prawniczej, doprowadziły ostatecznie Marksa do pogłębienia studiów nad systemem filozofii Hegła⁵⁷. Jak podnosi T.I. Ojzerman, „Marks zdaje już sobie sprawę, że filozofii Hegla nie można po prostu odsunąć na bok, że filozofia ta w znacznie większym stopniu, niż poprzedzające ją teorie, pomaga w zrozumieniu norm prawnych, nie jako czegoś iluzorycznego, czegoś przeciwstawiającego się rzeczywistości empirycznej, lecz jako czegoś zrodzonego przez samo życie”⁵⁸.

Wnioski, do jakich doszedł Marks, jak już wspomnieliśmy, doprowadziły ostatecznie do porzucenia studiów prawnych i oddaniu się studiom nad filozofią Hegła⁵⁹. Z pewnością zaważyła na obraniu tego kierunku rozważań również znajomość, jaką Marks zawarł na wiosnę 1837 roku z lewicowymi heglistami⁶⁰. Dołączył on do kręgu młodych uczonych, którzy tworzyli luźną grupę teologów i filozofów krytykujących dogmatyzm i ortodoksję szkoły staroheglowskiej, przy czym program młodoheglizmu wyrażał dążenia liberalnych postępowych kręgów niemieckiego oświeconego mieszczaństwa i inteligencji do demokratyzacji stosunków politycznych i zjednoczenia Niemiec⁶¹.

---

w tej dziedzinie, odznaczały się rzadką gruntownością i były oparte o olbrzymią literaturę”, idem, *Studia o Fryderyku Skarbku jako ekonomiście*, Łódź 1954, s. 86. Warto również pamiętać, że Marks spędził ponad trzydzieści lat w The Round Reading Room w Muzeum Brytyjskim w Londynie pracując nad swoim najbardziej znanym dziełem, czyli *Kapitałem*. Można jedynie domniemywać ile przez ten czas tysięcy źródeł literatury przewinęło się przez jego ręce, por. P. Lafargue, W. Liebknecht, *Wspomnienia o Marksie*, Warszawa 1949, s. 18-20; D. Harvey, *Przewodnik po Kapitale Karola Marksa*, Tom I, tłum. K. Szadkowski, Poznań 2017, s. 16.

57 Zob. M. Thom, op.cit., s. 64-78.

58 T.I. Ojzerman, op.cit., s. 43.

59 Kilka lat później, w jednym ze swoich dzieł, Marks zwróci uwagę, że pierwszą pracą, którą podjął celem rozstrzygnięcia nurtujących go wówczas wątpliwości politycznych i teoretycznych, była krytyka heglowskiej filozofii prawa, i że najważniejszym wnioskiem, do którego już wtedy doszedł, było przekonanie, iż stosunki prawne i formy państwowe nie wywodzą się ani z samych siebie, ani z umysłu ludzkiego, lecz z materialnych warunków życia, zob. K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii...*, s. 8.

60 Zob. A. Cornu, op.cit., s. 104; B. Nicolaievsky, H.O. Maenchen, op.cit., s. 32; N. Hunter, *Karl Marx*, New York 1987, s. 10. Czołowymi przedstawicielami lewicy heglowskiej byli: Ludwik Feuerbach (1804-1872), Bruno Bauer (1809-1882), Edgar Bauer (1820-1886), Arnold Ruge (1802-1880), Johann Kaspar Schmidt vel Max Stirner (1806-1856), Eduard Meyen (1812-1870), Karl Nauwerck (1810-1891), Ludwik Buhl (1814-1880) i Karl Riedel (1804-1878). Marks zerwie z grupą berlińskich młodoheglistów, tzw. „Wolnych”, którzy dążyli do przekształcenia gazety „Rheinische Zeitung” (której Marks był redaktorem od maja 1842 do marca 1843 roku) w oderwany od życia i walki politycznej organ propagandy swoich filozoficznych poglądów idealistycznych. Młodoheglizm określił Marks po raz pierwszy mianem idealizmu w 1844 roku, zob. K. Marks, *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 r.*, MED 1, s. 616.

61 Por. R. Panasiuk, *Lewica heglowska*, Warszawa 1969, s. 11.

Zwieńczeniem pogłębionych studiów filozoficznych Marksa stała się dysertacja doktorska nt. „*Różnica między demokrytyjską a epikurejską filozofią przyrody*”⁶², dzięki której w dniu 15 kwietnia 1841 roku uzyskał on na uniwersytecie w Jenie dyplom doktora filozofii⁶³, po czym nie mając możliwości kontynuowania kariery akademickiej⁶⁴, rozpoczął współpracę z gazetą „*Rheinische Zeitung*”⁶⁵ i Fryderykiem Engelsem⁶⁶. Współpraca ta otworzy drogę dla działalności publicystycznej Marksa w późniejszych

- 62 Zob. K. Marks, *Różnica między demokrytyjską a epikurejską filozofią przyrody. Rozprawa doktorska wraz z aneksem i pracami przygotowawczymi*, tłum. I. Krońska, Warszawa 1966, ss. 286. Szerzej na temat studiów Marksa nad Epikurem, zob. F. Mehring, *Karol Marks...*, s. 23-29; A. Cornu, op.cit., s. 170-192; L. Kołakowski, op.cit., s. 103-109. Jak zauważa Marek Fritzhand, Epikur filozofię przyrody uprawiał w ścisłym związku z problemami praktyczno-moralnymi; Epikura interesował przede wszystkim człowiek, jego wolność i szczęście. Stąd też wybór tematu rozprawy doktorskiej przez Marksa, bowiem sprawa człowieka i jego losu była dla niego zagadnieniem centralnym: „i on, podobnie jak Epikur, skupiał swą uwagę na zadaniu wyzwolenia człowieka od jarzmiących go pęt i zapewnieniu mu szczęścia i wolności”, idem, *Myśl etyczna młodego Marksa*, Warszawa 1978, s. 57. Zbigniew Kuderowicz zwracał uwagę, że szkic Marksa dotyczący rozwiązania problemu wolności, zawarty w jego dysertacji doktorskiej, można uznać za próbę wyjścia poza heglizm, zob. idem, *Młody Marks a koncepcja stosunku...*, s. 231.
- 63 Marks nie bronił swojej rozprawy przed wydziałem filozofii uniwersytetu w Jenie, bowiem przyznano mu doktorat na podstawie samej recenzji, która była wyjątkowo pochlebna. W piśmie dziekana rekomendującym Marksa, które przytacza A. Cornu, czytamy, że Marksa uważano za „bardzo wybitnego kandydata”, zaś jego rozprawę doktorską za ukazującą wielką inteligencję i erudycję, zob. idem, op.cit., s. 191.
- 64 Fryderyk Engels podkreślał jednak, że Marks miał w 1842 roku habilitować się, „lecz ruch polityczny, powstały po śmierci Fryderyka Wilhelma III, skierował jego życie na inne tory”, idem, *Karol Marks*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 16, Warszawa 1968, s. 404; idem, *Karol Marks*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 19, Warszawa 1972, s. 111 (dalej cytowane jako: MED 19); idem, *Marks, Henryk Karol*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 22, Warszawa 1971, s. 404. Por. S. Klonowicz, *Karol Marks (1818-1918)*, Warszawa 1918, s. 15, H. Katz, op.cit., s. 36-38.
- 65 Zob. F. Engels, *Karol Marks*, MED 19, s. 111-112.
- 66 Należy dodać, że Fryderyk Engels – podobnie jak Marks – zamierzał po ukończeniu gimnazjum studiować prawo, ale ojciec przeznaczył go do zajęcia się rodzinnym przedsiębiorstwem (Ermen & Engels), zob. A. Cornu, op.cit., s. 119. Jak zauważył sam Engels, „gdy latem 1844 r. odwiedziłem Marksa w Paryżu, ujawniła się nasza zupełna zgodność we wszystkich teoretycznych dziedzinach i odtąd datuje się nasza wspólna praca. Gdyśmy się wiosną 1845 r. znów spotkali w Brukseli, Marks (...) rozwinął już w głównych zarysach swoje materialistyczne pojmowanie dziejów; zabraliśmy się więc do szczegółowego opracowania nowego światopoglądu w najrozmaitszych kierunkach”, idem, *Przyczynek do historii Związku Komunistów*, MEDW 2, s. 326. Dodać należy, że Engels sam nieraz podejmował się w swojej twórczości celnych analiz zagadnień prawnych, zob. F. Engels, *W kwestii mieszkaniowej*, MEDW 1, s. 585-586; idem, *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, MEDW 2, s. 376-377; idem, *List do Józefa Blocha*, MEDW 2, s. 466; idem, *List do Konrada Schmidta*, MEDW 2, s. 471-472; idem, *List do Starckenburga*, MEDW 2, s. 482; idem, *Konstytucja pruska*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 4, Warszawa 1962, s. 32-38 (dalej cytowane jako: MED 4); idem, *Anty-Dühring*, MED 20, s. 119-126; idem, *Socjalizm prawniczy*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 21, Warszawa 1969, s. 553-576; idem, *List do Laury Lafargue w Paryżu*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 36, Warszawa 1976, s. 353-354.

latach⁶⁷ i utwierdzi go w przekonaniu, że prasa codzienna stanowi doskonały środek oddziaływania na środowiska demokratyczne, będąc jednocześnie wyśmienitym orężem w walce o demokratyzm, konstytucjonalizm i prawa człowieka.

4. ZAKOŃCZENIE

Jaki był więc ostateczny powód, że pochodzący z rodziny o tradycjach prawniczych, młody i błyskotliwy młodzieniec, porzucił studia jurystyczne na rzecz filozofii? Francis Wheen sugeruje, że powodem było rozczarowanie między teorią a praktyką (rzeczywistością) prawną⁶⁸. Jeszcze inną tezę postawił przeszło sto lat temu Jan Kucharzewski, który podniósł, że prawdopodobnie u Marksa musiała działać jego niechęć do jurysprudencki, „którą studiował tylko na życzenie ojca i w której interesowały go jedynie wnioski prawnofilozoficzne, na jakich oparł później krytykę Hegła: prawa pozytywne go nie uznawał za godne studiów”⁶⁹. Leszek Kołakowski natomiast stał na stanowisku, że kontynuując studia prawnicze młodego Marksa lektury filozoficzne i historyczne „pochłaniały go bardziej, aniżeli właściwy przedmiot studiów”⁷⁰. Zresztą, w przytaczanym już liście do ojca z 1837 roku, Marks podnosi, że „stało się dla mnie jasne, że nie zdołam ruszyć naprzód bez filozofii”⁷¹, co zdaje się potwierdzać tezę wysuwaną przez L. Kołakowskiego. Zresztą wiele lat później – w 1859 roku – Marks w *Przedmowie* do jednej ze swoich znanych prac napisze w sposób następujący o swoich latach studenckich: „Przedmiotem moich studiów fachowych było prawoznawstwo, które jednak studiowałem jedynie jako dyscyplinę podrzędną obok filozofii i historii”⁷². Poza tym Marks dodaje, że pierwszymi bodźcami do zajęcia się przez niego kwestiami ekonomicznymi były jego wypowiedzi na temat „tak zwanych interesów materialnych”⁷³. Tak

67 Mowa tutaj przede wszystkim o dzienniku „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie” („Nowa Gazeta Reńska. Organ Demokracji”), który pod redakcją Marksa ukazywał się w Kolonii od 1 czerwca 1848 r. do 19 maja 1849 r. Nazwa tego pisma nawiązywała do rewolucyjnych tradycji redagowanej w latach 1842-1843 wspomnianej gazety „Rheinische Zeitung”. Jak podkreślał F. Engels, „polityczny program «Nowej Gazety Reńskiej» składał się z dwóch głównych punktów: jednolita, niepodzielna, demokratyczna republika niemiecka i wojna przeciw Rosji, z odbudową Polski”, idem, *Marks i „Nowa Gazeta Reńska”*, MEDW 2, s. 314.

68 Zob. F. Wheen, op.cit., s. 30; A. Kwiatek, *Karol Marks: Od krytyki do praktyki (ewolucja teoretyczna Marksa do 1846 r.)*, w: *Karol Marks a współczesność. Sesja naukowa z okazji setnej rocznicy śmierci, maj 1983*, red., R. Stańczyk, Gdańsk 1985, s. 65-74; S. Kmiecik, *Droga Marksa do kategorii praktyki*, „Myśl Marksistowska” 1987, nr 4, s. 52-64.

69 J. Kucharzewski, *Socjalizm prawniczy*, Warszawa 1906, s. 5.

70 L. Kołakowski, op.cit., s. 99.

71 K. Marks, *List do ojca...*, s. 3.

72 K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 13, Warszawa 1966, s. 7 (dalej cytowane jako: MED 13).

73 Ibidem, s. 7-8. Mowa tutaj o debatach Landtagu reńskiego nad sprawą kradzieży drzewa i parcelacji własności ziemskiej i debatach nad wolnym handlem i cłami ochronnymi, zob. K. Marks, *Obrady szóstego Landtagu reńskiego. Artykuł trzeci: Debata nad ustawą o kradzieży drewna*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, Warszawa 1960, s. 131-177; idem, *Odpowiedź korespondenta znad Mozeli*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, Warszawa 1960, s. 207-241.

więc droga Marksa do zagadnień ekonomicznych swój początek miała w sprawach o charakterze czysto prawnym.

Jak by nie odnieść się do powyższych ocen porzucenia przez Marksa jurysprudencji na rzecz zgłębiania filozofii, wiedza wyniesiona z okresu studiów prawnych, nie tylko nie zaszkodziła w jego dalszej twórczości i działalności, lecz stanowiła pewny grunt dla nierzadko przecież prawnoustrojowych rozważań Marksa w kolejnych latach⁷⁴.

Mimo, że Marks ostatecznie nie ukończył studiów prawnych, to jednak do końca swojego życia posługiwał się zreżymowaną terminologią jurydyczną⁷⁵. Nawet niezwykle krytycznie ustosunkowany do Marksa jego biograf – przywołany już wyżej F. Whelen, przytacza, jako przykład tych umiejętności, z nieukrywanym podziwem mowę obrończą Marksa w sprawie oskarżenia Marksa i Engelsa w 1849 roku o obrazę oskarżyciela publicznego⁷⁶, pisząc w sposób następujący: „Godzinna przemowa,

74 Już w pierwszych swoich artykułach opublikowanych po obronie dysertacji doktorskiej Marks podnosi w sposób wnikliwy zagadnienia prawne, zob. K. Marks, *Uwagi dotyczące pruskiej instrukcji o cenzurze*, MED 1, s. 3-29; idem, *Obrady szóstego Landtagu Reńskiego. Artykuł pierwszy: Debaty nad wolnością prasy i sprawą publikowania obrad Landtagu*, MED 1, s. 33-92; idem, *Obrady szóstego Landtagu reńskiego. Artykuł trzeci...*, MED 1, s. 131-177; idem, *Odpowiedź korespondenta...*, MED 1, s. 207-241; idem, *Przyczynki do krytyki heglowskiej...*, MED 1, s. 243-407. Por. A. Vincent, op.cit., s. 384-390; J. Staniszkis, *Karol Marks o administracji państwowej*, w: J. Staniszkis, *Patologie struktur organizacyjnych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 14-42; J. Semkow, *Karola Marksa teoria ekonomiczna*, Warszawa 1983, s. 37-42; M. Baranowska, *Pierwsza walka Karola Marksa, czyli Uwagi dotyczące nowej pruskiej instrukcji o cenzurze*, „Przegląd Filozoficzny” 2018, nr 4. s. 171-183.

75 Co więcej, Marks często korzystał w swoich wywodach z porównań odwołujących się do terminologii nauki prawa. Tytułem przykładu przywołajmy jedno z takich porównań, gdzie Marks wyjaśnia pojęcie rewolucji pruskiej 1848 roku nawiązując do instytucji prawa wekslowego: „Rewolucja była ludowi tytułem prawnym. Na rewolucji opierał lud swe niepoahamowane roszczenia. Rewolucja była wekslem trasowanym przez lud na burżuazję. Dzięki rewolucji burżuazja doszła do władzy. W dniu, w którym doszła do władzy, zapadł termin płatności tego weksla. Burżuazja musiała zaprotestować przeciw wekslowi”, idem, *Burżuazja i kontrrewolucja*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 170 z dnia 16 grudnia 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz170_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz idem, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, Warszawa 1963, s. 128-129 (dalej cytowane jako: MED 6).

76 Proces ten miał odbyć się dnia 20 grudnia 1848 roku, jednakże został odroczone. Powodem odroczenia było wniesienie wniosku w tym przedmiocie przez pełnomocnika Marksa i Engelsa – adwokata Schneidera II. Wniosek o odroczenie zarzucał, że oskarżeni nie zostali powiadomieni o procesie na 10 dni naprzód. Ostatecznie proces ten odbył się dnia 7 lutego 1849 roku, zob. *Procesy „Neue Rheinische Zeitung”*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 161 z dnia 6 grudnia 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/nrhz/?d=nn_nrhz161_1848.txt.xml [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 658-659; *Odroczenie procesu prasowego przeciw „Neue Rheinische Zeitung”*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 174 z dnia 21 grudnia 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/nrhz/?d=nn_nrhz174_1848.txt.xml [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 662. Sprawozdania z tego procesu, w szczególności mowy Marksa i Engelsa przed sądem, opublikowano w skrócie w nr 221 z 14 lutego 1849 roku „Neue Rhe-

jaką Marks wygłosił z ławy oskarżonych, świadczyła dobitnie, jak błyskotliwy umysł straciła palestra przez to, że nie poszedł w ślady ojca – rozłożył w niej na czynniki pierwsze artykuły 222 i 367 kodeksu napoleońskiego, aż została z nich tylko garstka proszku. Zrobił sądowi wykład o istotnej, choć subtelnej różnicy między obraźliwymi uwagami a oszczerstwem, twierdząc, że oskarżyciel musi dowieść nie tylko obrazy, ale też intencji obrażania, ponieważ zgodnie z artykułem 367 dziennikarz mógł publikować «fakty», nawet jeśli były one obraźliwe. W swej egzegezie artykułu 222 (który zabraniał obrażania urzędników państwowych) wskazał, że kodeks, w przeciwieństwie do pruskiego prawa, nie uwzględnia przestępstwa obrazy majestatu, a ponieważ król Prus nie jest urzędnikiem, artykuł 222 również go nie dotyczy. (...) Gdy usiadł, w zatłoczonej sali sądowej zerwała się burza oklasków: obaj z Engelsem zostali uniewinnieni⁷⁷.

Ale nie był to koniec potyczek sądowych Marksa, bowiem już nazajutrz po ogłoszeniu przez sąd przysięgłych werdyktu uniewinniającego oskarżonego Marksa, rozpoczął się drugi proces z jego udziałem, o czym niestety F. Wheen już nie wspomniał w swojej biografii Marksa. A szkoda, bowiem niezwykle rzeczowa mowa sądowa Karola Marksa w tym drugim procesie, zawierała szereg interesujących wątków natury prawnej⁷⁸. Tym razem przed sądem przysięgłych Marks stanął wraz z Karolem

---

inische Zeitung”, zob. *Pierwszy proces sądowy „Neue Rheinische Zeitung”*, MED 6, s. 255-274. Zauważyć jednak należy, że faktycznie nie był to pierwszy proces przeciw gazecie Marksa, bowiem jak sam podnosił już w dniu 24 listopada 1848 roku, „w tej chwili przeciw «Neue Rheinische Zeitung» są w toku trzy procesy polityczne – nie licząc postępowania sądowego, wszczętego przeciw Engelsowi, Dronkemu, Wolffowi i Marksowi o rzekome «niedopuszczalne w działalności prasowej» przestępstwa polityczne”, idem, *Trzy procesy polityczne przeciw „Neue Rheinische Zeitung”*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 153 z dnia 26 listopada 1848 r., wyd. drugie, http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz153ii_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 70-71. Por. K. Marks, *List do Engelsa w Lozannie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, Tom 27, Warszawa 1968, s. 148-151.

77 F. Wheen, op.cit., s. 127-128. Por. H. Lecar, *Karl Marx. A Concise Biography*, New York 1966, s. 42; *Uniewinnienie „Neue Rheinische Zeitung”*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 217 z dnia 9 lutego 1849 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz217_1849 [data dostępu: 30 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 665.

78 Wśród wielu wątków natury prawno-ustrojowej Marks wskazał, że to nie kto inny, jak Korona dokonała rewolucji w 1848 roku, bowiem obaliła istniejący stan prawny, przez co „nie może powoływać się na ustawy, które sama tak hanieбно podeptała. Jeżeli dokonuje się udanej rewolucji, można swych przeciwników wieszać, ale nie skazywać. Można ich sprzątnąć z drogi jako pokonanych wrogów, ale nie można ich sądzić jako zbrodniarzy. Po dokonaniu rewolucji czy kontrrewolucji nie można stosować obalonych ustaw przeciw obrońcom tych ustaw. Jest to tchórzliwe i obłudne udawanie praworządności, którego wy, panowie, nie usankcjonujecie swoim werdyktem”, *Pierwszy proces sądowy...*, MED 6, s. 276-277. Pisząc o rewolucji Marks ma tutaj na myśli przewrót polityczny w formie zamachu stanu. Szerzej na temat konsekwencji udanego zamachu stanu, zob. M. Konarski, *Zamach stanu jako forma kwestionowania legitymacji prawa*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2015, nr 3, s. 20-22; idem, *Legal security and coup d'etat*, „Review of Comparative Law” 2017, no. 3, s. 47-49. Poza tym Marks podnosił w trakcie swojej mowy zagadnienia prawa wyborczego, kompetencji

Schapperem i adwokatem Schneiderem II – który dzień wcześniej był pełnomocnikiem procesowym Marksa. Oskarżonym zarzucono podpuszczanie do buntu (art. 209 obowiązującego w Nadrenii kodeksu francuskiego dotyczył oporu przeciw władzy państwowej, zaś art. 217 – podpuszczania do buntu) w związku z odezwą z dnia 18 listopada 1849 roku, w której Komitet Okręgowy Demokratów⁷⁹ wzywał ludność do przeciwstawienia się przymusowej egzekucji podatków⁸⁰. W procesie tym, jak za-

---

organów władzy ustawodawczej i wykonawczej i ich wzajemnego stosunku do siebie, zbiegu norm prawnych, utraty mocy obowiązującej norm prawnych, itp.

79 Reński Komitet Okręgowy Demokratów kierował działalnością demokratycznych organizacji Nadrenii i Westfalii, zaś Karol Marks odgrywał w nim znaczącą rolę. W czerwcu 1848 roku na mocy decyzji pierwszego kongresu demokratów we Frankfurcie nad Menem utworzono centralny komitet, który składał się z przedstawicieli trzech wielkich organizacji demokratycznych w Kolonii: Towarzystwa Demokratycznego, Stowarzyszenia Robotników i Pracodawców. Komitet ten pełnił funkcję okręgowego komitetu demokratów Nadrenii. Z kolei na pierwszym reńskim kongresie demokratów w połowie sierpnia 1848 roku w Kolonii zatwierdził skład komitetu centralnego trzech demokratycznych organizacji kolońskich, uznając go za Reński Komitet Okręgowy Demokratów, zob. *Apel Demokratycznego Komitetu Okręgowego Nadrenii*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 143 z dnia 15 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz143_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, przypis 41, s. 702-703.

80 Zob. *Delegacja u pana nadprokuratora Zweifflla*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 150 z dnia 23 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/nrhz/?d=nn_nrhz150_1848.txt.xml [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 657-658; *Komunikat o przesłuchaniu Marksa, Schappera i Schneidera II przez sędziego śledczego*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 153 z dnia 26 listopada 1848 r, wyd. drugie, http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz153ii_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 658. W dniu 15 listopada pruskie Zgromadzenie Narodowe na swoim 102 posiedzeniu w sali hotelu Mielenz podjęło decyzję o odmowie płacenia podatków, zob. K. Marks, *Nie płacić podatków!!!*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 145 z dnia 17 listopada 1848 r., dodatek nadzwyczajny, http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz145b_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 33. W „Odezwie” z dnia 18 listopada 1848 roku, wobec uchwalenia przez pruskie Zgromadzenie odmowy płacenia podatków, Reński Komitet Okręgowy Demokratów wezwał wszystkie związki demokratyczne w Nadrenii, by „wszędzie i przy użyciu wszystkich środków oporu przeciwstawiać się przymusowej ich egzekucji”, by „wszędzie zorganizować popolite ruszenie do obrony przed wrogiem”, oraz by „wszędzie wezwać władze do publicznego zdeklarowania się, czy uznają i chcą wykonywać uchwały Zgromadzenia Narodowego, zaś w razie odmowy należy powołać komitety bezpieczeństwa (...) Rady gminne przeciwstawiające się Zgromadzeniu ustawodawczemu należy zastąpić innymi w drodze powszechnych wyborów ludowych”, *Apel Reńskiego Komitetu Okręgowego Demokratów o odmowę płacenia podatków*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 147 z dnia 19 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz147ii_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 38. Por. K. Marks, *Rada miejska*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 148 z dnia 21 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz148i_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 42-43; *Odezwa do demokratów Nadrenii*, „*Neue Rheinische Zeitung*”, nr 148 z dnia 21 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz148ii_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 44. Dodać należy, że Reński Komitet Okręgowy Demokratów w dniu 14 listopada 1848 roku wezwał ludność Nadrenii do odmowy płacenia podatków, tym samym wyprzedzając podobną decyzję pruskiego Zgromadzenia Narodowego z dnia 15 listopada 1848 roku, zob. *Apel De-*

uważył sam K. Marks, „szło tylko o kwestię polityczną: czy uchwała Zgromadzenia w sprawie odmowy płacenia podatków upoważniała oskarżonych, by wzywali w taki sposób do oporu wobec władzy państwowej, do organizowania siły zbrojnej przeciw państwowej sile zbrojnej, do usuwania i powoływania władz według własnego uznania. Na pytanie przysięgli po bardzo krótkiej naradzie odpowiedzieli twierdząco”⁸¹. Jak więc widzimy edukacja prawnicza odegrała niemałą rolę w przygotowaniu Marksa do tych potyczek sądowych, stanowiąc mocne podstawy jego wykształcenia z którego wielokrotnie korzystał w obronie swoich praw i poglądów.

W kolejnych latach twórczość pisarska Karola Marksa obfitowała w liczne wątki związane z zagadnieniami prawnymi⁸². Jak wspomnieliśmy wyżej, prawo stanowiło pierwszy przedmiot poszukiwań Marksa, zaś prawo rzymskie uznawał za istotę prawa nowoczesnego. Poza przywołanymi już wcześniej analizami, jakie podejmował, należy zwrócić uwagę na jego niezwykle rzetelne uwagi, jakie poświęcał zagadnieniom konstytucjonalizmu i prawa konstytucyjnego⁸³. Oprócz tego istnieje ponad 500 wy-

---

mokratycznego..., MED 6, s. 22. Por. K. Marks, *Prokuratura a „Neue Rheinische Zeitung”*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 149 z dnia 22 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz149_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 46-47; idem, *Prokuratura w Berlinie i w Kolonii*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 149 z dnia 22 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz149_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 48. Na posiedzeniu w dniu 20 listopada 1848 roku frankfurckie Zgromadzenie Narodowe uznało „uchwałę pozostałego w Berlinie Zgromadzenia o zwieszeniu poboru podatków – jako jawnie sprzeczną z prawem i zagrażającą społeczności państwowej – za nieważną i niebyłą”, zob. K. Marks, *Zgromadzenie frankfurckie*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 150 z dnia 23 listopada 1848 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz150_1848 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 49-50.

81 K. Marks, *Proces o odmowę płacenia podatków*, „Neue Rheinische Zeitung”, nr 218 z dnia 10 lutego 1849 r., http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz218_1849 [data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.] oraz MED 6, s. 297.

82 Zob. A. Vincent, op.cit., s. 384-390.

83 Zdecydowana większość prac Marksa z tego zakresu dotyczy konstytucjonalizmu doby Wiosny Ludów (1848-1849) oraz ustroju konstytucyjnego i politycznego Anglii, zob. K. Marks, *„Wzorowe państwo konstytucyjne”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 5, Warszawa 1962, s. 513-515; idem, *Monteskiusz LVI*, MED 6, s. 211-227; idem, *Hohenzollernowski projekt ustawy prasowej*, MED 6, s. 419-427; idem, *Nowa konstytucja pruska*, MED 6, s. 560-561; idem, *Konstytucja Republiki Francuskiej uchwalona 4 listopada 1848 r.*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 7, Warszawa 1963, s. 583-597 (dalej cytowane jako: MED 7); idem, *Wybory w Anglii – Torysi i wigowie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 8, Warszawa 1964, s. 383-389 (dalej cytowane jako: MED 8); idem, *Czartyści*, MED 8, s. 390-400; idem, *Lord Palmerston*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 9, Warszawa 1965, s. 399-475 (dalej cytowane jako: MED 9); idem, *Upadek rządu Aberdeena*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 11, Warszawa 1966, s. 39-46 (dalej cytowane jako: MED 11); idem, *Parlament*, MED 11, s. 79-83; idem, *Konstytucja brytyjska*, MED 11, s. 109-112; idem, *Lord John Russel*, MED 11, s. 445-469; idem, *Korupcja wyborcza w Anglii*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 13, Warszawa 1966, s. 604-609. Por. M. Konarski, *Walka o konstytucjonalizm europejski w dobie Wiosny Ludów (ze szczególnym uwzględnieniem wybranych wypowiedzi Karola Marksa i Fryderyka Engelsa)*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2019, nr 3, s. 23-46.

powiedzi Marksa i Engelsa na temat prawa międzynarodowego XIX wieku. Marks, jako prawnik, pozostawił szereg wypowiedzi prawniczych, dotyczących m.in. ratyfikacji umów, obywatelstwa i naturalizacji, suwerenności państwa, agresji, interwencji, kwestii wypowiedzenia wojny i zawarcia pokoju, prawa wojny morskiej, czy neutralności⁸⁴. Na szczególną uwagę zasługują również jego analizy dotyczące XIX-wiecznego ustawodawstwa pracy, w których główny nacisk kładł na ochronę pracy kobiet i dzieci, wypowiadając się wielokrotnie krytycznie na tematy dotyczące m.in. warunków i czasu pracy oraz zbiorowego ustawodawstwa pracy⁸⁵. Niestety nie sposób w tym miejscu przez wzgląd na ograniczenia redakcyjne, odnieść się do wszystkich kwestii w sposób szczegółowy. Poza tym koncepcje prawne Marksa nie zostały zawarte w jakimś jednym traktacie naukowym, mają więc wyłącznie charakter fragmentaryczny, przez co również analiza ich nastrocza sporo trudności⁸⁶.

Konkludując nasze rozważania należy stwierdzić, że – jak to staraliśmy się wykazać w trakcie przeprowadzonej powyżej analizy, edukacja prawnicza odegrała znaczącą rolę w rozwoju intelektualnym Karola Marksa. Można śmiało wręcz postawić tezę, że na ukształtowanie się jego osobowości decydujący wpływ miał uniwersytet⁸⁷, a lata spędzone na prawniczych studiach uniwersyteckich w Bonn i następnie w Berlinie, na trwale określiły jego zainteresowanie stosunkami prawnopolitycznymi. I chociaż w okresie edukacji akademickiej Marks nie interesował się ekonomią polityczną, bowiem w spisie książek, które studiował w Berlinie, nie ma ani jednej pozycji z dziedziny ekonomii politycznej⁸⁸, to zapisał się ostatecznie w historiografii przede wszystkim jako ekonomista. Ale pamiętajmy jednocześnie, że – jak wykazaliśmy powyżej – znacząca rola w jego rozwoju intelektualnym i naukowym, przypadła studiom prawniczym, które położyły solidne podwaliny pod marksowski pogląd na stosunki ekonomiczne.

84 Szczegółowy wykaz tych wypowiedzi przytacza V.N. Durdenevskij, zob. idem, *Marks i Engels o prawie międzynarodowym*, „Państwo i Prawo” 1951, nr 8-9, s. 354-369.

85 Zob. K. Marks, *Nęcza filozofii. Odpowiedz na „Filozofię nędzy” pana Proudhona*, MED 4, s. 191-199; idem, *Płaca robocza*, MED 6, s. 615-639, idem, *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, Tom I, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 23, Warszawa 1968, s. 308-354, 467-495, 559-597. Por. F. Engels, *Sprawa dziesięciogodzinnego dnia pracy*, MED 7, s. 266-273; idem, *Angielski bill o dziesięciogodzinnym dniu pracy*, MED 7, s. 274-286.

86 Zob. A. Vincent, op.cit., s. 390.

87 Por. W. Stankiewicz, *Marksistowski przełom w rozwoju myśli ekonomicznej*, Warszawa 1980, s. 11.

88 W liście do F. Mehringa z dnia 28 września 1892 roku F. Engels podkreśla, że „Marks w czasie swojego pobytu w Bonn i w Berlinie (...) nie znał wówczas zupełnie ekonomii”, idem, *List do Franciszka Mehringa w Berlinie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 38, Warszawa 1976, s. 539. Por. J. Fréville, op.cit., s. 49.

BIBLIOGRAFIA

Drukowane źródła rękopiśmienne

1. *Apel Demokratycznego Komitetu Okręgowego Nadrenii*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
2. *Apel Reńskiego Komitetu Okręgowego Demokratów o odmowę płacenia podatków*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
3. *Delegacja u pana nadprokuratora Zweifflla*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”. Warszawa 1963.
4. *Komunikat o przesłuchaniu Marksa, Schappera i Schneidera II przez sędziego śledczego*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
5. *Odezwa do demokratów Nadrenii*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
6. *Odroczenie procesu prasowego przeciw „Neue Rheinische Zeitung”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
7. *Pierwszy proces sądowy „Neue Rheinische Zeitung”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
8. *Proces Reńskiego Komitetu Okręgowego Demokratów*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
9. *Procesy „Neue Rheinische Zeitung”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
10. *Uniewinnienie „Neue Rheinische Zeitung”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
11. Engels F., *W kwestii mieszkaniowej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom I, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
12. Engels F., *Marks i „Nowa Gazeta Reńska”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
13. Engels F., *Przyczynek do historii Związku Komunistów*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
14. Engels F., *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
15. Engels F., *List do Józefa Blocha*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
17. Engels F., *List do Konrada Schmidta*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
18. Engels F., *List do Starkenburga*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
19. Engels F., *Postępy reformy społecznej na kontynencie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
20. Engels F., *Konstytucja pruska*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 4, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1962.
21. Engels F., *Sprawa dziesięciogodzinnego dnia pracy*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 7, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
22. Engels F., *Angielski bill o dziesięciogodzinnym dniu pracy*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 7, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
23. Engels F., *Karol Marks*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 16, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1968.
24. Engels F., *Karol Marks*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 19, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1972.

25. Engels F., *Rozwój socjalizmu od utopii do nauki*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 19, Warszawa 1972.
26. Engels F., *Anty-Dühring*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 20, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1972.
27. Engels F., *Socjalizm prawniczy*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 21, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1969.
28. Engels F., *Marks, Henryk Karol*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 22, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1971.
29. Engels F., *List do Laury Lafargue w Paryżu*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 36, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1976.
30. Engels F., *List do Franciszka Mehringa w Berlinie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 38, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1976.
31. Marks K., Engels F., *Manifest Komunistyczny*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom I, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
32. Marks K., Engels F., *Święta rodzina, czyli Krytyka krytycznej krytyki. Przeciwko Brunonowi Bauerowi i spółce*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 2, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1961.
33. Marks K., *Osiemnasty brumaire’a Ludwika Bonaparte*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Tom II, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
34. Marks K., *List do ojca*, tłum. J. Płudowski, „Przegląd Kulturalny” 1958, nr 20.
35. Marks K., *Uwagi dotyczące pruskiej instrukcji o cenzurze*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
36. Marks K., *Obrady szóstego Landtagu Reńskiego. Artykuł pierwszy: Debaty nad wolnością prasy i sprawą publikowania obrad Landtagu*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
37. Marks K., *Obrady szóstego Landtagu reńskiego. Artykuł trzeci: Debaty nad ustawą o kradzieży drewna*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
38. Marks K., *Odpowiedz korespondenta znad Mozeli*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
39. Marks K., *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa. Wstęp*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
40. Marks K., *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
41. Marks K., *Filozoficzny manifest historycznej szkoły prawa*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
42. Marks K., *Krytyczne uwagi do artykułu Prusaka „Król Prus a reforma społeczna”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
43. Marks K., *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 r.*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 1, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
44. Marks K., *Tezy o Feuerbachu*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 3, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1961.
45. Marks K., *Ideologia niemiecka*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 3, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1961.
46. Marks K., *„Wzorowe państwo konstytucyjne”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 5, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1962.
47. Marks K., *Nie płacić podatków!!!*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
48. Marks K., *Rada miejska*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.

49. Marks K., *Prokuratura a „Neue Rheinische Zeitung”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
50. Marks K., *Prokuratura w Berlinie i w Kolonii*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
51. Marks K., *Zgromadzenie frankfurckie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
52. Marks K., *Monteskiusz LVI*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
53. Marks K., *Trzy procesy polityczne przeciw „Neue Rheinische Zeitung”*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
54. Marks K., *Burżuazja i kontrrewolucja*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
55. Marks K., *Proces o odmowę płacenia podatków*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
56. Marks K., *Nowa konstytucja pruska*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
57. Marks K., *Hohenzollernowski projekt ustawy prasowej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
58. Marks K., *Placa robocza*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 6, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
59. Marks K., *Konstytucja Republiki Francuskiej uchwalona 4 listopada 1848 r.*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 7, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
60. Marks K., *Wybory w Anglii – Torysi i wigowie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 8, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1964.
61. Marks K., *Czartyści*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 8, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1964.
62. Marks K., *Lord Palmerston*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 9, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1965.
63. Marks K., *Upadek rządu Aberdeena*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 11, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
64. Marks K., *Parlament*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 11, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
65. Marks K., *Konstytucja brytyjska*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 11, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
66. Marks K., *Lord John Russel*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 11, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
67. Marks K., *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 13, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
68. Marks K., *Korupcja wyborcza w Anglii*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 13, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
69. Marks K., *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, Tom I, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 23, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1968.
70. Marks K., *List do Engelsa w Lozannie*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Tom 27, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1968.
71. Marks K., *Różnica między demokrytyjską a epikurejską filozofią przyrody. Rozprawa doktorska wraz z aneksem i pracami przygotowawczymi*, tłum. I. Krońska, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.

Archiwalne źródła internetowe

1. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz143_1848
2. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz145b_1848
3. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz147ii_1848
4. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz148i_1848
5. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz148ii_1848
6. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz149_1848
7. http://www.deutschestextarchiv.de/nrhz/?d=nn_nrhz150_1848.txt.xml
8. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz153ii_1848
9. http://www.deutschestextarchiv.de/nrhz/?d=nn_nrhz161_1848.txt.xml
10. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz170_1848
11. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz217_1849
12. http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/nn_nrhz218_1849

Opracowania

1. Babeuf F.N., *Pisma wybrane*, tłum. K. Libera, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1951.
2. Baczek B., Kołakowski L., *Tradycje naukowego socjalizmu i zadania marksistowskiej historiografii filozoficznej*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 4.
3. Baranowska M., *Pierwsza walka Karola Marksa, czyli Uwagi dotyczące nowej pruskiej instrukcji o cenzurze*, „Przegląd Filozoficzny” 2018, nr 4.
4. Bartyzel J., *Marks jako antyteistyczny i antypolityczny gnostyk*, „Przegląd Filozoficzny” 2018, nr 4.
5. Baszkiewicz J., *Władza państwowa i klasa panująca w teorii Karola Marksa*, „Państwo i Prawo” 1983, z. 9.
6. Baszkiewicz J., *Robespierre*, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
7. Baszkiewicz J., *Danton*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990.
8. Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa-Wrocław 1995.
9. Becker H., Barnes H.E., *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, Tom II, tłum. J. Szacki, B. Szacka, A. Molska, J. Possart, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1965.
10. Belloc H., *Danton. A Study*, C. Scribner's, New York 1899.
11. Berlin I., *Karol Marks: jego życie i środowisko*, tłum. W. Orliński, Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, Warszawa 1999.
12. Borejsza J.W., *Rewolucjonista polski – szkic portretu*, w: *Polska XIX wieku: państwo-społeczeństwo-kultura*, red. S. Kieniewicz, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1977.
13. Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo: doktryny i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917-1921*, Wydawnictwo „Liber”, Warszawa 2012.
14. Carmichael J., *Karl Marx: The Passionate Logician*, Scribner, New York 1967.
15. Condorcet J.A.N. Caritat de, *O znaczeniu słowa „rewolucyjny”*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 2011, nr 8.
16. Cornu A., *Karol Marks i Fryderyk Engels: Życie i dzieło*, Tom I, tłum. M. Żurowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958.
17. Czuma I., *Dzisiejsza filozofia prawa sowieckiego a romantyzm prawniczy*, w: *O moralne podstawy ustroju. Wybór pism Ignacego Czumy (1891-1963)*, red. K. Ostaszewski, J. Szczot, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.

18. Czuma I., *Państwo sowieckie*, w: *O moralne podstawy ustroju. Wybór pism Ignacego Czumy (1891- 1963)*, red. K. Ostaszewski, J. Szczot, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.
19. Durdenevskij V. Nikolaevič, *Marks i Engels o prawie międzynarodowym*, „Państwo i Prawo” 1951, nr 8-9.
20. Ehrlich S., *Oblicza pluralizmów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
21. Fréville J., *Twórcy socjalizmu naukowego*, tłum. A. Małecki, Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, Warszawa 1948.
22. Fritzhand M., *Myśl etyczna młodego Marksa*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1978.
23. Gemkow H., *Karl Marx: A Biography*, Verlag Zeit im Bild, Dresden 1968.
24. Gramsci A., *Pisma wybrane*, Tom I, tłum. B. Sieroszewska, Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, Warszawa 1961.
25. Grzybowski K., *O miejscu niemieckiej szkoły historycznej w rozwoju nauki prawa*, „Czasopismo Prawno- Historyczne” 1956, nr 2.
26. Hamel E., *Histoire de Saint-Just député à la Convention nationale*, Meline, Cans, Bruxelles 1860.
27. Harvey D., *Przewodnik po Kapitale Karola Marksa*, Tom I, tłum. K. Szadkowski, Wydawnictwo Ekonomiczne „Heterodox”, Poznań 2017.
28. Hegel G.W.F., *Wykłady z filozofii dziejów*, Tom II, tłum. J. Grabowski, A. Landman, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958.
29. Hegel G.W.F., *Zasady filozofii prawa*, tłum. A. Landman, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
30. Hobsbawm E., *Jak zmienić świat: Marks i marksizm 1840-2011*, tłum. S. Szymański, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2013.
31. Hochfeld J., *Z dziejów rozwoju marksistowskiej teorii państwa*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 4.
32. Hunter N., *Karl Marx*, Hodder Wayland, New York 1987.
33. Katz H., *Karol Marks i jego epoka*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1965.
34. Kelles-Krauz K., *Marksizm a socjologia. Wybór pism*, H. Chmielewska-Szljajfer (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
35. Klonowicz S., *Karol Marks (1818-1918)*, s.n., Warszawa 1918.
36. Kmiecik S., *Droga Marksa do kategorii praktyki*, „Myśl Marksistowska” 1987, nr 4.
37. Kochan J., *Fryderyk Engels, Karol Marks: religia jako opium ludu*, „Nowa Krytyka” 2014, tom 32.
38. Kojder A., *Atrofia prawa*, w: *Abiit, non obiit. Księga poświęcona pamięci Księdza Antoniego Kościa SVD*, red. Dębiński, P. Stanisław, T. Barankiewicz, J. Potrzebszcz, W. Sz. Staszewski, A. Szarek-Zwijacz, M. Wójcik, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
39. Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Tom I, Wydawnictwo „Alternatywy”, Kraków 1981.
40. Konarski M., *Zamach stanu jako forma kwestionowania legitymacji prawa*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2015, nr 3.
41. Konarski M., *Prawo i rewolucja: Rozważania jurysty o rewolucji francuskiej 1789-1794*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2016, nr 1.
42. Konarski Marcin, *Myśl polityczno-prawna Louisa de Saint-Just (1767-1794)*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2016, nr 2.
43. Konarski M., *Legal security and coup d'etat*, „Review of Comparative Law” 2017, no. 3.
44. Konarski M., *Program reform społecznych i ustrojowych Młodej Polski w świetle publicystyki jej przedstawicieli na łamach paryskiej „Północy” (1835)*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2019, nr 2.

45. Konarski M., *Walka o konstytucjonalizm europejski w dobie Wiosny Ludów (ze szczególnym uwzględnieniem wybranych wypowiedzi Karola Marksa i Fryderyka Engelsa)*, „Studia Prawnicze i Administracyjne” 2019, nr 3.
46. Kość A., *Historyczne modele relacji prawa, państwa i religii w niemieckiej filozofii prawa*, Wydawnictwo „Polihymnia”, Lublin 1995.
47. Kość A., *Podstawy filozofii prawa*, „petit” s.c., Lublin 1998.
48. Krupska N. Konstantinowna, *Wspomnienia o Leninie*, tłum. Z. Hoffman, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1958.
49. Kucharzewski J., *Socjalizm prawniczy*, Drukarnia „Gazety Handlowej”, Warszawa 1906.
50. Kuderowicz Z., *Młody Marks a romantyczna koncepcja stosunku jednostki do społeczeństwa*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1959, tom 4.
51. Kuderowicz Z., *Hegel i jego uczniowie*, Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1984.
52. Kurowicki J., *O czytaniu Marksa, gdy stał się on potworem*, „Nowa Krytyka” 2012, tom 28.
53. Kwaśniewicz W., *Socjologia w sto lat po Marksie*, „Problemy Marksizmu-Leninizmu” 1983, nr 3-4.
54. Kwiatek A., *Karol Marks: Od krytyki do praktyki (ewolucja teoretyczna Marksa do 1846 r.)*, w: *Karol Marks a współczesność. Sesja naukowa z okazji setnej rocznicy śmierci, maj 1983*, red. R. Stańczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1985.
55. Lafargue P., Liebknecht W., *Wspomnienia o Marksie*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1949.
56. Lange O., *Dzieła, Tom 2: Socjalizm*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1973.
57. Langer T., *Formy państwa socjalistycznego. Studium z teorii państwa i prawa*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1972.
58. Lecar H., *Karl Marx. A Concise Biography*, American R.D.M. Corporation, New York 1966.
59. Leiter B., *Marx, Law, Ideology, Legal Positivism*, „Virginia Law Review” 2015, vol. 101, no. 4. [dx.doi.org/10.2139/ssrn.2465672](https://doi.org/10.2139/ssrn.2465672).
60. Lenin W.I., *Dzieła, Tom 2*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1950.
61. Lityński A., *Prawo bolszewików: rewolucja i ewolucja*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 4, s. 13-28.
62. Longuet R.J., *Mój niezwykły pradziad*, tłum. L. Kossobudzki, Wydawnictwo „Czytelnik”, Warszawa 1984.
63. Machlejd J.A., *Rewolucja francuska w świetle statystyki*, Wydawnictwo E.K. Koziarścy, Warszawa 1934.
64. Madejski S., *Opium ludu*, „Myśl Marksistowska” 1989, nr 3.
65. Man H. de, *O psychologii socjalizmu*, Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, Warszawa 1937.
66. Martel K., *Lenin*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1965.
67. Mehring F., *Karol Marks: historia jego życia*, tłum. M. Kwiatkowski, „Książka”, Warszawa 1923.
68. Mehring F., *Historia socjaldemokracji niemieckiej*, Tom I, tłum. E. Werfel, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1963.
69. Meller S., *Kamil Desmoulin*, „Czytelnik”, Warszawa 1982.
70. Mendelski T., *Religia jako zjawisko polityczne*, „Myśl Marksistowska” 1987, nr 5.
71. Michalik M., *Obrachunki filozoficzne Karola Marksa w „Ideologii niemieckiej”*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
72. Muszyński J., *Sporo o dyktaturę proletariatu ciąg dalszy*, „Myśl Marksistowska” 1985, nr 4.
73. Muszyński J., *Zagadnienia dyktatury proletariatu i rozwoju państwa socjalistycznego*, „Myśl Marksistowska” 1986, nr 3.

74. Nicolaievsky B., Maenchen Helfen O., *Karl Marx: Man and Fighter*, tłum. G. David, E. Mosbacher, Methuen & Co. Ltd, London 1936.
75. O'Connell P., *Law, Marxism and Method*, „tripleC: Communication, Capitalism & Critique. Journal for a Global Sustainable Information Society” 2018, vol. 16, no. 2. doi.org/10.31269/triplec.v16i2.1003.
76. Ojzerman T. Iljicz, *Powstanie filozofii marksistowskiej*, tłum. W. Jankowski, M. Kelles-Krauz, L. Smolińska, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
77. Oniszczyk J., *Filozofia i teoria prawa*, C.H. Beck, Warszawa 2008.
78. Opałek K., *Wstęp. Savigny i szkoła historyczna w prawoznawstwie*, w: F.K. von Savigny, *Opowiadaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, tłum. K. Opałek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.
79. Opara S., *Pojęcie socjalizmu*, „Myśl Marksistowska” 1989, nr 1.
80. Ossowski S., *Doktryna marksistowska na tle dzisiejszej epoki*, w: *Dzieła*, Tom VI, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
81. Ossowski S., *Teoretyczne zadania marksizmu*, w: *Dzieła*, Tom VI, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
82. Ossowski S., *Na szlakach marksizmu*, w: *Dzieła*, Tom VI, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
83. Panasiuk R., *Filozofia i państwo. Studium myśli polityczno-społecznej lewicy heglowskiej i młodego Marksa 1838-1843*, Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, Warszawa 1967.
84. Panasiuk R., *Lewica heglowska*, Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1969.
85. Peretiatkowicz A., *Państwo współczesne*, Księgarnia Wł. Wilak, Poznań 1948.
86. Ponikowski B., *Marksowska idea dyktatury proletariatu w sporach teoretycznych współczesnych marksistów*, „Problemy Marksizmu-Leninizmu” 1984, nr 2.
87. Popowicz K., *Saint-Simon i saintsimoniści – od rewolucji do kolonizacji. Historia pewnej religii (1803-1870)*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
88. Rakoczy B., *Walka klas a prawo w filozofii Karola Marksa*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 2018, nr 4.
89. Riley P., *Karl Marx's Philosophy of Law*, w: *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, Vol. 9: *A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World 1600-1900*, red. E. Pattaro, D. Canale, P. Grossi, H. Hofmann, E. Pattaro, Dordrecht 2009. doi.org/10.1007/978-90-481-2964-5_22
90. Rothbard M.N., *Karol Marks – komunista jako religijny eschatolog*, w: E. von Böhm-Bawerk, L. von Mises, M.N. Rothbard, *Marksizm. Krytyka*, tłum. M. Zieliński, J. Lewiński, Instytut Ludwiga von Misesa, Wrocław 2016.
91. Saint-Just L., *Wybór pism*, tłum. J. Ziemiński, B. Kulikowski, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1954.
92. Schaff A., *Socjalizm utopijny i naukowy. Wykład wygłoszony na 3 – im kursie Centralnej Szkoły PPR w Łodzi 18-19 kwietnia 1945 r.*, Spółdzielnia Wydawnictwa Książka, Warszawa 1945.
93. Schaff A., *Wstęp do teorii marksizmu. Zarys materializmu dialektycznego i historycznego*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1950.
94. Schumpeter J.A., *Kapitalizm, socjalizm i demokracja*, tłum. M. Rusiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
95. Scurr R., *Robespierre. Terror w imię cnoty*, tłum. B. Przybyłowska, Wydawnictwo „Amber”, Warszawa 2008.

96. Semkow J., *Karola Marksa teoria ekonomiczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
97. Sójka-Zielińska K., *Drogi i bezdroża prawa. Szkice z dziejów kultury prawnej Europy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2010.
98. Staniszkis J., *Karol Marks o administracji państwowej*, w: J. Staniszkis, *Patologie struktur organizacyjnych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.
99. Stankiewicz W., *Marksistowski przełom w rozwoju myśli ekonomicznej*, Wojskowa Akademia Polityczna, Warszawa 1980.
100. Stedman Jones Gareth, *Karl Marx: die Biographie*, tłum. T. Atzert, A. Wirtensohn, Frankfurt nad Menem 2017.
101. Stobiecki R., *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998.
102. Sydor P., „Niewola, nierówność, wyzwisk? Idealy „Wielkiej” Rewolucji Francuskiej w ujęciu Karola Marksa i Fryderyka Engelsa”, *Wrocławskie Studia Erazmiańskie* 2016, nr 10.
103. Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
104. Sztompka P., *Socjologia: Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005.
105. Szubert W., *Studia o Fryderyku Skarbku jako ekonomiście*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź 1954.
106. Świątkowa F., *Przyczynek do życiorysu Włodzimierza Lenina: Lenin jako prawnik*, „Palestra” 1970, nr 4.
107. Thom M., *Dr. Karl Marx. Das Werden der neuen Weltanschauung 1835-1843*, Dietz Verlag, Berlin 1986.
108. Thompson J.M., *Robespierre*, Tom I, tłum. A. Dobrot, Wydawnictwo J. Przeworskiego, Warszawa 1937.
109. Topolski J., *Marksizm i historia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
110. Vincent A., *Marx and Law*, „Journal of Law and Society” 1993, vol. 20, no. 4. doi:10.2307/1410207.
111. Waldenberg M., *Rewolucja*, Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa 1964.
112. Wheen F., *Karol Marks. Biografia*, tłum. D. Cieśla, Wydawnictwo „WAB”, Warszawa 2005.
113. Wurbrand R., *Czy Karol Marks był satanistą?*, tłum. A. Jaworowska, Wydawnictwo Wers, Poznań 2004.
114. Zawadzki S., *Marksistowsko-leninowska teoria rewolucji*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 1.
115. Zawadzki S., *Dyktatura proletariatu jako «rządy ludu sprawowane przez sam lud»*, „Myśl Filozoficzna” 1954, nr 3.
116. Zawadzki S., *Marksistowska teoria państwa. Wybrane zagadnienia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.
117. Zdybicka Z.J., *Człowiek – zbawca człowieka? Uwagi o marksistowskiej teorii religii*, w: *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. A.B. Stępień, Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, Rzym 1987.
118. Zgolińska E.J., *Myśliciel a rewolucja – Jean Antoine Nicolas Condorcet*, „Doctrina. „Studia społeczno-polityczne” 2011, nr 8.

Strony internetowe

1. <http://www.deutschestextarchiv.de>
2. <http://www.unesco.org>

Renata Żywicka

IV Wydział Pracy i Ubezpieczeń Społecznych
Sąd Okręgowy w Elblągu
Zastępca Przewodniczącego Wydziału

Studia Społeczne
ISSN 2081-0008
e-ISSN 2449-9714
str. 113–123

**CZY ORZECZENIA LEKARZY ORZECZNIKÓW ZAKŁADU UBEZPIECZEŃ
SPOŁECZNYCH O ZWIĄZKU CHOROBY, POWODUJĄCEJ CZASOWĄ
NIEZDOLNOŚĆ DO PRACY, ZE SZCZEGÓLNYMI WŁAŚCIWOŚCIAMI LUB
WARUNKAMI WYKONYWANIA CZYNNOŚCI SĘDZIEGO PODLEGAJĄ
NADZOROWI PREZESA ZUS? PROBLEMY INTERPRETACYJNE ZWIĄZANE
ZE STOSOWANIEM ART. 94 § 1 B USTAWY PRAWO O USTROJU SĄDÓW
POWSZECHNYCH Z DNIA 27 LIPCA 2001 R. (Dz. U. z 2020r.,
POZ. 2070 TEKST JEDN.) /**

*ARE THE JUDGMENTS OF THE SOCIAL INSURANCE INSTITUTION ADJUDICATORS
RELATING TO THE RELATIONSHIP BETWEEN A DISEASE CAUSING TEMPORARY INABILITY
TO WORK, WITH SPECIFIC PROPERTIES OR CONDITIONS FOR PERFORMING THE DUTIES OF
A JUDGE, SUBJECT TO THE SUPERVISION OF THE PRESIDENT OF THE SOCIAL INSURANCE
INSTITUTION? INTERPRETATION PROBLEMS RELATED TO THE APPLICATION OF ART.
94 § 1 B OF THE LAW ON THE SYSTEM OF COMMON COURTS OF 27 JULY 2001
(JOURNAL OF LAWS OF 2020, ITEM 2070 UNIFIED TEXT)*

STRESZCZENIE

Tematyka zawarta w artykule dotyczy pojawiających się problemów z wykładnią art. 94 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, a także możliwości kontroli prawidłowości orzeczeń Lekarzy Orzeczników Zakładu Ubezpieczeń Społecznych przez Prezesa ZUS, w trybie nadzoru lekarskiego z art. 14 ust. 5 ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z FUS. Do zakresu działania lekarzy orzeczników i komisji lekarskich Zakładu Ubezpieczeń Społecznych należy m.in. ustalenie, czy choroba, powodująca czasową niezdolność do pracy sędziego, powstała w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności. Jednak ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych w art. 94 ust.1b daje możliwość złożenia sprzeciwu od orzeczenia Lekarza Orzecznika ZUS w terminie 14 dni jedynie sędziemu. W ocenie autora artykułu, przepisy ustawy Prawo o ustroju sądów powszechnych nie są regulacją zupełną. Role uzupełniającą pełnią zapisy art. 71 i art. 73 ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych, regulujące uprawnienia ZUS oraz Prezesa ZUS. Dają one Prezesowi ZUS uprawnienie do kontroli

orzeczeń Lekarzy Orzeczników ZUS, wydanych wobec sędziów, pod kątem ich prawidłowości.

SŁOWA KLUCZOWE: sędzia; niezdolność; orzeczenia; kontrola; ubezpieczenia; uprawnienia; zupełność, równość.

ABSTRACT

The subject contained in the article concerns emerging problems with the interpretation of art. 94 of the Act of 27 July 2001. Law on the system of general courts, as well as the possibility of checking the correctness of the judgments of the doctors of the Social Insurance Institution by the President of ZUS, in medical supervision mode from art. 14 par. 5 of the Act of 17 December 1998. About pensions and pensions from FUS. The scope of the activities of the Social Security Insurance Institute doctors and medical committees should include Determining whether the disease causing temporary inability to work on the judge was created in relation to special properties or conditions for performing activities. However, the Act of 27 July 2001. Law on the system of general courts in art. 94 (1) gives the opportunity to oppose the judgment of the Soczem Doctor within 14 days only the judge. In the opinion of the author of the article, the provisions of the law on the system of universal courts are not complete regulation. Supplementary roles perform the provisions of art. 71 and art. 73 of the Act of 13 October 1998. About the Social Insurance System, regulating the powers of the ZUS and the President of ZUS. They are the authority to control the judgments of the Social Adjustors, issued to judges in terms of their regularity.

KEYWORDS: judge; inability; decisions; control; Insurance; permissions; comacity, equality.

Coraż częściej dochodzi do procesów sądowych na tle interpretacji przepisów dotyczących wypłaty wynagrodzeń sędziom, co do których Zakład Ubezpieczeń Społecznych stwierdza nieprawidłowości w wydawaniu orzeczeń w trybie nadzoru lekarskiego z art. 14 ust. 5 ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z FUS¹. Chodzi tu o sytuacje, kiedy sędziowie, korzystający ze zwolnień lekarskich, występują do Lekarzy Orzeczników ZUS o stwierdzenie, że choroba wynikająca z zaświadczeń o czasowej niezdolności do pracy, powstała w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego.

Wskazać należy, że ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych² daje możliwość złożenia sprzeciwu od orzeczenia Lekarza Orzecznika ZUS w terminie 14 dni jedynie sędziemu.

Oczywistym jest, że orzeczenie Lekarza Orzecznika ZUS (dalej LO), które jest korzystne dla zainteresowanego, nie będzie przez niego kwestionowane. Jednak po upływie terminu do wniesienia sprzeciwu, Lekarz Inspektor Nadzoru Lekarskiego w trybie

1 Dz.U.2021.291 t.j. z dnia 2021.02.15.

art. 14 ust. 5 ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z FUS² kieruje orzeczenie Lekarza Orzecznika do Komisji Lekarskiej ZUS, która może stwierdzić brak podstaw do ustalenia, że schorzenie sędziego powstało w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego, co powoduje podstawę odmowy zastosowania art. 94 § 1 a pkt 3 ustawy Prawo o ustroju sądów powszechnych i obniżenia wynagrodzenia za czas choroby do 80 % jego wysokości.

Kwestią sporną pozostaje, czy działania w trybie nadzoru zwierzchniego Lekarza Inspektora Nadzoru Lekarskiego w oparciu o przepis art. 14 ust. 5 ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z FUS mają podstawę prawną w stosunku do sędziów, nie podlegających przecież systemowi ubezpieczeń społecznych. Również kompetencje do nadzoru Prezesa ZUS nad orzeczeniami Lekarzy Orzeczników ZUS w trybie art. 71 ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych³, jako niewskazane wprost w ustawie Prawo o ustroju sądów powszechnych, są przez zainteresowanych sędziów kwestionowane.

Bezspornie kwestia kompetencji do nadzoru Prezesa ZUS nad orzeczeniami Lekarzy Orzeczników ZUS nie została uregulowana wprost w Ustawie prawo o ustroju sądów powszechnych.

Zgodnie z art. 94 tej ustawy do zakresu działania lekarzy orzeczników i komisji lekarskich Zakładu Ubezpieczeń Społecznych należy m.in. ustalenie, czy choroba powodująca czasową niezdolność do pracy sędziego, powstała w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności.

Zgodnie z powyższym przepisem:

§ 1b. W razie ujawnienia u sędziego choroby, co do której zachodzi podejrzenie, że powstała w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego, prezes danego sądu kieruje sędziego do lekarza orzecznika Zakładu Ubezpieczeń Społecznych z urzędu lub na wniosek sędziego. Od orzeczenia lekarza orzecznika sędziemu przysługuje sprzeciw do komisji lekarskiej Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, w ciągu 14 dni od dnia doręczenia tego orzeczenia.

§ 1c. Za chorobę powstałą w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego uznaje się chorobę spowodowaną działaniem czynników szkodliwych występujących w miejscu wykonywania czynności sędziego.

Ustawa wyraźnie definiuje pojęcie choroby powstałej w związku ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego i wyznacza termin 14 dni do złożenia sprzeciwu przez sędziego od orzeczenia Lekarza Orzecznika ZUS.

---

2 Dz.U.2020.2072 t.j. z dnia 2020.11.24.

3 Dz.U.2021.423 t.j. z dnia 2021.03.08.

Warto przy tym zwrócić uwagę na treść art. 71 ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych, zgodnie z którym Zakład (ZUS) wykonuje również zadania powierzone na podstawie innych ustaw (ust.1), Zakład może wykonywać inne zlecone zadania z dziedziny ubezpieczeń lub zabezpieczenia społecznego.

Zadania, o których mowa w ust. 1 i 2, Zakład wykonuje odpłatnie, na zasadach określonych w przepisach lub w umowach albo w porozumieniach zawartych z jednostką zlecającą (ust. 3).

Przepis umożliwia więc zawieranie z innymi podmiotami umów lub porozumień o wykonywanie zadań nie tylko zadań z zakresu ubezpieczeń społecznych sensu stricto, lecz także szeroko rozumianego zabezpieczenia społecznego. Przepis ten, pozwala Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych na wykonywanie innych zadań zleconych lub powierzonych, niezależnie od tego czy osoba badana podlega systemowi ubezpieczeń społecznych, czy też przepisy powszechnego ubezpieczenia społecznego nie mają do niej zastosowania (jak w przypadku sędziego), gdyż są to zadania zlecone z zakresu zabezpieczenia społecznego. Wszystkie te zadania są wykonywane odpłatnie, na zasadach określonych w przepisach lub w umowach albo w porozumieniach zawartych z jednostką zlecającą.

Na podstawie powyższego przepisu art. 71 ust. 3 ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych prezesi sądów zawarli umowy z Zakładem Ubezpieczeń Społecznych z siedzibą w Warszawie. Postanowienia tych umów, wyraźnie wskazują, że do wydawania orzeczeń o związku choroby ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego stosuje się odpowiednio przepisy ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z FUS oraz art. 59 ustawy z dnia 25 czerwca o świadczeniach pieniężnych z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa⁴. Już powyższe zapisy umów pozwalają na zastosowanie nadzoru przez Prezesa ZUS nad przedmiotowymi orzeczeniami Lekarza Orzecznika ZUS stosownie do art. 14 ust. 5 ustawy emerytalnej, co jest zgodne z zasadą swobody umów wynikającą z art. 353¹ k.c.

Wskazać należy, że zgodnie z art. 14 ust. 4 ustawy emerytalnej nadzór nad wykonywaniem orzecznictwa o niezdolności do pracy sprawuje Prezes Zakładu.

Podkreślenia wymaga, że od dnia 1 stycznia 2005 r. nastąpił powrót do dwuinstancyjnego orzekania na szczeblu ZUS. Instancję wyższą nad lekarzem orzecznikiem ZUS stanowi komisja lekarska ZUS. Trudno przyjąć, że ta zasada dwuinstancyjności miałyby dotyczyć tylko sytuacji, kiedy to sędzia złoży sprzeciw od orzeczenia

---

4 Dz.U.2021.1133 tj. z dnia 2021.06.24 , (vide wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 6 marca 2006 r., sygn.. akt III SA/Wa 2768/05).

Lekarza Orzecznika ZUS, a takiego prawa pozbawiony byłby Prezes ZUS, którego obowiązkiem ustawowym jest nadzór nad prawidłowością orzecznictwa w zakresie niezdolności do pracy .

W świetle art. 73 ust. 3 pkt 5 ustawy o systemie ubezpieczeń do zakresu działania Prezesa Zakładu należy w szczególności: zwierzchni nadzór nad orzecznictwem lekarskim dla celów ubezpieczeń społecznych.

Warto również wskazać, iż przepis art. 73 ust. 3 ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych nie stanowi katalogu zamkniętego kompetencji i zadań Prezesa Zakładu Ubezpieczeń Społecznych⁴. Interpretacja czysto gramatyczna art. 73 ust. 3 pkt 5 ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych mogłaby sugerować, że nadzór zwierzchni nad prawidłowością orzecznictwa dotyczyć ma wyłącznie spraw ubezpieczeniowych. Interpretacja taka jednak podważa sens i cel regulacji, w myśl której jedne orzeczenia mogłyby zostać skorygowane, natomiast inne – błędne - musiałyby zostać utrwalone.

Redakcja przepisu wynika z jego umiejscowienia w ustawie o systemie ubezpieczeń społecznych, nie zaś z woli ograniczenia nadzoru zwierzchniego do spraw stricte ubezpieczeniowych. Odmienne stanowisko kłóciłoby się nie tylko z logiką oraz spójnością systemu prawa, ale nie dałoby pogodzić się z wykładnią funkcjonalną przepisów prawa.

W myśl art. 73 ust. 3 pkt 5 ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych, Prezes Zakładu Ubezpieczeń Społecznych za pośrednictwem naczelnego lekarza Zakładu, sprawuje zwierzchni nadzór nad wykonywaniem orzecznictwa lekarskiego. Zwierzchni nadzór ma samoistny charakter. Obok zarzutu wadliwości stosownie do art. 14 ust. 2d ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych umożliwiającemu złożenie sprzeciwu w terminie 14 dni od dnia wydania orzeczenia przez lekarza orzecznika i przekazania sprawy do komisji lekarskiej ZUS, zgodnie z art. 14 ust. 5 ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych zwierzchni nadzór Prezesa ZUS obejmuje m.in.: - udzielanie lekarzom orzecznikom i komisjom lekarskim wytycznych w zakresie stosowania zasad orzecznictwa o niezdolności do pracy, - kontrolę prawidłowości i jednolitości stosowania zasad orzecznictwa o niezdolności do pracy przez lekarzy orzeczników i komisje lekarskie Zakładu Ubezpieczeń Społecznych oraz prawo przekazania sprawy do rozpatrzenia przez komisję lekarską Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, w przypadku stwierdzenia braku zgodności orzeczenia lekarza orzecznika lub komisji lekarskiej Zakładu Ubezpieczeń Społecznych ze stanem faktycznym lub zasadami orzecznictwa o niezdolności do pracy.

Działania podejmowane w ramach zwierzchniego nadzoru Prezesa Zakładu Ubezpieczeń Społecznych nad wykonywaniem orzecznictwa lekarskiego mają na celu w szczególności: - zapewnienie prawidłowości ustaleń orzeczniczych dokonywa-

nych przez lekarzy orzeczników i komisje lekarskie, - ujednoczenie stosowania zasad orzecznictwa lekarskiego, we wszystkich rodzajach spraw prowadzonych przez lekarzy orzeczników i komisje lekarskie, - eliminowanie wadliwych orzeczeń wydanych przez lekarza orzecznika i komisję lekarską Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, m.in. poprzez kierowanie spraw do ponownego rozpatrzenia w przypadku stwierdzenia nieprawidłowości w ustaleniach orzeczniczych.

Przepis art. 14 ust. 6 ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych zawiera delegację ustawową do wydania przepisów wykonawczych. Wypełnia ją Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 14 grudnia 2004 r. w sprawie orzekania o niezdolności do pracy⁵. Akt wykonawczy statuuje zasady sprawowania nadzoru nad pionem orzecznictwa przez Prezesa Zakładu Ubezpieczeń Społecznych. Zgodnie z § 12 tego Rozporządzenia nadzór nad wykonywaniem orzekania o niezdolności do pracy przez lekarzy orzeczników i komisje lekarskie, w zakresie określonym w ust. 2, Prezes Zakładu wykonuje za pośrednictwem naczelnego lekarza Zakładu.

Nadzór, o którym mowa w ust. 1 Rozporządzenia, obejmuje w szczególności kontrolę orzeczeń lekarzy orzeczników i komisji lekarskich pod względem merytorycznym i formalnym (pkt 1).

Przyjęcie stanowiska, zgodnie z którym zwierzchni nadzór Prezesa Zakładu Ubezpieczeń Społecznych dotyczy tylko orzecznictwa lekarskiego dla celów ubezpieczeń społecznych, a tym samym orzeczenia wydawane w ramach zadań zleconych Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych (w tzw. sprawach sędziego, funkcjonującego poza systemem ubezpieczeń społecznych) są wyłączone z kontroli realizowanej w trybie nadzoru nad orzecznictwem lekarskim, oznaczałoby, że w przypadku powzięcia informacji o nieprawidłowościach (merytorycznych lub formalnych) w wydanym orzeczeniu – powinno ono nadal funkcjonować w obrocie prawnym, mimo że wywołuje wadliwe skutki prawne (stanowi podstawę do podejmowania określonych rozstrzygnięć, np. w przedmiotowej sprawie dotyczącej sędziego – wypłaty świadczeń z tytułu choroby w wysokości 100% wynagrodzenia), mimo braku związku choroby ze szczególnymi właściwościami lub warunkami wykonywania czynności sędziego.

Kontrola orzeczeń, realizowana we wskazanym trybie nadzoru, daje możliwość usunięcia wadliwości orzeczenia – z uwagi na niezgodność ze stanem faktycznym lub zasadami orzecznictwa lekarskiego. Podkreślenia wymaga, że w przypadku przekazania sprawy do rozpatrzenia przez komisję lekarską Zakładu Ubezpieczeń Społecznych we wskazanym trybie nadzoru, komisja lekarska (analogicznie jak przy rozpatrywaniu sprzeciwu wniesionego przez sędziego wobec orzeczenia lekarza orzcz-

5 Dz.U.2004.273.2711 z dnia 2004.12.27.

nika) w formie orzeczenia dokonuje ustaleń – zgodnie z treścią wniosku prezesa właściwego sądu.

Uwzględniając potrzebę zapewnienia prawidłowości ustaleń dokonywanych przez lekarzy orzeczników i komisje lekarskie Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, zasadnym jest w każdym przypadku stwierdzenia uchybień w wydanych orzeczeniach, podjęcie działań w granicach obowiązującego prawa, mających na celu ich usunięcie (np. poprzez ponowne rozpoznanie sprawy). Działania podejmowane w trybie nadzoru nad wykonywaniem orzecznictwa lekarskiego, mają na celu zapewnienie zgodności wydawanych orzeczeń ze stanem faktycznym i zasadami orzecznictwa lekarskiego, a tym samym prawidłowości podejmowanych rozstrzygnięć na podstawie tych orzeczeń przez inne (właściwe w sprawie) organy lub podmioty.

Nadto zauważyć należy, że art. 71 ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych pozwała Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych na wykonywanie innych zadań zleconych lub powierzonych. Zgodnie z art. 71 ust. 3 ustawy Zakład Ubezpieczeń Społecznych wykonuje zadania zlecone lub powierzone, odpłatnie, na zasadach określonych w przepisach lub w umowach albo w porozumieniach zawartych z jednostką zlecającą.

Jakkolwiek w/w umowa zlecenia każdorazowego opiniowania stanu zdrowia konkretnego sędziego nie zawiera postanowień szczególnych w zakresie nadzoru nad wydawanym orzeczeniem, w przepisie powyższym należy upatrywać podstawy do stosowania zasad orzecznictwa, obowiązujących w postępowaniu orzecznictwym również wobec sędziego.

Na uwagę zasługuje fakt, że Sąd Najwyższy, rozpoznając wielokrotnie odwołania od uchwał Krajowej Rady Sądownictwa w przedmiocie odmowy przeniesienia w stan spoczynku nie miał wątpliwości co do zasadności skierowania orzeczeń lekarskich do kontroli w trybie nadzoru Prezesa ZUS.

Sąd Najwyższy stwierdził, że:

„W postępowaniu o przeniesienie sędziego w stan spoczynku na podstawie art. 70 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. - Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz. U. Nr 98, poz. 1070 ze zm.), Krajowa Rada Sądownictwa jest obowiązana ocenić moc dowodową orzeczenia lekarza orzecznika Zakładu Ubezpieczeń Społecznych dotyczącego trwałej niezdolności do pełnienia obowiązków sędziego.”⁶ W uzasadnieniu wyroku w tej sprawie Sąd Najwyższy stwierdził: „Należy przyjąć, że wydanie orzeczenia przez lekarza orzecznika ma charakter zadania powierzonego Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych „na podstawie innych ustaw” w ujęciu normatywnym art. 71 ust. 1 ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych,... W praktyce w rozpoznawanej sprawie wykonanie tego zadania nastąpiło w ramach

---

6 patrz wyrok Sądu Najwyższego w sprawie sygn. akt III KRS 9/04.

cywilnoprawnej umowy zlecenia zawartej w dniu ... pomiędzy Prezesem Sądu Okręgowego ... a Zakładem Ubezpieczeń Społecznych, która określała szerokie spektrum powinności wykonawcy zlecenia w zakresie należytego wykonania zobowiązania obejmującego wydanie orzeczenia przez lekarza orzecznika ZUS. Uzyskane w ten sposób przez odwołującego się sędziego orzeczenie razi lakonicznością, gdyż stanowi jedynie podpisanie druku („blankietu”) tego istotnego dla sprawy dokumentu przez wydającego je lekarza orzecznika oraz sygnalizację kontroli tego „dokumentu” przez p.o. Głównego Lekarza Orzecznika Oddziału ZUS w ... . Wszystko to nastąpiło bez żadnego wskazania i oceny wielorakich istotnych schorzeń trapiących odwołującego się. Co więcej, wydane orzeczenie, stwierdzające, że odwołujący się nie jest trwale niezdolny do pełnienia obowiązków „sędziego-prokuratora”, nie ma żadnego uzasadnienia, a ponadto zawiera błędne pouczenie, że od wydanego orzeczenia jakoby „przysługuje odwołanie do sądu pracy i ubezpieczeń społecznych”⁷. Na tego rodzaju niedopuszczalne wady wydanego orzeczenia prawidłowo zwracał uwagę Prezes Sądu Okręgowego w piśmie do Krajowej Rady Sądownictwa z dnia ..., pozytywnie opiniującym wniosek sędziego ... o przeniesienie w stan spoczynku. W piśmie tym podkreślano, że „w świetle załączonej dokumentacji lekarskiej trafność orzeczenia budzi wątpliwości”, ponieważ lekarz orzecznik w orzeczeniu z dnia ... nie podał, ani postawionego rozpoznania, ani nie uzasadnił, wobec czego tak wydane orzeczenie nie spełnia wymogów art. 14 ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z FUS, powoływanego dalej jako rozporządzenie z 9 sierpnia 1997 r., tyle że nie wiadomo, czy Prezes Sądu Okręgowego sformułował tego rodzaju zarzuty przeciwko nienależytemu wykonaniu wyżej powołanej i opłaconej umowy zlecenia z dnia ... . W art. 70 ust. 1 Prawo o ustroju sądów powszechnych przesłanki wymaganej do przeniesienia sędziego w stan spoczynku, wypełnia swój ustawowy obowiązek”⁷.

Zatem już na podstawie poprzedniej ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa orzecznictwo Sądu Najwyższego jednolicie przyjmowało, że orzeczenie lekarza orzecznika stwierdzające trwałą niezdolność do pełnienia obowiązków sędziego jest tylko jednym ze środków dowodowych na tę okoliczność.

Przyjęcie zatem stanowiska, że wydanie orzeczenia przez Lekarza Orzecznika ZUS ma charakter zadania powierzonego Zakładowi Ubezpieczeń Społecznych na podstawie innych ustaw, zgodnie z treścią art. 71 ust. 1 ustawy z dnia 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych jest zgodne zarówno wykładnią językową i systemową. Przyjęcie odmiennej interpretacji przemawiałoby za tezą o braku spójności systemu ubezpieczeń społecznych (w tym zabezpieczeń społecznych) i stanowiłoby wyraz szczególnego uprzywilejowania sytuacji sędziego wobec innych osób okresowo niezdolnych do pracy, które takiemu nadzorowi Prezesa ZUS w stosunku do wydawanych orzeczeń L.O. podlegają.

7 patrz wyrok Sądu Najwyższego w sprawie sygn. akt III KRS 9/04.

Gdyby założyć, że żaden przepis nie przewiduje kompetencji Prezesa ZUS do kontroli nadzorczej przedmiotowych orzeczeń Lekarzy Orzeczników ZUS, to mielibyśmy do czynienia z pominięciem ustawodawczym. Trybunał Konstytucyjny wyraźnie rozróżnia dwa pojęcia: pominięcia i zaniechania ustawodawczego, podkreślając, że całkowity brak regulacji danej kwestii traktowany jest jako zaniechanie ustawodawcze (w doktrynie zwane także zaniechaniem właściwym albo absolutnym) i nie podlega kontroli Trybunału. Uregulowanie w sposób niepełny (niewystarczający, niekompletny) to pominięcie ustawodawcze, które pozostaje pod jego kontrolą. Podobne stanowisko zajął Trybunał Konstytucyjny w sprawie ze skargi o sygn. SK 7/14, uznając, że rozstrzygnięcie o zaniechaniu ustawodawczym pozostaje poza jego kompetencjami.

Podkreślenia wymaga, że wydawanie przez Trybunał Konstytucyjny wyroków, w sentencji których zostaje ustalona zgodna z konstytucją wykładnia przepisu poddanego kontroli, ma charakter incydentalny, niezbędny dla wykonywania przez Trybunał kompetencji kontroli konstytucyjności norm prawnych. Trybunał Konstytucyjny ustala w sposób powszechnie wiążący kierunek wykładni poddanego kontroli przepisu prawa tylko wtedy, gdy od tego zależy orzeczenie o zgodności tego przepisu z konstytucją. Tylko w tym - stosunkowo niewielkim - zakresie na skutek orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego ulega *implicite* zawężeniu samodzielność innych organów państwa (w tym sądów) w dokonywaniu wykładni stosowanych przez te organy przepisów

Wskazać należy, że z przepisu art. 32 ust. 1 Konstytucji RP wynika nakaz równego (jednakowego) traktowania przez władze publiczne wszystkich adresatów norm prawnych charakteryzujących się w takim samym stopniu tą samą, relewantną cechą. Takie ujęcie zasady równości dopuszcza zatem odmienne traktowanie podmiotów, które takiej cechy nie mają. Ustalenie, czy zasada równości została w konkretnym przypadku rzeczywiście naruszona, wymaga zatem ustalenia kręgu adresatów, do których odnosi się budząca wątpliwości norma prawna oraz wskazania tych elementów, które są prawnie relewantne (Równe traktowanie oznacza traktowanie według jednakowej miary, bez różnicowań dyskryminujących i faworyzujących. Konstytucyjna zasada równości nakazuje nakładać jednakowe obowiązki względnie przyznawać jednakowe prawa podmiotom odznaczającym się tą samą cechą istotną, a jednocześnie dopuszcza, lecz nie wymaga, by nakładać różne obowiązki, względnie przyznawać różne prawa podmiotom które taką cechę posiadają oraz podmiotom które jej nie posiadają.

W każdym przypadku podmioty należące niewątpliwie do tej samej kategorii muszą być traktowane równo, a podmioty należące do istotnie różnych kategorii mogą być traktowane różnie. Jeżeli zatem prawodawca różnicuje podmioty prawa, które charakteryzują się wspólną cechą istotną, to wprowadza odstępstwo od zasady równości.

Różnicowanie podmiotów prawa charakteryzujących się wspólną cechą istotną jest dopuszczalne (nie narusza zasady równości), ale warunkiem sine qua non jest jasno sformułowane kryterium, na podstawie którego owo zróżnicowanie jest dokonywane. Nie wolno dokonywać zróżnicowania według dowolnie ustalonego kryterium. Kryterium to musi mieć charakter relewantny, czyli pozostawać w bezpośrednim związku z celem i zasadniczą treścią przepisów, w których zawarta jest kontrolowana norma oraz ma służyć realizacji tego celu i treści. Wprowadzone zróżnicowanie musi mieć zatem charakter racjonalnie uzasadniony, a kryterium zróżnicowania pozostawać w odpowiedniej proporcji do wagi interesów, które zostają naruszone w wyniku nierównego traktowania podmiotów podobnych. Musi ponadto pozostawać w związku z zasadami, wartościami i normami konstytucyjnymi uzasadniającymi odmienne traktowanie podmiotów podobnych. Wszelkie odstępstwa od nakazu równego traktowania podmiotów podobnych muszą zawsze znajdować podstawę w odpowiednio przekonywujących argumentach⁸. Trudno w tego typu sprawach takie racjonalne zróżnicowanie uzasadnić, skoro wystąpienie okresowej niezdolności do pracy, jako wystąpienie ryzyka ubezpieczeniowego, rodzi obowiązek przyznania sędziemu wynagrodzenia w wysokości 80 %, a wobec ubezpieczonych objętych systemem ubezpieczenia społecznego – zasiłku w wysokości 80 % podstawy jego wymiaru. Przyznanie sędziemu 100 % wynagrodzenia jest swoistym bonusem, jaki wobec innych pracowników ma zastosowanie w przypadku związku niezdolności do pracy z wypadkiem przy pracy bądź chorobą zawodową. W tym ostatnim przypadku orzeczenia L.O. ZUS podlegają jednak nadzorowi Prezesa Zakładu.

Co prawda, obecnie powszechnie akceptowana w orzecznictwie i w piśmiennictwie jest zasada pierwszeństwa wykładni językowej i subsydiarności wykładni systemowej i funkcjonalnej. Nie jest to jednak zasada bezwzględna. Metoda językowa dopuszcza odstępstwa od jej zastosowania wtedy, gdy prowadzi ona do absurdu, albo do rażąco niesprawiedliwych lub irracjonalnych konsekwencji. Nie ma w szczególności konieczności potrzeby sięgania po argumenty celowościowe wtedy, gdy już po zastosowaniu reguł znaczeniowych albo metody językowej i dyrektyw systemowych uda się osiągnąć właściwy wynik wykładni, to jest ustalić pozbawione cech niedorzeczności znaczenie interpretowanej normy¹⁰. Innymi słowy, odstępstwo od sensu brzmienia przepisu, mogą uzasadniać tylko wyjątkowo szczególnie istotne i doniosłe racje prawne, społeczne, ekonomiczne lub moralne a takie w odniesieniu do sytuacji prawnej sędziów trudno znaleźć.

Wykładnia prawa powinna uwzględniać takie odczytanie przepisu, które pozwoli na uznanie, że realizuje on społeczne oczekiwania i pozostaje w zgodności z Konstytu-

8 Zob. ww. wyrok TK z dnia 23 listopada 2010 r. w sprawie K 5/10, wyroki TK w sprawach: z dnia 19 kwietnia 2011 r. - P 41 /09 (OTK-A 2011/3/25), z dnia 18 czerwca 2013 r. - K 37/12(OTK-A 2013/5/60), z dnia 5 listopada 2013 r. - K 40/12 (OTK-A 2013/8/120) i z dnia 17 czerwca 2014 r. - P 6/12 (OTK-A 2014/6/62).

cją. Dopiero odstępstwo od brzmienia przepisu z naruszeniem powszechnie akceptowanych reguł jest wykładnią prawotwórczą, a więc niedopuszczalną ze względu na zakaz tworzenia prawa przez sądy. Wykładnia systemowa pozwala w tym przypadku na takie zastosowanie prawa, aby pogodzić je z zasadą równości wobec prawa oraz zasadą racjonalnego ustawodawcy.

Teresa Słaby Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
ORCID:0000-0002-9354-8571Studia Społeczne
ISSN 2081-0008
e-ISSN 2449-9714
str. 125–149**Yehor Haidai**

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

RYNEK E-ROZRYWKI W POLSCE W CZASIE PANDEMII / *THE E-ENTERTAINMENT MARKET IN POLAND DURING THE PANDEMIC*

STRESZCZENIE

Rynek rozrywki w Polsce od jesieni 2019 roku zaczął dopasowywać się do nowych potrzeb konsumentów realizowanych w czasie wolnym. Zmiany modeli biznesowych w tej branży zostały wymuszone przez realia życia Polaków w nieznanych dotychczas warunkach ograniczenia życia publicznego i społecznego, wynikających z pandemii Covid-19. Rynek rozrywki przekształcił się w rynek e-rozrywki, który zaczął rozwijać się dynamicznie. Zmiana mogła dokonać się dzięki rozpowszechnianiu cyberprzestrzeni, co umożliwiło ludziom korzystanie z usług rozrywki w Internecie. Celem artykułu jest zarysowanie zmian zachodzących na rynku rozrywki wobec działań wymuszonych przez czynniki zewnętrzne w czasie pandemii. Cel został głównie zrealizowany na podstawie danych ze źródeł wtórnych zamieszczanych na stronach internetowych oraz w oparciu o wyniki pilotażowego badania własnego, przeprowadzonego na początku 2021 roku wśród studentów studiów stacjonarnych Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie.

SŁOWA KLUCZOWE: rynek rozrywki, e-rozrywka, czas wolny, pandemia.

ABSTRACT

The entertainment market in Poland in autumn 2019 began to adapt to the new needs of consumers realized in their free time. Changes in business models in this industry were forced by the realities of Poles' life in previously unknown conditions of restrictions on public and social life resulting from the Covid-19 pandemic. The entertainment market has evolved into the e-entertainment market which has started to develop dynamically. The change could have happened thanks to the spread of cyberspace, which made it possible for people to use entertainment services on the Internet. The aim of

the article is to outline the changes taking place on the entertainment market in the face of the forced actions of external factors during a pandemic. The goal was mainly achieved on the basis of data from secondary sources posted on websites and based on the results of a pilot own study conducted at the beginning of 2021 among full-time students.

KEY WORDS: entertainment market, e-entertainment, leisure, pandemic.

JEL CLASSIFICATION: L82, L84, I31.

1. WSTĘP

Pandemia choroby Covid-19 począwszy od przełomu 2019/2020 roku diametralnie zmieniła funkcjonowanie gospodarek i życie społeczeństw na całym świecie. Obok wymiaru czysto zdrowotnego, walka z rozprzestrzenianiem się wirusa skutkowałą licznymi zmianami w sferze gospodarczej i społecznej, które wynikają przede wszystkim z ograniczeń w życiu codziennym ludzi. Remedium na rozwiązanie wielu problemów w życiu zawodowym, nauce oraz spędzaniu czasu wolnego stał się dostęp do Internetu. Dzięki rozwojowi technologii jak nigdy dotąd komunikacja z odbiorcami wszystkich produktów na rynku rozrywki, zarówno w postaci dóbr jak i usług została zdyktowana.

W literaturze wskazuje się, iż rozrywka to jedna z form działania w czasie wolnym, będącego sposobem w jaki ludzie doświadczają wielu emocji, przy czym rozrywka nie musi być celowa, lecz może także towarzyszyć działaniu nakierowanemu na jakiś inny cel np. pracę¹.

Koncentrując rozważania do rynku e-rozrywki należy przede wszystkim podkreślić jego szczególną wagę dla życia ludzi w sytuacji całkowitego lub częściowego zamknięcia w domu (*lockdown-u*). Celem artykułu jest prezentacja zmian na rynku rozrywki w Polsce wobec działania czynników związanych z pandemią. Zaprezentowano nowe oblicze dynamicznie rosnącego polskiego rynku rozrywki w Internecie. Cel został zrealizowany na podstawie głównie danych ze źródeł wtórnych zamieszczanych na stronach internetowych, bowiem e-rozrywka jako podmiot badań występowała dotychczas jedynie w niewielu artykułach, np. o fenomenie działania portali społecznościowych². Przyczynkiem w tej prezentacji były także wyniki pilotażowego badania własnego, przeprowadzonego w styczniu 2021 wśród studentów III roku studiów stacjonarnych Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie.

1 M. Obidziński, *Rozrywka. Ujęcie w perspektywie koncepcji działania w czasie*, „Fides et Ratio” 2015, nr 1, s. 143.

2 A. Zalewska-Bochenko, *Portale społecznościowe jako element społeczeństwa informacyjnego*. „Studia Informatico Pomerania. Uniwersytet Szczeciński” 2016, nr. 2(40), s. 86.

2. RYNEK ROZRYWKI PRZED PANDEMIĄ

Rozrywka w ramach spędzania czasu wolnego jest nieodzowną częścią życia człowieka. Do różnych form rozrywki zaliczane są te dobra i usług, które sprzyjają odczuwaniu pozytywnych emocji, doznań przyjemności, radości i relaksu. W literaturze wskazuje się, iż rozrywka to jedna z form działania w czasie wolnym będąca sposobem, w jaki ludzie doświadczają rezultatów tych działań, przy czym rozrywka nie musi być celowa. Rozrywka pełni funkcję ludyczną, jedną z pięciu funkcji realizowanych przez człowieka w przestrzeni fizycznej³.

Rozrywka może być rozpatrywana w wymiarze indywidualnym, ale też społecznym, łączy się z aktywnością fizyczną i umysłową⁴, a często także ma charakter kształcący, zabawowy lub hobbystyczny. Jest zazwyczaj zbiorem czynności biernych, o charakterze zajęć umysłowych, na jakie składają się np. gry planszowe i elektroniczne, rozwiązywanie krzyżówek. Ludzie korzystają w sposób bierny także z rozrywki dostarczonej przez środki masowego przekazu jak: radio, telewizja czy Internet⁵.

Wyniki badania „*The Future of Entertainment Prosumer Report*”, przeprowadzonego w 2019 roku przez firmę Havas Group wskazywały, że 83% respondentów uważa, iż współcześnie rozrywka stanowi elementarną potrzebę każdego człowieka. Raport zawierał analizę dotyczącą tego, jak w dzisiejszym świecie postrzegana jest rozrywka. W badaniu analizowane były postawy oraz zachowania ponad 17 tysięcy ludzi powyżej 13. roku życia z 37 krajów, w tym z Polski⁶. Wnioski ważne dla menedżerów w branży rozrywki, płynące z tego badania były następujące:

- respondenci wskazali, że potrzebują rozrywki w prawie każdym miejscu, chcą aby była powszechna. Jednocześnie bardzo cenią w rozrywce jej wysoką jakość;
- ok. 50 % badanych zadeklarowało, że główne źródło rozrywki stanowi dla nich Internet. Daleko na liście rozrywek znalazł się sport – 8% oraz czytanie książek – 6%;
- rozrywka stanowiła dla badanych źródło samodoskonalenia. W związku z tym poszukują treści czy przekazów, które ich inspirują, uczą oraz otwierają na nowe kultury. Co ważne, bardzo cenna jest rozrywka, która uczy hojności i szacunku;
- decyzje dotyczące wyborów formy rozrywki są silnie związane z nastrojami oraz bieżącymi potrzebami odbiorców. Na przykład, przy wyborze określonej muzyki

3 J. Pięta, *Pedagogika czasu wolnego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Warszawa 2008, s. 7.

4 M. Marczyk, *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar aktywności człowieka – analiza pojęciowa obszaru*, „Przegląd Teleinformatyczny” 2018, nr 1-2, s. 148.

5 D.A. Myślak, *Telewizja cyfrowa i jej cyfrowe pochodne a oczekiwania współczesnego odbiorcy*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 2019, nr 1, s. 48-49.

6 Rozrywka podstawową potrzebą człowieka zdaniem 83 proc. prosumentów. Havas Group przedstawia kolejny „Prosumer report” 2019. <https://marketingprzykawie.pl/espresso/rozrywka-podstawowa-potrzeba-czlowieka-zdaniem-83-proc-prosumentow-havas-group-przedstawia-kolejny-prosumer-report/>, (18.01.2021).

najważniejszą rolę odgrywa cel, jakiego konsument szuka w sektorze rozrywki: relaksu i miłej atmosfery. Istotną kwestią jest również misja wyrażana przez artystów, co zaznaczyło 80% respondentów;

- 6 na 10 ankietowanych wskazało, że nie mogą stać np. w kolejce bez oglądania treści w Internecie, a 56% stwierdziło, że są w stanie poświęcić sen aby obejrzeć program, który lubią⁷.

Wskazane w raporcie zmiany w zakresie potrzeb konsumentów usług w branży rozrywki spowodowały znaczne podwyższenie poprzeczki dla menedżerów produktu aby dostarczać klientom poszukiwanej rozrywki, zarówno pod kątem jakości, rodzaju jak treści. Rynek czasopism, książek, kultury i właśnie rozrywki, według rankingu 50 rynków konsumenckich we wszystkich krajach europejskich, przygotowanego przez Komisję Europejską został przez konsumentów oceniany najwyżej. Ranking oparty był o ocenę rynków pod względem zaufania konsumentów, osiągniętej przez nich satysfakcji, porównywalności, skarg, problemów, ceny oraz łatwości zmiany usługodawców⁸.

W odpowiedzi na wskazane potrzeby ludzkie, firmy prześcigają się w oferowaniu darmowych i płatnych produktów rozrywkowych, które oferują spędzenie czasu wolnego w miłej atmosferze.

Rynek rozrywki zmienia się, dopasowuje do coraz nowszych wymagań ludzkich, wręcz stara się je wyprzedzać. Oprócz dopasowywania produktów do potrzeb odbiorców, ważną kwestią dla firm jest sposób budowania marki, opowiadania historii o niej, oferowania swoich produktów, wdrażania nowych kanałów sprzedaży, ale przede wszystkim sposobów komunikacji wykorzystywanych w kontakcie z klientami. Działanie w taki sposób wymusza tworzenie nowych modeli prowadzenia biznesu. Współcześnie firmy, które zajmują się mediami i rozrywką odkrywają, że tworzenie, agregacja i dystrybucja treści ciągle ewoluuje, w szczególności gdy pojawiają się nowe technologie. Następują zmiany produktów rozrywki, począwszy od gier interaktywnych, programów telewizji, filmów, seriali, druku i publikacji po sport i rozrywkę na żywo, media społecznościowe i reklamę. Firmy na tym rynku powstają lub kończą swoją działalność w zależności od tego jak dobrze potrafią zidentyfikować trendy i zarządzać nimi⁹.

Do światowego sektora rynku rozrywki zaliczono następujące segmenty¹⁰.

---

7 *The Future of Entertainment Prosumer Report*, 2019, Havas Group. <https://dare.havas.com/insights-trends/cannes-2019-the-future-of-entertainment/>, 25.01.2021.

8 *Kto najbardziej zawodzi konsumentów*, 2010, <https://www.infor.pl/prawo/prawa-konsumenta/nawosci/260140,Kto-najbardziej-zawodzi-oczekiwania-konsumentow.html>, 12.12.2020.

9 *Branża medialna i usługowa. W centrum uwagi zmiany*, 2020. <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/technology-media-and-telecommunications/solutions/media-entertainment-industry-services.html>, 13.02.2021

10 *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2018-2022* (2018). Raport PwC Polska, Warszawa 2015. <https://www.pwc.pl/pl/publikacje/2018/perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2018-2022.htm>, 23.11.2020.

- VR (*virtual reality*) – zbudowany komputerowo trójwymiarowy obraz, który może prezentować różne kształty, obiekty, przedmioty a nawet całe zdarzenia VR jest określane jako wirtualna imitacja rzeczywistości¹¹,
- OTT (*over the top*) – serwisy strumieniowe (*streaming*) dostarczające treści wideo przez Internet bez potrzeby opłacania abonamentu za telewizję kablową lub satelitarną¹²,
- reklamę zewnętrzną, telewizyjną i internetową,
- gry video i e-sport,
- filmy i seriale,
- muzykę, audycje radiowe, podcasty,
- książki, czasopisma i gazety,
- telewizję i video.

Rozrywka jest jednym z elementów branży czasu wolnego, jednym z czynników budowania balansu między pracą a odpoczynkiem. Może sprzyjać stosowaniu idei równowagi między pracą a życiem (*work - life balance*), który to zamysł pojawił się w latach 80. XX wieku w naukach o zarządzaniu, ważny w procesie motywacji do efektywnej pracy, stosowany przez kierownictwo organizacji¹³. Uzyskanie równowagi jest wynikiem działania wielu życiowych sytuacji w życiu człowieka, nie tylko umiejętności zarządzania czasem. T. Kalliath i P. Brough¹⁴ po zapoznaniu się z wieloma definicjami równowagi praca-życie przyjęli, iż równowaga występuje wtedy, gdy „praca i czynności niezwiązane z pracą są ze sobą kompatybilne i sprzyjają rozwojowi zgodnie z aktualnymi priorytetami życiowymi danej osoby”. Warto zaznaczyć, iż dynamiczny rozwój technologii mobilnej oraz zmiana warunków zewnętrznych, np. pandemia i konieczność pracy zdalnej spowodowały zmiany w realizacji założeń tej idei i przejście do modelu *tech-work harmony*¹⁵, czyli pogodzenia pracy zawodowej w cyberprzestrzeni z życiem poza pracą.

Od 2010 roku nastąpił szybki rozwój rynku rozrywki i mediów. Już w 2012 roku przedstawiciele polskiej branży rozrywki byli czynnymi obserwatorami europejskich wiodących targów tej branży *Euro Attractions Show* (EAS) w Berlinie. EAS'2012 to tar-

11 *Virtual reality, czyli czym jest wirtualna rzeczywistość*, 2016, <https://system.pl/virtual-reality/>, (24.01.2021).

12 PwC: *Polski rynek mediów i rozrywki rozwija się w tempie 5%. Najszybciej rośnie segment OTT* (2019). Nowy Marketing. <https://nowymarketing.pl/a/23910,pwc-polski-rynek-mediow-i-rozrywki-rozwija-sie-w-tempie-5-najszybciej-rosnie-segment-ott-raport>, 20.12.2020.

13 D. Walentek, *Koncepcja Work Life Balance a efektywność pracy*, „Archiwum Wiedzy Inżynierskiej” 2019, Tom 4, Nr 1, s. 19, Częstochowa.

14 T. Kalliath, P. Brough, *Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct*, „Journal of Management & Organization” 2008, Volume 14, Issue 3, Australian (Otago) and New Zealand (Dunedin) Academy of Management, s. 326.

15 B. Gajdzik, *Przejście od „Work-life Balance” do „Tech-life Harmony” w przemyśle 4.0.* „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania Ochroną Pracy w Katowicach” 2018, 1(14), Wydawnictwo WSZOP.

gi przemysłu rozrywkowego, drugie pod względem wielkości na świecie, w których wzięło udział 350 wystawców i 8 tysięcy zwiedzających z ponad 100 krajów. Targi EAS przyciągają wszystkich zaangażowanych w branżę czasu wolnego. Na targach EAS'2012 odwiedzający mogli zobaczyć innowacyjne produkty i usługi, szczególnie w zakresie parków rozrywki różnego rodzaju oraz zdobyć w ramach *networking*-u nowe kontakty z osobami z tej branży w skali światowej. Podczas tych targów Polska została zaliczona do wschodzących rynków rozrywki obok Rosji, Turcji. Ze względu na liczbę mieszkańców Polskę zaliczono do rynków rokujących dynamicznym rozwojem tej branży. Prognozy organizatorów EAS w 2012 roku okazały się trafne. O ile w tamtym roku kupno *roller-coasterów* (kolejek górskich dla miłośników mocnych wrażeń w parkach rozrywki), których cena sięga kilku milionów euro wydawało się niemożliwe, to już w 2014 roku w parku Energylandia pod Krakowem funkcjonowały cztery takie kolejki, a początkowe koszty inwestycyjne wynosiły 74 mln zł¹⁶.

Firmy z sektora mediów i rozrywki na tzw. dojrzałych rynkach światowych stały się wzorcem dla polskich firm, co spowodowało poszerzenie zakresu ich działalności. W prognozach PwC Polska, w 2015 roku przewidywano, że światowy rynek mediów i rozrywki będzie stabilnie rozwijał się w tempie 4,4% średniorocznie a jego wartość w 2022 roku wyniesie 2,4 biliona dolarów USD (por. rysunek 1.)¹⁷.

Rysunek 1. Rozwój światowego sektora mediów i rozrywki do 2022 roku

Źródło: <https://www.pwc.pl/pl/publikacje/2018/perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2018-2022.htm>

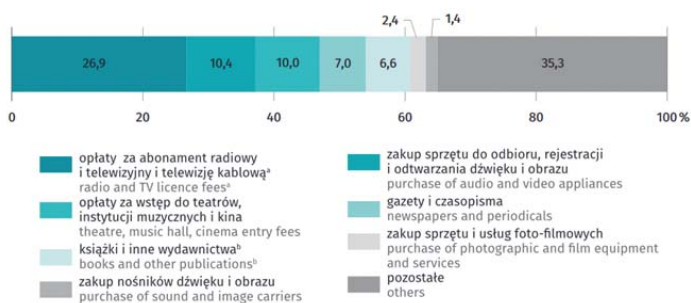
Prognoza dla Polski przewidywała 3,5% średnioroczny wzrost w latach 2017-2022 a wartość sektora mediów i rozrywki w 2022 roku było szacowana na 13,4 mld dolarów USD.

16 *Tak powstała Energylandia. Zdjęcia z budowy*, 2018. <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,23696384,tak-powstawala-energylandia-zdjecia-z-lotu-ptaka.html>, 08.12.2020.

17 *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2018-2022*, 2018, Raport PwC Polska, Warszawa 2015. <https://www.pwc.pl/pl/publikacje/2018/perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2018-2022.htm>, 23.11.2020.

Znaczenie rozrywki w życiu społecznym jako przedmiotu badań jest ilustrowane analizą wydatków gospodarstw domowych na kulturę. Spektrum zagadnień warunkujących wydatki na cele rozrywkowe jest szerokie. M. Kosiada-Sylburska i P. Bryła¹⁸ dokonali oceny wydatków na zakup biletów wejścia do kin, teatrów, instytucji muzycznych oraz na tradycyjne nośniki informacji (gazety i czasopisma) w kontekście sytuacji makroekonomicznej w Polsce w latach 2000-2017. Średnioroczne wydatki ogółem w badanym okresie rosły wprawdzie o 3,7%, jednak wydatki na cele kulturalne rosły w budżetach polskich gospodarstw w tempie wolniejszym niż wydatki na inne cele. Szczególnie szybko spadały wydatki na gazety i czasopisma oraz na zakup tradycyjnych nośników dźwięku. Cytowani Autorzy w ślad za opinią G. Mazurka¹⁹, za przyczynę tego spadku uznali szybki wzrost podaży nośników cyfrowych (urządzeń mobilnych) oraz coraz szerszy dostęp do Internetu.

Według Głównego Urzędu Statystycznego przeciętne roczne wydatki na cele kulturalne w polskim gospodarstwie domowym w 2019 roku wyniosły 364,68 zł na 1 osobę i zwiększyły się tylko o 2,3% w stosunku do roku poprzedniego²⁰. Strukturę wydatków na poszczególne cele w 2019 roku prezentuje rysunek 2.

a Bez opłat za usługi w pakiecie telekomunikacyjnym. b Bez podręczników szkolnych oraz innych książek i czasopism do nauki.

Rysunek 2. Udział procentowy wydatków na 1 osobę w polskim gospodarstwie domowym na artykuły i usługi kulturalne w 2019 r.

Źródło: *Kultura w 2019 r.*, GUS, Warszawa-Kraków 2020, s. 31.

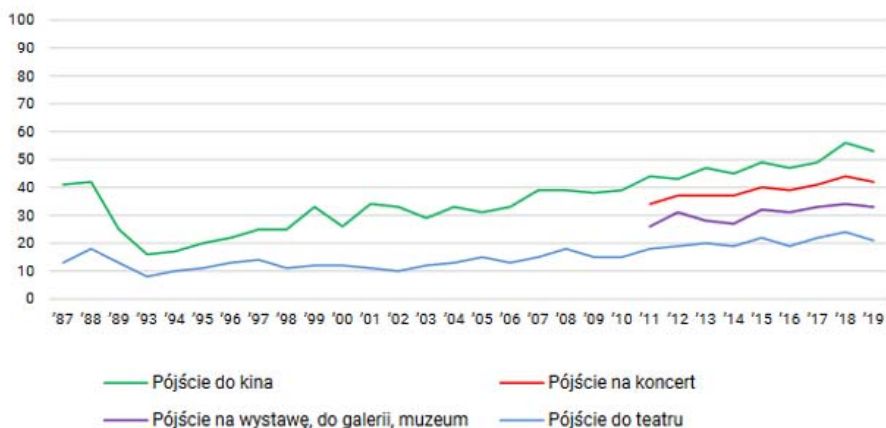
Udział Polaków w kulturze badało w 2020 roku, jak corocznie także Centrum Badań Opinii Społecznej²¹. W reprezentatywnej próbie losowej wzięło udział 1016 osób. Rysunek 3. ilustruje zmiany uczestnictwa w czterech wybranych usługach kulturalnych w latach 1987-2019.

18 M. Kosiada-Sylburska, P. Bryła, *Zależność między wybranymi wskaźnikami makroekonomicznymi a wydatkami gospodarstw domowych na kulturę w Polsce w latach 2000-2017*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2019, T. CXII, Łódzkie Towarzystwo Ekonomiczne, s. 285-301.

19 G. Mazurek, *Transformacja cyfrowa. Perspektywa marketingu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.

20 *Kultura w 2019 r.*, GUS, Warszawa-Kraków 2020, s. 31.

21 *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2019 roku*, Komunikat z badań nr. 17/2020, CBOS, Warszawa 2020.

Rysunek 3. Uczestnictwo, przynajmniej raz w roku (respondenci w ujęciu procentowym)

Źródło: *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2019 roku*, CBOS, Warszawa 2020.

Uczestnictwo Polaków w kulturze zilustrowane najczęściej spotykaną w 2019 roku aktywnością respondentów (pójście do kina - 53%, teatru – 21%, na koncert 4,2%, do muzeum - 33%) było mniejsze o 3 punkty procentowe niż w roku 2018. Zaskakujące były wyniki badania korzystania Polaków z Internetu w 2019 roku. W stosunku do roku poprzedniego udział respondentów korzystających z internetu przynajmniej raz w tygodniu był prawie taki sam i wynosił 68%. Należy jednak podkreślić, że udział ten był silnie zróżnicowany ze względu na wiek, wśród osób w wieku poniżej 35 lat udział wynosił ponad 95%.

Polsce jako członkowi Unia Europejska gwarantuje, w ramach dostępu do usług powszechnych, prawo do podstawowego połączenia z Internetem w domu²². Według tego prawa „w dowolnym miejscu powinien znajdować się najmniej jeden dostawca internetu, który zapewni dostęp do przyzwoitego łącza za przystępną cenę”. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady UE 2017/1128 z dnia 14 czerwca 2017 roku reguluje transgraniczny, opłacony w kraju zamieszkania dostęp do rozrywki *online* w dowolnym miejscu w UE, w którym odbiorca przebywa. Zatem Polacy mogą korzystać z subskrybowanego serwisu do strumieniowania muzyki, filmów, gier i wydarzeń sportowych w dowolnym miejscu Europy. Odbywa się to w ramach realizacji projektu unijnego EU and Me (#EUANDME), który – ponieważ aż 44% mieszkańców Europy nie potrafi korzystać z Internetu – ma również za zadanie poprawę tych umiejętności. Wymienione dwa z uregulowanych prawem unijnym 18. zadań ma spowodować by posługiwanie się przez Europejczyków Internetem stało się pasją w ich życiu.

22 <https://europa.eu/euandme/passion,internet.pl>.

3. ROZWÓJ E-ROZRYWKI

Internet, obecnie dostępny dla każdego człowieka poprzez komunikację mailową, zdalną naukę i pracę oraz zakupy *online* umożliwił także korzystanie z usług branży rozrywki. Obserwowane już wcześniej zjawisko rozpowszechniania się cyberprzestrzeni, nowej, alternatywnej przestrzeni społecznej (ważnej także w wymiarze gospodarczym) umożliwiło ludziom bez ograniczeń korzystanie z usług rozrywki w Internecie. Rozkwit rozrywki *online* (e-rozrywki) od końca 2019 roku wynikał paradoksalnie, także dzięki pandemii choroby Covid-19.

Z powodu tej pandemii wystąpiła konieczność zdecydowanego przeciwdziałania jej rozprzestrzenianiu, co wymusiło ograniczanie mobilności społeczeństwa i zamykanie części podmiotów świadczących w przestrzeni fizycznej usługi rozrywki. To doprowadziło do paraliżu rynku rozrywki, ale także wzmocniło tendencje do rozwoju sfery e-rozrywki, tzn. usług dostarczających przyjemności i emocji świadczonych za pośrednictwem Internetu również dla posiadaczy urządzeń mobilnych.

Rozrywka *online* została zaliczona do e-usług przyszłości. R. Flis i in.²³ w pracy *E-usługi - definicja i przykłady*, która powstała w wyniku badania zapotrzebowania na działania wspierające rozwój usług świadczonych elektronicznie podkreślili, iż „nie jest możliwe jednoznaczne wyznaczenie granic e-usługi ze względu na dynamiczny charakter środowiska, w którym się ona tworzy i rozwija”. Opinia ta w zakresie dynamicznego charakteru rozwoju odnosi się całkowicie do rynku usług e-rozrywki. R. Flis i in.²⁴ zaliczyli do obszaru e-usług w zakresie rozrywki portale organizujące życie towarzyskie, wymianę zdjęć w ramach portali społecznościowych, portal Karaoke, udostępnianie piosenek polskich i zagranicznych artystów oraz wypożyczanie filmów przez różne serwisy. Należy zauważyć występujące w tamtym badaniu niezbyt optymistyczne opinie - 13% respondentów uważało kierunek rozwoju e-usługi z zakresu kultury i rozrywki za niszowy Flis i in.²⁵.

Pierwszą definicję e-rozrywki w polskiej netografii zaprezentowała w 2013 roku S. Kropiewnicka. Według tej Autorki „e-rozrywka to wszelkie formy rozrywki, jak np. gry online, do których mamy dostęp dzięki Internetowi i komputerowi”²⁶. Do form e-rozrywki zostały zaliczone portale społecznościowe, a także hazard, gry sieciowe, erotyka, muzyka, filmy, e-kartki okolicznościowe, telewizja na żądanie. Dostęp do produktów e-rozrywki mógł być darmowy lub odpłatny. Prawie identyczną

23 R. Flis, J. Szut, B. Mazurek-Kucharska, J. Kuciński, *E-usługi – definicja i przykłady. Badanie zapotrzebowania na działania wspierające rozwój usług świadczonych elektronicznie (e-usług) przez przedsiębiorstwa mikro i małe*, 2009, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/e128419bc4aca1881822862d9da143f5.pdf>.

24 Ibidem.

25 Ibidem.

26 S. Kropiewnicka, 2013, *E-rozrywka*, <https://prezi.com/wzmu6z-gi5iw/e-rozrywka/>, 10.12.2020.

definicję e-rozrywki zaprezentował rok później K. Maciejczuk²⁷ i zaliczył następujące produkty do obszaru e-rozrywki: gry komputerowe online, grafika, muzyka, portale społecznościowe, media, filmy, blogi, e-hazard. Obecnie najczęściej funkcjonującą w e-publikacjach prostą definicję e-rozrywki przytacza Google: „rozrywka internetowa to rozrywka pochodząca z Internetu, z którego ludzie pobierają gry, filmy, muzykę i inne rozrywki, które sprawiają im przyjemność”²⁸.

Rozrywka *online* w Polsce ma swoje korzenie w pojawieniu się portali społecznościowych. Ta droga komunikacji internetowej między ludźmi wcześniej sprzyjała rozbudowie także rynku rozrywki tradycyjnej. D. Card²⁹ datuje początek wpływu *social mediów* na rynek rozrywki na przełom lat 2007/2008. W tych latach korporacja MTV Networks należąca do firmy Viacom próbowała połączyć swoje programy z siecią społecznościową Flux. Mniej więcej w tym samym czasie sieć Bravo należąca do NBC Universal kupiła stronę fanów Television Without Pity³⁰.

Podstawą funkcjonowania rynku rozrywki *online* są kanały emitujące programy poszukiwane przez odbiorców w czasie wolnym. Jednym z pierwszych był kanał E! Entertainment, który rozpoczął nadawanie w 1990 roku w Los Angeles. Jest to kanał emitujący programy informacyjne oraz magazyny poświęcone szeroko pojętej rozrywce (film, muzyka i show-biznes). Jest dostępny w 120 krajach świata. E! Entertainment był dostępny w Polsce już w latach 1999-2002 dla abonentów Wizji TV. Powrócił do Polski 6 lutego 2007 na platformie Cyfrowy Polsat. Stacja transmituje m.in. gale wręczania Oscarów, nagród Grammy i Emmy oraz inne imprezy kulturalne. Kanał można oglądać w ofercie cyfrowej Multimedia Polska i w Cyfrowym Polsacie. E! Entertainment dociera do 600 milionów domów na całym świecie³¹. Według N. Reiffa³² branża media rozrywki jest zdominowana przez duże firmy. Firmy rozrywkowe oferujące drogą strumieniową gry wideo i filmy przeżywają w czasie pandemii Covid-19 ogromny rozkwit. Roczne dochody z emisji w USA i Kanadzie pierwszego kanału na liście TOP 10 przekraczają 100 miliardów dol. USA.

A. Kamble i R. Deshmukh z firmy Allied Market Research (AMR) w raporcie „*Global Online Entertainment Market. Opportunitie and Forecast 2021-2027*” dokonali – na bazie diagnozy sytuacji zastanej w 2020 roku - szerokiej analizy prognostycznej

27 K. Maciejczuk, 2014, *E-rozrywka*, <https://prezi.com/t-glq-5nrzts/e-rozrywka/>, 05.01.2021.

28 *Działania w internecie. Rozrywka*, 2021. <https://sites.google.com/site/g564a2activitiesontheinternet/entertainment>, 23.01.2021

29 D. Card, 2011, *How Traditional Entertainment Can Use Social Media*. <https://gigaom.com/2011/05/10/how-traditional-entertainment-can-use-social-media/>, 11.01.2021.

30 Ibidem.

31 *E! Entertainment*, (2020). https://pl.wikipedia.org/wiki/E!_Entertainment, 24.01.2021.

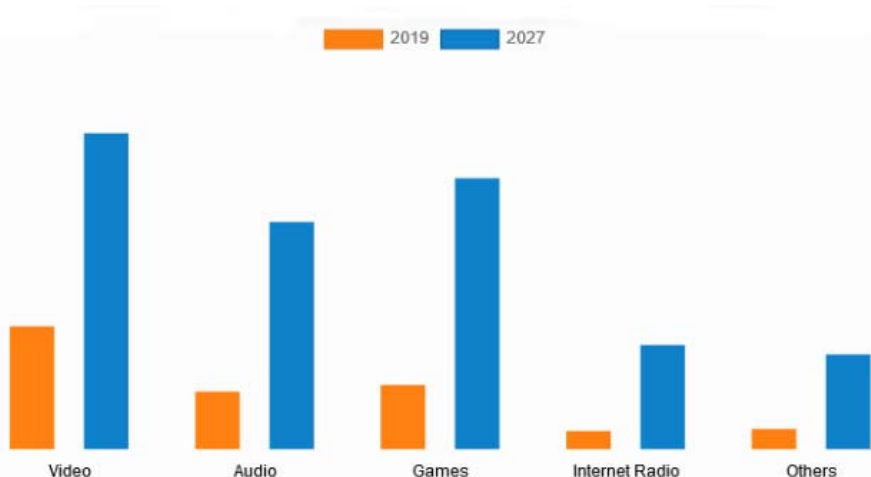
32 N. Reiff, 2020, *Ten Biggest Entertainment Companies*, <https://www.investopedia.com/articles/investing/020316/worlds-top-10-entertainment-companies-cmcsa-cbs.asp>, 11.01.2021.

o spodziewanym rozwoju rynku e- rozrywki w świecie. Wielkość rynku rozrywki online została wyceniona na 183,1 miliarda dolarów amerykańskich w 2019 roku i szacowano, że osiągnie 652,5 miliarda dolarów do 2027 roku a średnioroczna stopa wzrostu (CGAR - *Compound Annual Growth Rate*) będzie kształtować się na poziomie 20,82% w latach 2021 - 2027.

Według analityków z tej agencji badań rynkowych rynek rozrywki *online* może być rozpatrywany w kilku obszarach. W odniesieniu do formy dotyczy to wideo, audio, gier, radia internetowego, według modelu przychodów – rodzajów opłat: subskrypcji, reklamy, sponsoringu; według urządzenia odbioru - smartfon, telewizor, smart TV, projektor i monitor, laptop, komputery stacjonarne, tablety.

Podstawę prognozy AMR na lata 2021-2027 stanowiły dane z roku 2019. Szczególnie korzystna sytuacja na rynku e-rozrywki zaistniała dzięki rosnącemu udziałowi opłacalnej reklamy w mediach cyfrowych. Kolejnym źródłem opłacalności działań na rynku rozrywki *online* były subskrypcje. Ten segment przychodów, oparty na cyklicznym pobieraniu opłaty miesięcznej i rocznej wyceniono w 2019 roku na 46,5 mld dol. USD i przewidziano jego wzrost w 2027 roku do 226,1 mld \$. Subskrypcja w modelu przychodów spowodowała, że wiele firm zajmujących się e-rozrywką nie tylko takie giganty jak Netflix czy Spotify zaczęło odnosić sukcesy biznesowe. Subskrypcja okazała się także drogą pozyskiwania stałych klientów oraz prowadzenia marketingu poprzez tzw. sprzedaż krzyżową dóbr lub usług komplementarnych. Prognoza sytuacji na rynku e-rozrywki według urządzeń jej odbioru wskazywała na wzrost do 2027 roku - 164,3 mld \$, przy średniorocznej stopie wzrostu 22,35%, w tym smartfonów 45,2%. Analitycy z Allied Market Research uważali, że „postęp w technologii smartfonów i wzrost użyteczności smartfonów stworzył ogromny popyt na smartfony. Zwiększenie rozmiarów smartfonów i ekranów dotykowych poprawiło wrażenia wizualne i słuchowe widzów. W związku z tym oczekiwano, że w okresie prognozy nastąpi wzrost wykorzystania smartfonów, co będzie stymulować rozwój rynku rozrywki *online*. Ogromną popularność zyskały inteligentne telewizory z szybkim interfejsem, co zapewniło szybki przepływ strumienia wideo oraz nowych rozwiązań technologicznych w telewizorach Smart TV. Nowe technologie w urządzeniach odbioru propozycji na rynku e-rozrywki zapewniają szybki wzrost popytu na treści tej rozrywki.

Ilustrację graficzną prognozy zmian w dynamice sytuacji na rynku e-rozrywki według formy (wideo, audio, gry, audycje radiowe, muzyka przez Internet) prezentuje rysunek 4.

Rysunek 4. Dynamika wzrostu rynku e-rozrywki według form

Źródło: <https://www.alliedmarketresearch.com/online-entertainment-market-A06413>.

Najpopularniejszymi formami rozrywki online będą według ww. prognozy: gry wideo online, kasyna online, strumieniowe przesyłanie muzyki i wideo.

Rozrywka przez Internet zyskała znaczną popularność dzięki zaletom takim jak wygodą, niski koszt i wybór czasu oglądania. Sukces rynku rozrywki online zapewniają również jej użytkownicy. Największą liczbę konsumentów korzystających z Internetu stanowili na początku II dekady XXI wieku młodzi ludzie w wieku 15-25 lat z pokolenia „Z” „podłączeni” do sieci i nazywani „tubylcami sieci”³³.

P. Kotler i in.³⁴ nazywali osoby z pokolenia „Z” nowymi klientami, którzy żyją i pracują za pomocą Internetu. Szacowano, że w 2020 r. pokolenie „Z” będzie stanowiło ok. 40 procent populacji USA i miało dysponować ok. 140 miliardami dol. USD siły nabywczej³⁵. Zdalna praca, prowadzenie biznesu, podróże, wypoczynek, utrzymywanie ciągłych wirtualnych kontaktów z rówieśnikami, słuchanie muzyki, obserwacja celebrytów są możliwe dzięki urządzeniom mobilnym. Umożliwiają to także wielcy giganci w branży nowych technologii Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft. Oprócz dodatknych stron ich działalności należy także pamiętać o zagrożeniach i pułapkach dla konsumentów ich usług³⁶, co ma szczególne znaczenie w odniesieniu do młodego „pokolenia sieci”.

33 B. Mróz, *Konsument w globalnej gospodarce. Trzy perspektywy*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013, s. 81.

34 P. Kotler, H. Kartayava, I. Seliawan, *Marketing 4.0. Era cyfrowa*, MT Biznes, Warszawa 2017.

35 B. Mróz, *Nowe trendy konsumenckie - implikacje dla strategii biznesowych firm*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 8, s. s. 1141-1146.

36 B. Mróz, *Prywatność i ekshibicjonizm w przestrzeni wirtualnej*, w: *Bezpieczeństwo konsumentów na rynku tradycyjnym i wirtualnym*, red. B. Mróz, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2020, s. 69.

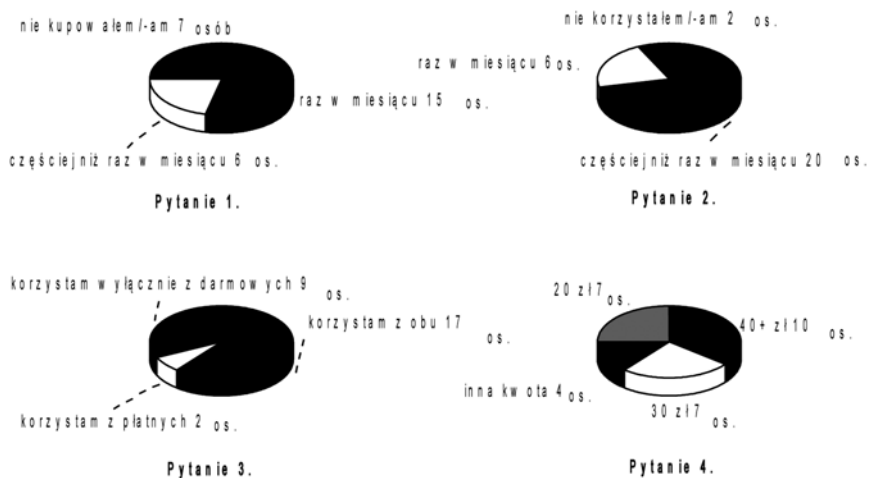
Pandemia Covid-19 spotęgowała zainteresowanie Internetem. Stała się punktem zwrotnym nie tylko dla pokolenia „Z”. *Lockdown* spowodował zachwianie dotychczasowych zachowań w czasie wolnym, zmusił ludzi do przeorganizowania życia na całym świecie.

Korzystanie z propozycji rynku rozrywki *online* jest zróżnicowane i uwarunkowane stratyfikacją społeczną. Przybliżonym potwierdzeniem zmian w życiu młodej społeczności internautów są wyniki pilotażowego badania własnego pt. „Korzystanie z produktów e-rozrywki”, przeprowadzonego w styczniu 2021 roku wśród studentów III roku studiów stacjonarnych prywatnej wyższej uczelni. Do e-rozrywki zaliczono następujące produkty płatne jednorazowo lub w abonamencie:

1. Filmy, seriale w serwisach You Tube , Player, Netflix.
2. Spektakle płatne (teatry); You Tube; VOD. prezentacje aktorskie z zakresu show-biznesu.
3. Muzea, pałace – zwiedzanie płatne.
4. Krzyżówki, szarady online – płatne .
5. Muzyka, koncerty na żywo, np. na www.dice.fm, www.twitch.tv .
6. Widowiska sportowe w kanałach sportowych, każdorazowo odpłatne.
7. Aktywność fizyczno-rehabilitacyjna - płatna po okresie próbnym.
7. Gry Pokemony połączone z aktywnością fizyczną – mikropłatności za opcje.
8. Audiobooki – większość serwisów jest płatna (abonamenty).
9. Escape rooms - pokoje zagadek logicznych - mikropłatności dobrowolne.
9. Gry online płatne, w tym: gry liczbowe z szybkim wynikiem oraz gry z mikro-płatnościami.

W grupie 28 respondentów tego badania, zamieszkałych w dużym mieście zdecydowanie przeważały kobiety (21osób), znajdujące się w dobrej sytuacji materialnej (19 osób). Większość z badanej grupy studenckiej łączyła studia z pracą zawodową, co wpływało na wysoką ocenę sytuacji materialnej. W autorskiej ankiecie, zawierającej 13 pytań, cztery z nich dostarczyły informacji o zmianie zachowań w częstotliwości korzystania z e-rozrywki w związku z obostrzeniami wynikającymi z form walki z pandemią. Rozkłady odpowiedzi na wybrane cztery spośród 13 pytań, uzyskanych na skali porządkowej ilustrujących wpływ pandemii prezentuje rysunek 5. Kolejne wykresy kołowe wskazują na licznosc wskazań proponowanych wariantów odpowiedzi na wybrane pytania o następującej treści:

- pytanie 1: jak często przed pandemią kupował Pan/Pani produkty rozrywkowe w Internecie?
- pytanie 2: czy korzystał Pan/-i z darmowych produktów rozrywki w Internecie?
- pytanie 3: czy w czasie pandemii płaci Pan/-i za produkty rozrywki *online* czy korzysta tylko z produktów darmowych?
- pytanie 4: Jakie opłaty miesięczne ponosi Pan/- i za dostęp do e-rozrywki?

Rysunek 5. Rozkłady odpowiedzi na pytania dotyczące zachowań studentów na rynku e-rozrywki przed i w czasie pandemii

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania własnego, styczeń 2021.

Korzystanie z produktów rozrywki *online* w badanej grupie 28 studentów było mocno zauważalne. Zdecydowana większość z nich przed pandemią korzystała z płatnego dostępu do rozrywki w Internecie raz w miesiącu (15 osób), głównie wybierano produkty oferowane bez opłat (20 osób). Wzrost czasu wolnego w czasie pandemii spowodował, że respondenci w większości korzystają zarówno z darmowych, jak i odpłatnych propozycji rynku e-rozrywki (17 osób) wydając na te produkty więcej niż 40 zł miesięcznie (10 osób). W pytaniu otwartym wymieniono następujące platformy: filmowe (Netflix, Player, HBO), muzyczne (Spotify, Sony Play Station, Apple Music, iTunes, Deezer, MEGOGO); edytora zdjęć (Lightroom), gry (Apple Store, Pandora Games). Klienci mogą korzystać z wielu zróżnicowanych ofert, np. miesięcznych okresów próbnych oraz z różnych okazjonalnych zniżek opłat subskrypcji.

4. WPŁYW PANDEMII NA RYNEK E-ROZRYWKI

Pandemia wstrząsnęła zarówno gospodarką globalną, jak też gospodarkami poszczególnych państw, w szczególności tych, które ze względu na szybko rosnącą liczbę osób zarażonych i wysoką śmiertelność zdecydowały się na zastosowanie najbardziej drastycznego z narzędzi ograniczania pandemii, tj. *lockdownu*, oznaczającego prawie całkowite zamknięcie gospodarki; powodując ogromne koszty ekonomiczne i społeczne³⁷.

37 A. Mikołajewicz-Woźniak, *Usprawnienie wybranych procesów poprzez wdrożenie narzędzi opartych na blockchainie jako element przeciwdziałania sytuacjom kryzysowym*, „Przegląd Ekonomiczny” 2020, nr 20, s. 29.

Nie istnieją jeszcze naukowe opracowania, niemniej można przypuszczać, że zachowanie względnej równowagi na rynkach i w relacjach społecznych było możliwe głównie dzięki nowoczesnym technologiom, w tym Internetowi, którego wielowymiarowy charakter i techniczne właściwości pozwoliły przynajmniej częściowo zniwelować konsekwencje unieruchomienia społeczeństw i gospodarek poprzez zaoferowanie im alternatywnej przestrzeni cyfrowej (cyberprzestrzeni), ze znanymi już rozwiązaniami w sferze komunikacji, zawierania transakcji, wsparcia obsługi klientów itd.

Prognozy dotyczące rynku mediów i rozrywki sporządzone w 2018 roku musiały być zmodyfikowane³⁸. Rys. 6 ilustruje spadek przychodów w 2020 roku na rynku mediów i tradycyjnej rozrywki. Przewidywano, że np. przychody kin spadną w porównaniu z rokiem 2019 o 58%, rynek gazet i czasopism zanotuje przychody mniejsze o 11 % .

Rysunek 6. Wpływ pandemii na sektor mediów i rozrywki

Niekorzystne zmiany w segmencie kin, teatrów, koncertów spadek sprzedaży prasy spowodowały załamanie rynku *non-digital*. Nieoczekiwanie dynamiczny rozwój usług OTT oraz gier wideo zaczął na początku roku 2020 sprzyjać wzrostowi części *digital*. Szybkie działania *product* menedżerów, towarzyszące decyzjom o *lockdownie* przyniosą prawdopodobnie w 2021 roku tzw. „odbicie” poprzez wzrost liczby subskrypcji usług na rynku rozrywki *online*, czemu sprzyja rosnący w szybkim tempie trend nowych technologii w procesie cyfryzacji gospodarki. Według P. Wesołowskiego³⁹ eksperta w sektorze telekomunikacji, mediów i rozrywki w czasie pandemii na

38 PwC: *Polski rynek mediów i rozrywki rozwija się w tempie 5%. Najszybciej rośnie segment OTT*, 2019. Nowy Marketing. <https://nowymarketing.pl/a/23910,pwc-polski-rynek-mediow-i-rozrywki-rozwija-sie-w-tempie-5-najszybciej-rosnie-segment-ott-raport>, 20.12.2020.

39 *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2020-2024*, 2020, <https://www.pwc.pl/pl/pdf-nf/2020/pwc-pl-perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce->

ryнку OTT (*over – the – top*) nastąpił przyrost użytkowników produktów w 2020 roku w stosunku do roku poprzedniego o 26%. Silny trend rozwojowy będzie widoczny także w kolejnych latach, średnioroczna stopa wzrostu do 2024 roku wyniesie 13,4%. Wartość sektora jest szacowana na 884 mln dol. USD. Jeszcze kilka lat temu segment usług OTT w Polsce był jednym z najmniejszych w sektorze mediów i rozrywki. W 2015 roku jego wartość wynosiła 79 mln USD, zaś w 2024 ma sięgnąć 884 mln. Czas pandemii i *lockdownu* wyjątkowo sprzyja rozwojowi platform streamingowych. Na rynku polskim toczy się zażarta walka o pierwszeństwo na tym rynku. W tabeli 1. zamieszczono dane z początku 2021 roku o współzawodnictwie między najbardziej popularnymi platformami Playerem i Netflixem. Dotychczasowym liderem był Netflix, a w lutym 2021 roku znalazł się na drugim miejscu za serwisem Player.pl, który zdołał pozyskać w ciągu miesiąca prawie 3 mln użytkowników -

Tabela 1. Zmiany dynamiczne liczby użytkowników oraz zasięgu serwisów VoD w Polsce styczeń - luty 2021

Domena	Styczeń 2021		Luty 2021		Indeks zmian I_{tt} (w %)	
	Użytkownicy (w mln osób)	Zasięg (w %)	Użytkownicy (w mln osób)	Zasięg (w %)	Użytkownicy	Zasięg
Player.pl	3,9	13,25	6,7	23,10	171,8	174,3
Netflix.com	6,9	23,88	6,4	22,26	92,8	93,2
cda.pl- premium	3,9	13,31	3,6	12,37	92,3	92,9
wp.pl-vod	2,7	9,39	2,8	9,80	103,7	104,3
hbogo.pl	2,9	9,83	2,4	8,27	82,8	84,1
tvpl.pl-vod	2,8	9,44	2,4	8,23	85,8	87,2
vod.pl	1,9	6,48	1,5	5,28	78,9	81,5
ipla.tv	1,2	4,22	1,31	4,51	108,3	106,9
primvideo. com	1,5	3,97	1,3	3,52	88,7	113,6
canalplus. com-vod	1,2	4,08	0,6	2,07	50,0	50,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania Gemius/PBI WIRTUALNEMEDIA.PL <https://www.benchmark.pl/aktualnosci/netflix-nie-jest-juz-numerem-jeden-kto-go-wyprzedzil.html>; 11.03.2021

(wzrost o 71,8%), zwiększając zasięg do 23,1% (wzrost w ciągu jednego miesiąca o 74,3%). Netflix stracił pół miliona widzów (spadek o ok. 7%, również w odniesieniu do zasięgu). Przewaga Player.pl została osiągnięta dzięki nowym rodzajom subskrypcji oraz nowym propozycjom repertuarowym. Netflix upatruje przyczyn spadku w rankingu na drugie miejsce miejsce w stosowaniu serwisu współdzielenia konta. W pakiecie Mobile + Netflix umożliwił oglądanie w cztery osoby jednocześnie

śnie, pod warunkiem, że zamieszkują one w jednym gospodarstwie domowym. Aby odzyskać pozycję lidera ten serwis zaczął ograniczać dostęp z urządzeń mobilnych (np. ze smartfonów) oraz planuje zakaz dzielenia kont. Z danych zawartych w tabeli 1. wynika, że prawie wszystkie serwisy VoD, oprócz wp.pl straciły widzów w ciągu jednego miesiąca na początku 2021 roku. Na rynku produktów VoD odbywa się ostra walka konkurencyjna.

Niepostrzeżenie dokonuje się znacząca zmiana pod względem funkcji pełnionych przez Internet, co wyraża się przede wszystkim w tym, przez ile godzin dziennie ludzie korzystają z zasobów i narzędzi oferowanych w sieci. Duża część osób aktywnych zawodowo przeszła na pracę zdalną, coraz więcej zakupów odbywa się w sieci, a rozrywka po pracy opiera się na zasobach Internetu. W badaniu „Czas wolny Polaków podczas koronawirusa” aż 86% respondentów zadeklarowało, że pandemia wywarła znaczący wpływ na ich podejście do czasu wolnego⁴⁰. Polacy przebywając w domu czytają książki, oglądają filmy i seriale (25%), ćwiczą fitness i jogę korzystając z kursów *online* (22%) lub grają w wirtualne gry (20%). Spodziewając się szybkiego powrotu do sytuacji z jesieni 2019 roku i otwarcia placówek, dostarczających tradycyjnych usług w sferze rozrywki polscy konsumenci usług z zakresu turystyki kupowali vouchery, przeznaczając na ten cel nawet 300 zł.

Na rynku rozrywki dokonuje się skokowa zmiana, coraz większe znaczenie ma segment, a może już samodzielny rynek e-rozrywki, który już przed pandemią notował niezwykle dynamiczne przyrosty przychodów z roku na rok. Rozrywka *online* stała się z przymusu pierwszym wyborem.

Postępująca od trzech dekad rewolucja cyfrowa dała szansę w miarę łagodnego dostosowania się do sytuacji zaistniałej w związku z wprowadzaniem obostrzeń dotyczących przeciwdziałania rozpowszechnianiu się koronawirusa. Produkty e-rozrywki udostępniane w sieci stały się alternatywą dla osób, które nie chciały – nawet tylko czasowo – rezygnować z konsumpcji tych usług. Nie wszyscy konsumenci od razu oswoili się z nową formą dystrybucji dotychczasowych usług świadczonych przez placówki kultury, podobnie zresztą jak nie wszyscy usługodawcy potrafili zmodyfikować oferowane przez siebie produkty do nowych realiów.

W efekcie rewolucji cyfrowej, która wywarła wpływ także na rynek rozrywki, dokonała się transformacja komunikacji oraz wyłoniły się nowe modele świadczenia usług. W ślad za tą globalną zmianą konieczne stało się elastyczne dostosowanie czy wręcz w niektórych okolicznościach radykalne przewartościowanie wcześniej funkcjonujących modeli biznesowych w sferze tychże usług, w tym rozrywkowych. Zmiany zachowań oraz preferencji konsumentów oddziałują szczególnie mocno na usługodawców

40 *Czas wolny Polaków podczas koronawirusa. Wyniki sondy 2020*, <https://infowire.pl/generic/release/498195/czas-wolny-polakow-podczas-koronawirusa-wyniki-sondy>, 1.02.2021.

z branży rozrywki. Mając przy tym na względzie obniżanie cen i powszechne dążenie do udostępniania bezpłatnie treści oraz dzielenia się wszystkim, przed branżą rozrywki stanęły wielkie wyzwania. Zdaniem ekspertów, te działające w niej podmioty, które są w stanie błyskawicznie zareagować na trendy i umiejętnie je wykorzystać mogą liczyć na dynamiczny rozwój i wysokie przyrosty przychodów. Jeszcze przed wstrząsem na rynku rozrywki sygnalizowano, że największy wpływ na jego kształt w najbliższych latach będą mieć dwa podstawowe czynniki, tj. dalsza cyfryzacja rozrywki oraz stale rosnące znaczenie urządzeń mobilnych⁴¹. W branży e-rozrywki pojawili się nowi usługodawcy – wcześniej działający tylko w sferze świadczenia tradycyjnych usług rozrywki. Zostali oni przymuszeni do znalezienia nowego formatu ich działalności, by osiągać przychody ze sprzedaży usług wobec ograniczenia bądź zupełnego zamknięcia obiektów, w których te usługi świadczone.

Coraz wyraźniejsze kształtowanie się dużego rynku e-rozrywki odznacza się wyścigiem między firmami technologicznymi, które zmierzają do dostarczania treści a usługodawcami tradycyjnymi, wyraźnie starającymi przekształcić się w dostawców technologii hybrydowych. Rozwój technologii i cyfryzacja wyraźnie działa jako dośrodkowa siła, rozbijając istniejące związki oraz wymuszając na dużych usługodawcach ustąpienie miejsca mniejszym, ściśle wyprofilowanym, a także umożliwiając tym mniejszym, bardziej elastycznym konkurentom pokonanie dotychczasowych graczy⁴². Co ważne, ze względu na wysoki popyt na usługi e-rozrywki w czasie pandemii, każdy usługodawca może od razu liczyć na uzyskanie relatywnie dużej skali działania, co ma istotne znaczenie dla jego ekonomicznego rachunku, włączając nawet konieczne duże nakłady na inwestycje, które wiążą się z wdrażaniem innowacji niezbędnych do uruchomienia usług e-rozrywki.

Raport pt. „Rozrywka w czasie pandemii”, który został opracowany przez portal KrólowaGier.pl dostarczył informacji, że 95% Polaków spędza co najmniej godzinę dziennie na oddawaniu się rozrywce, przy czym większość badanych czyni to przez 3-4 godziny i więcej⁴³. W badaniu wskazano, iż najczęściej czas wolny spędzany jest z rodziną lub partnerem na grach planszowych, wychodzeniu na spacer lub na oglądaniu telewizji. Wyniki badań sugerują, że niemal 3 na 4 respondentów zadeklarowało, iż ma więcej czasu na rozrywkę w czasie pandemii w porównaniu do sytuacji wcześniejszej. Tylko 10% ankietowanych narzekało na ilość czasu, który poświęcają na rozrywkę. Ze względu na wskazane wcześniej ograniczenia w przemieszczaniu się, jak też z uwagi na zamknięcie podmiotów świadczących usługi w zakresie rozrywki, pierw-

41 Ibidem.

42 *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2020-2024*, s. 9, 2020, <https://www.pwc.pl/pl/pdf-nf/2020/pwc-pl-perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2020-2024.pdf>, 08.02.2021.

43 *W pandemii mamy więcej czasu na rozrywkę*, 2021, <https://www.dlahandlu.pl/detal-hurt/wiadomosci/w-pandemii-mamy-wiecej-czasu-na-rozrywke,94854.html>, 3.02.2021.

szym wyborem dla wielu Polaków jako źródło dostępu do tych usług stał się Internet. Przy czym stało się tak również dlatego, że już wcześniej Internet był uznawany przez dużą część społeczeństwa jako atrakcyjna forma rozrywki, obejmując szereg usług w tym zakresie, poczynając od przeglądania stron i wyszukiwania informacji przez korzystanie z mediów społecznościowych, oglądanie filmów i słuchanie muzyki, a kończąc na największym fenomenie ostatnich dekad w zakresie rozrywki – grach komputerowych, w tym prowadzeniu rozgrywek przez wielu graczy w trybie online.

Lockdown stał się głównym czynnikiem, który doprowadził do zmiany przyzwyczajeń konsumentów, skłaniając ich do jeszcze większych zakupów *online*. Dotyczy to także sfery rozrywki, ponieważ dostęp do wielu usług na tym rynku w sieci jest odpłatny, przy czym metody odpłatności są różne. Można podzielić je na abonamentowe (dostęp nieograniczony do treści lub z różnymi ograniczeniami, najczęściej stopniowalnymi, co znajduje odbicie w zróżnicowaniu cen abonamentu) oraz za konkretne treści (usługi). Jednocześnie występuje zjawisko globalizacji największych operatorów oferujących rozrywkę, co pozwala znacząco obniżyć koszty zarówno związane z tworzeniem platform streamingowych i ich obsługą (wersje wielojęzyczne, wsparcie procesu sprzedaży działaniami promocyjnymi na poszczególnych rynkach), jak też z tworzeniem i dostarczaniem nowych treści (np. filmów, seriali). Przedstawiciele branży dostrzegają związek pomiędzy zjawiskiem pandemii i obostrzeniami a coraz powszechniejszym korzystaniem z usług streamingowych. W efekcie np. produkcje regionalne, wcześniej uznawane za niszowe, po włączeniu do oferty globalnych liderów (np. Netflix, Amazon czy HBO) otrzymują wiele wersji językowych i stają się dostępne dla coraz szerszego grona odbiorców na całym świecie⁴⁴.

Czas pandemii wpłynął na wzrost popularności rozrywki w postaci oglądania filmów i seriali. Polacy w tym zakresie korzystają zarówno z klasycznej telewizji, jak też specjalnych serwisów streamingowych, np. Netflix, Player czy HBO Go. Wciąż popularny jest YouTube. W lipcu 2020 r. opublikowano wyniki badań, które wskazywały, że 55% dorosłych Polaków korzysta z różnego typu subskrypcji usług w serwisach streamingowych, wyraźnie zarysowała się tutaj przewaga osób w wieku 18-24 lata – stanowią one aż 78% wszystkich abonentów. Natomiast ze streamingu muzyki korzysta niemal co trzeci dorosły Polak, a wśród wskazanej najmłodszej grupy udział abonentów sięga 58%⁴⁵. Można przypuszczać, że od lipca 2020 roku wskazane tu wartości wskaźnikowe jeszcze wzrosły, ponieważ latem obostrzenia zostały poluzowane, a jesienią i zimą tego roku miał miejsce ponowny „twardy” *lockdown*, w związku z czym możliwości

44 *Pandemia przyspiesza globalizację branży medialnej* (2020)., <https://www.isbtech.pl/2020/11/pandemia-covid-19-przyspiesza-globalizacje-branzy-medialnej/>, (12.02.2021).

45 *Dostawcy usług streamingowych odczuwają wzmogoną migrację klientów*, 2020, <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/press-releases/articles/dostawcy-uslug-streamingowych-odczuwaja-wzmozona-migracje-klientow.html>, 28.01.2021.

korzystania z innych rozrywek niż oglądanie filmów i słuchanie muzyki ponownie zostało ograniczone, w dodatku w mniej sprzyjającym wyjściu z domu okresie jesieni i zimy.

W obliczu rozprzestrzeniania się koronawirusa i zamrożenia społecznej mobilności coraz większą popularnością cieszą się gry komputerowe. Jedną z ciekawych tendencji dostrzeżonych w ostatnich miesiącach 2020 roku, ewidentnie związanych z pandemią jest zwiększenie znaczenia gier w ich funkcji nawiązywania i podtrzymywania relacji międzyludzkich. Zauważa się, że w trakcie kwarantanny granie aspirowało do kolejnego z mediów społecznościowych, tzn. nie ograniczało się tylko do roli elementu urozmaicającego domową monotonię, lecz stanowiło wręcz kolejną platformę służącą do komunikowania się z przyjaciółmi, rodziną. Gracze zyskują możliwość wspólnego przeżywania emocji, organizowania rozrywki, a granie staje się kompensacją wyjścia na kolację i spotkania towarzyskiego. Ponadto do grona graczy dołączyły zupełnie nowe osoby, które przed pandemią nie miały czasu, aby brać udział w grach bądź po prostu nie wykazywały zainteresowania tą rozrywką⁴⁶.

Obecnie branża gier komputerowych, m.in. w efekcie wzrostu zainteresowania tą formą rozrywki w okresie pandemii jest jednym z najbogatszych przemysłów medialnych w świecie, a jej zyski przewyższają nawet branżę kinową. Wzrost wiedzy graczy w postaci inicjowania modyfikacji w grach czy uczestnictwa w turniejach e-sportowych dowodzi, że gry – ważne już same w sobie – ewoluowały w nową formę, tj. interakcyjnej oraz multimedialnej, rozbudowanej rozrywki. Charakterystyczna cecha nowych mediów – ciągły, a przy tym niemający kresu rozwój – powoduje, że e-rozrywka odbywająca się w cyberprzestrzeni stanowi krok milowy w poszukiwaniu przez człowieka nowych form zabawy. Trafna jest opinia, iż gry nie stanowią nowego rodzaju kina czy literatury, lecz łącząc się stworzyły nowy gatunek o absolutnie unikatowych właściwościach⁴⁷.

Usługodawcy starają się dotrzymać kroku w związku z wystąpieniem u konsumentów nowych przyzwyczajęń w sferze e-rozrywki, jak np. udział w wydarzeniach sportowych i rozrywkowych. Dostrzega się, iż część podmiotów z tej branży jest w stanie zdigitalizować dystrybucję i sprzedaż usług, pozyskanie i obsługę klientów czy same usługi (video na żądanie – VOD, e-booki, e-subskrypcję, e-wydarzenia). Są to działania w wielu obszarach całkiem nowe, a wprowadzanie usług e-rozrywki odbywa się niejako „z marszu”, bez wcześniejszych prób⁴⁸. Test powodzenia dużej imprezy, mającej też charakter powszechnie odbieranej rozrywki bez udziału publiczności transmitowa-

46 K. Lisiecka, *Branża gamingowa vs pandemia, cloud gaming na horyzoncie*, 2020, <https://www.isbtech.pl/2020/08/branza-gamingowa-vs-pandemia/>, 03.02.2021.

47 M. Szymański, *Amerykańska filozofia w grach komputerowych*, „Studia Krytyczne” 2016, nr 2, s. 150.

48 M. Kreczmar, I. Wisłocka, *Transformacja biznesu to ciągły proces*, 2020, <https://builderpolska.pl/2020/07/08/transformacja-biznesu-to-ciagly-proces/>, (28.01.2021).

nej na żywo prawdopodobnie będzie mieć miejsce latem 2021 r., gdy sportowcy z całego świata spotkają się na Igrzyskach Olimpijskich w Tokio – to będzie całkiem nowe doświadczenie dla publiczności, ale również dla usługodawców, którzy za pośrednictwem telewizji i Internetu postarają się możliwie najbardziej atrakcyjnie sprzedać to widowisko. To może być cenne doświadczenie w kontekście przenoszenia do Internetu transmisji z innych dużych wydarzeń w przyszłości, czego wobec ewentualnych nowych pandemii nie można wykluczyć.

Pandemia w aspekcie zmian w korzystaniu z rozrywki ma wpływ na to, że Internet stał się dla wielu osób jedynym źródłem rozrywki, co nie oznacza ujednolicenia jej form i ograniczenia ich np. do oglądania filmów. Nawet jeżeli tak właśnie było to przez krótki czas, ludzie odznaczają się chęcią poszukiwania ciągle czegoś nowego. To spostrzeżenie odnosi się również do sfery rozrywki. Jest to ważna wskazówka dla podmiotów, które funkcjonują na rynku usług rozrywki, istnieje bowiem pole do zagospodarowania w postaci alternatywy dla tych najbardziej oczywistych usług. Menedżerom potrzebny jest czas na wykreowanie nowych usług e-rozrywki i budowę nowych, efektywnych modeli biznesowych. Ten czas jest potrzebny również konsumentom, aby mogli zaakceptować nowe usługi, być może będą potrzebne do tego nowe, udoskonalone urządzenia wraz z akcesoriami, które pozwolą zwiększyć funkcjonalność w odbiorze tychże usług. Niemniej fakt, że rynek e-rozrywki otrzymał impuls rozwoju w dobie pandemii będzie mieć wpływ na to, iż większe środki usługodawcy przeznaczają na prace badawczo-rozwojowe, a ich efektem powinny być nowinki techniczne wspierające rozwój usług e-rozrywki.

Pandemia Covid-19 pociągnęła za sobą zjawisko przenoszenia rozrywki do sieci – w ostatnich miesiącach pojawiło się w Internecie szereg nowych idei dotyczących aktywnego i kreatywnego spędzania czasu⁴⁹. O ile do niedawna rozrywka *online* kojarzyła się Polakom głównie z grami czy wirtualną rzeczywistością, to pandemia wyraźnie zmieniła owo postrzeganie oraz spowodowała, że coraz więcej osób zaczęło poszukiwać atrakcyjnych dla siebie ofert. Jako przykład można tu wskazać koncerty muzyczne czy widowiska teatralne *online*. Teatr *online* czy transmitowane na żywo koncerty odbywające się w studiach zyskują rzeszę swych zwolenników, co może być początkiem nowego trendu zachowań odbiorców.

Należy także zwrócić uwagę, że zarysowany powyżej trend jest czynnikiem o wyraźnym produktotwórczym charakterze. Niewątpliwie interesujące wnioski można wysnuć analizując zapytania wpisywane do internetowych przeglądarek, a dotyczące szeroko pojmowanej rozrywki. Wspomniana wcześniej chęć poszukiwania nowości jest bowiem inspirująca zarówno dla samych internautów, jak też dla usługodawców.

49 *W pandemii mamy więcej czasu na rozrywkę*, 2021, <https://www.dlahandlu.pl/detal-hurt/wiadomosci/w-pandemii-mamy-wiecej-czasu-na-rozrywke,94854.html>, 3.02.2021.

ZAKOŃCZENIE

Sektor rozrywki stanowi jedną z najciekawszych, obiecujących i dynamicznie zmieniających się branż gospodarki, także pod wpływem pandemii. Zmienia się w niej zasadniczo wszystko: konsumenci, dostawcy, usługi, technologie oraz modele biznesowe. Można dostrzec, że segmenty rynku e-rozrywki, które do niedawna (przed wybuchem pandemii) były zaledwie niszami, obecnie w szybkim tempie rozrastają się do bardzo atrakcyjnych pól walki konkurencyjnej. Należy zwrócić uwagę, że technologie kilka lat temu dostępne jedynie dla nielicznego grona użytkowników stały się narzędziem docierania do miliardowej publiczności na całym świecie.

Podstawowym czynnikiem tak szybkich, gwałtownych zmian są mające charakter wręcz rewolucyjny innowacje technologiczne, na które nałożyły się nowe potrzeby w zakresie rozrywki pod wpływem obostrzeń z powodu pandemii. W branży e-rozrywki wciąż występują nowe możliwości dotarcia do odbiorców oraz nowe możliwości świadczenia usług, które z przymusu wywołanym brakiem mobilności społecznej zyskały duże zainteresowanie. Dzięki coraz większej skali rynku e-rozrywki wyraźnie obniża się koszt dostarczenia konsumentom oferty według ich potrzeb.

Powołując się na przygotowany w 2016 r. przez firmę konsultingową PwC Polska raport można stwierdzić, iż obserwowana od wybuchu pandemii sytuacja potwierdza tezę, że „(...) po raz pierwszy w historii gospodarczej świata mamy do czynienia z sektorem, który jest w stanie tak szybko dostosowywać się do potrzeb konsumenta, modyfikując w tempie błyskawicznym swoje produkty i usługi”⁵⁰. Konsument i jego potrzeby też szybko zmieniają się, a pandemia tylko przyspieszyła te zmiany. Na rynek wkracza nowe pokolenie konsumentów, wychowane już w pełni w erze cyfrowej.

Rewolucja w sferze e-rozrywki przyspieszyła pod wpływem pandemii. Przynosi ona ciągle zmiany oraz stawia trudne wyzwania przed usługodawcami, którzy chcą stać się beneficjentami przynoszonych przez nią korzyści. Trafne odczytanie trendów zmian, dostarczenie odpowiednich usług oraz dobrze dopasowane do potrzeb rynku modele biznesowe umożliwiają szybki rozwój i osiągnięcie wysokich zysków.

Można przypuszczać, że nawet po pandemii w społeczeństwie pozostaną i utrwalą się nowe nawyki dotyczące korzystania z usług kultury, a w tym korzystanie z transmisji *online* i serwisów streamingowych z zarejestrowanymi wydarzeniami kulturalnymi. Pandemia może wpłynąć na zmiany preferencji w zakresie korzystania z rozrywki, otwierając przy tym nowe możliwości działalności dotychczasowych instytucji kultury.

---

50 *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2020-2024*, 2020, s. 3., <https://www.pwc.pl/pl/pdf-nf/2020/pwc-pl-perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2020-2024.pdf>, 08.02.2021.

BIBLIOGRAFIA

1. *Aktywności i doświadczenia Polaków w 2019 roku*, 2020, Komunikat z badań nr. 17/2020, CBOS, Warszawa.
2. Bednarek J., *Cyberprzestrzeń i roboty humanoidalne nowym wyzwaniem edukacji*, w: *Człowiek, media, edukacja*, red. J. Morbitzer, E. Musiał, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2012.
3. *Branża medialna i usługowa. W centrum uwagi zmiany*, 2020, <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/technology-media-and-telecommunications/solutions/media-entertainment-industry-services.html>, 13.02.2021.
4. Card D., (2011), *How Traditional Entertainment Can Use Social Media*, 2011, <https://gigaom.com/2011/05/10/how-traditional-entertainment-can-use-social-media/>, 11.01.2021.
5. *Czas wolny Polaków podczas koronawirusa. Wyniki sondy*, (2020), <https://infowire.pl/generic/release/498195/czas-wolny-polakow-podczas-koronawirusa-wyniki-sondy>, 1.02.2021.
6. *Deloitte's Technology, Media & Telecommunications*. <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/technology-media-and-telecommunications/solutions/media-entertainment-industry-services.html>, 15.02.2021.
7. *Dostawcy usług streamingowych odczuwają wzmożoną migrację klientów* (2020). <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/press-releases/articles/dostawcy-uslug-streamingowych-odczuwaja-wzmozona-migracje-klientow.html>, 28.01.2021.
8. *Działania w internecie. Rozrywka*, 2021, <https://sites.google.com/site/g564a2activitie-sontheinternet/entertainment>, 23.01.2021.
9. *E! Entertainment*, (2020). https://pl.wikipedia.org/wiki/E!_Entertainment, 24.01.2021.
10. Flis R., Szut J., Mazurek-Kucharska B., Kuciński, J., *E-usługi – definicja i przykłady. Badanie zapotrzebowania na działania wspierające rozwój usług świadczonych elektronicznie (e-usług) przez przedsiębiorstwa mikro i małe*. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości 2009, <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/e128419bc4aca1881822862d9-da143f5.pdf>.
11. Gajdzik B., *Przejęcie od „Work-life Balance” do „Tech-life Harmony” w przemyśle 4.0.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania Ochroną Pracy w Katowicach” 2018, 1(14), Wydawnictwo WSZOP.
12. Kacprzyk A., *Dziecko w świecie gier komputerowych – możliwości i zagrożenia*, „Pareja” 2019, nr 2.
13. Kalliath T., Brough P., *Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct*, „Journal of Management & Organization” 2008, Volume 14, Issue 3 Australian (Otago) and New Zealand (Dunedin) Academy of Management.
14. Kamble A., Deshmukh R., 2020, *Global Online Entertainment Market. Opportunities and Forecast, 2021-2027*. <https://www.alliedmarketresearch.com/online-entertainment-market-A06413>, 14.02.2021.
15. Kmiecńska M., *Infrastruktura wolnoczasowa, preferencje, możliwości i oczekiwania, dotyczące sposobu spędzania czasu wolnego przez młodzież ze środowiska małomiasteczkowego*. „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2019, nr 1.
16. Kotler P., Kartayava H., Seliawan I., *Marketing 4.0. Era cyfrowa*, MT Biznes, Warszawa 2017.
17. Kreczmar M., Wiśłocka I., 2020, *Transformacja biznesu to ciągły proces*, <https://builderpolska.pl/2020/07/08/transformacja-biznesu-to-ciagly-proces/>, 28.01.2021.
18. Kropiewnicka S., 2013, *E-rozrywka*, <https://prezi.com/wzmu6z-gj5iw/e-rozrywka/>, 10.12.2020.
19. *Kto najbardziej zawodzi konsumentów*, 2010, <https://www.infor.pl/prawo/prawa-konsumenta/nawosci/260140,Kto-najbardziej-zawodzi-oczekiwania-konsumentow.html>, 12.12.2020.

20. Kosiada-Sylburska M., Bryła P., *Zależność między wybranymi wskaźnikami makroekonomicznymi a wydatkami gospodarstw domowych na kulturę w Polsce w latach 2000-2017*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2019, T. CXII, Łódzkie Towarzystwo Ekonomiczne.
21. *Kultura w 2019 r.*, GUS, Warszawa-Kraków 2020.
22. Łęgowik-Małołepsza M., Łęgowik-Świącik S., Kowalska S., Stępień M., *Wiedza i źródła informacji w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie” 2017, nr 26.
23. Lisiecka K., 2020, *Branża gamingowa vs pandemia, cloud gaming na horyzoncie*, <https://www.isbtech.pl/2020/08/branza-gamingowa-vs-pandemia/>, 03.02.2021.
24. Maciejczuk K., 2014, *E-rozrywka*, <https://prezi.com/t-glq-5nrzts/e-rozrywka/>, 05.01.2021.
25. Marczyk M., *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar aktywności człowieka – analiza pojęciowa obszaru*, „Przegląd Teleinformatyczny” 2018, nr 1-2.
26. Mazurek G., *Transformacja cyfrowa. Perspektywa marketingu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.
27. Mikołajewicz-Woźniak A., *Usprawnienie wybranych procesów poprzez wdrożenie narzędzi opartych na blockchainie jako element przeciwdziałania sytuacjom kryzysowym*. „Przegląd Ekonomiczny” 2020, nr 20.
28. Mróz B., *Konsument w globalnej gospodarce. Trzy perspektywy*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013.
29. Mróz B., *Nowe trendy konsumenckie - implikacje dla strategii biznesowych firm*, „Marketing i Rynek” 2014, nr 8.
30. Mróz, B., *Prywatność i ekshibicjonizm w przestrzeni wirtualnej*, w: *Bezpieczeństwo konsumentów na rynku tradycyjnym i wirtualnym*, red. B. Mróz, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2020.
31. Myślak D.A., *Telewizja cyfrowa i jej cyfrowe pochodne a oczekiwania współczesnego odbiorcy*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 2019, nr 1.
32. Obidziński M., *Rozrywka. Ujęcie w perspektywie koncepcji działania w czasie*, „Fides et Ratio” 2015, nr 1.
33. *Pandemia wpłynęła na szybki rozwój e-commerce w Polsce*, 2020, <https://www.isbtech.pl/2020/09/pandemia-wplynela-na-szybki-rozwoj-e-commerce-w-polsce/>, 13.01.2021.
34. *Pandemia przyspiesza globalizację branży medialnej*, 2020, <https://www.isbtech.pl/2020/11/pandemia-covid-19-przyspiesza-globalizacje-branzy-medialnej/>, (12.02.2021).
35. *Pandemia a czas wolny*, 2020, <https://wydawca.com.pl/2020/11/06/pandemia-a-czas-wolny/>, 17.01.2021.
36. *PwC: Polski rynek mediów i rozrywki rozwija się w tempie 5%. Najszybciej rośnie segment OTT*, 2019, *Nowy Marketing*. <https://nowymarketing.pl/a/23910,pwc-polski-rynek-mediow-i-rozrywki-rozwija-sie-w-tempie-5-najszybciej-rosnie-segment-ott-raport>, 20.12.2020.
37. *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2018-2022*, 2018, Raport PwC Polska, Warszawa 2015, <https://www.pwc.pl/pl/publikacje/2018/perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2018-2022.htm>, 23.11.2020.
38. *Perspektywy rozwoju branży rozrywki i mediów w Polsce 2020-2024*, 2020, <https://www.pwc.pl/pl/pdf-nf/2020/pwc-pl-perspektywy-rozwoju-branzy-rozrywki-i-mediow-w-polsce-2020-2024.pdf>, 08.02.2021.
39. Pięta J., *Pedagogika czasu wolnego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Warszawa 2008.
40. Pisarska B., *Badanie budżetu czasu studentów, w tym ich czasu wolnego – studia przypadków*, w: *Badania nad turystyką. Jeden cel, różne podejścia*, red. M. Makowska-Iskierka, „Warsztaty z Geografii Turyzmu” t. 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015.

41. *Polska staje się jednym z ważniejszych rynków w branży parków rozrywki*. <https://www.parkmania.pl/aktualnosci/228/Polska-staje-sie-jednym-z-wazniejszych-rynkow-w-branzy-parkow-rozrywki.html>, 15.02.2021.
42. Reiff N., 2020, *Ten Biggest Entertainment Companies*, <https://www.investopedia.com/articles/investing/020316/worlds-top-10-entertainment-companies-cmcsa-cbs.asp>, 11.01.2021.
43. *Rozrywka podstawową potrzebą człowieka zdaniem 83 proc. Prosumentów*. Havas Group przedstawia kolejny „Prosumer report” 2019, <https://marketingprzykawie.pl/espresso/rozrywka-podstawowa-potrzeba-czlowieka-zdaniem-83-proc-prosumentow-havas-group-przedstawia-kolejny-prosumer-report/>, (18.01.2021).
44. *Rynek rozrywki online według formy (video, audio, gry, radio internetowe i inne), model przychodów (subskrypcja, reklama, sponsorowanie i inne), urządzenia (smartfony; Inteligentne telewizory, projektory i monitory; Laptopy, komputery stacjonarne i tablety; i inne): Globalna analiza szans i prognoza branżowa na lata 2021–2027*, 2020, <https://www.alliedmarketresearch.com/online-entertainment-market-A06413>, 15.01.2021.
45. Sienkiewicz P., *Ontologia cyberprzestrzeni*, „Zeszyty Naukowe Warszawskiej Wyższej Szkoły Informatyki” 2015, nr 13.
46. Szymański M., *Amerykańska filozofia w grach komputerowych*, „Studia Krytyczne” 2016, nr 2.
47. *Tak powstała Energylandia. Zdjęcia z budowy*, 2018, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,23696384,tak-powstawala-energylandia-zdjecia-z-lotu-ptaka.html>, 08.12.2020.
48. *The Future of Entertainment Prosumer Report*, 2019, Havas Group. <https://dare.havas.com/insights-trends/cannes-2019-the-future-of-entertainment/>, 25.01.2021.
49. Walentek D., *Koncepcja Work Life Balance a efektywność pracy*, „Archiwum Wiedzy Inżynierskiej” 2019, Tom 4, Nr 1, Częstochowa.
50. *W pandemii mamy więcej czasu na rozrywkę*, 2021, <https://www.dlhandlu.pl/detal-hurt/wiadomosci/w-pandemii-mamy-wiecej-czasu-na-rozrywke,94854.html>, 3.02.2021.
51. Truszkowska-Wojtkowiak M., *Kategoryzacja czasu wolnego jako sytuacji wolnoczasowej*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2016, t. XIII.
52. *Virtual reality, czyli czym jest wirtualna rzeczywistość*, 2016, <https://systel.pl/virtual-reality/>, (24.01.2021).
53. Zalewska-Bochenko A., *Portale społecznościowe jako element społeczeństwa informacyjnego*, „Studia Informatico Pomerania. Uniwersytet Szczeciński” 2016, nr. 2(40).

Prof. dr hab. Maria Romanowska

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

ORCID: 0000-0003-0465-4768

Studia Społeczne

ISSN 2081-0008

e-ISSN 2449-9714

str. 151–154

**RECENZJA KSIĄŻKI „CYFRYZACJA W ZARZĄDZANIU”
POD REDAKCJĄ NAUKOWĄ ALEKSANDRY ŁASKOWSKIEJ-
RUTKOWSKIEJ, CEDEWU, WARSZAWA 2020, s. 240 /
*REVIEW OF THE BOOK „DIGITIZATION IN MANAGEMENT” EDITED BY ALEKSANDRA
ŁASKOWSKA-RUTKOWSKA, CEDEWU, WARSAW 2020, P. 240***

Prezentowana książka jest pracą zbiorową kilkunastu autorów, reprezentantów środowisk akademickich i praktyków zarządzania. Autorzy starają się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób wdrożyć i wykorzystać transformację cyfrową dla poprawienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa i dostosowania się do nieuchronnych zmian w otoczeniu. Książka składa się z 9 rozdziałów, każdy z nich podejmuje analizę innego aspektu cyfryzacji zarządzania.

Rozdział 1. autorstwa K. Śledziewskiej, R. Włoch i K. Nosalskiej zatytułowany „Przemysł 4.0, czyli na czym polega transformacja cyfrowa przedsiębiorstw” można potraktować jako wstęp do książki. Autorki wyjaśniają tu genezę i specyfikę Przemysłu 4.0 i definiują go przez wskazanie trzech obszarów Przemysłu 4.0 tj. procesów, organizacji i technologii oraz zawartości każdego z nich. Omawiają zmiany, które dokonują się w technologii, organizacji i procesach pod wpływem rewolucji cyfrowej.

B. Jamka w rozdziale 2. pt. „Cyfryzacja w zarządzaniu ludźmi. Wyzwania gospodarki 4.0” omawia wpływ cyfryzacji na zarządzanie ludźmi w przedsiębiorstwie. Cyfryzacja zmienia środowisko działania człowieka m.in. przez dematerializację pracy i pracowników. Rodzi to wyzwania związane z zarządzaniem zespołami wirtualnymi, spadek integracji i lojalności pracowników wynikający z osłabienia więzi międzyludzkich w trybie pracy zdalnej. Konieczność stosowania coraz bardziej złożonych narzędzi informatycznych jest z jednej strony wsparciem dla menedżerów i pracowników, z drugiej tworzy bariery kompetencyjne dla pewnych grup pracowników.

Jest to szczególnie widoczne w obszarze współpracy ludzi z tworamami sztucznej inteligencji. Przyspieszona cyfryzacja w najbliższym czasie zmieni rynek pracy – zniknie wiele zawodów i związanych z nimi miejsc pracy, powstanie konieczność zmiany zawodu i pozyskania przez pracowników zupełnie nowych kompetencji, również w obszarze podejmowania decyzji i kierowania ludźmi. Kompetencje przyszłości B. Jamka nazywa „kompetencjami transferowalnymi”, są to umiejętności twórczego przetwarzania i wykorzystywania informacji, działania w środowisku międzykulturowym, myślenia transdyscyplinarnego, wykorzystywania nowoczesnych mediów w zarządzaniu, a wspólną cechą tych kompetencji jest ich uniwersalność, możliwość ich wykorzystania w każdej branży i w każdych warunkach.

Rozdział 3. zatytułowany „Cyfryzacja w usprawnianiu zarządzania łańcuchem dostaw” autorstwa S. Kauf i A. Laskowskiej-Rutkowskiej jest poświęcony omówieniu zmian w funkcjonowaniu łańcuchów dostaw wywołanych cyfryzacją gospodarki. Największe zmiany w łańcuchach dostaw będą wywołane powszechnym zastosowaniem Internetu rzeczy, rozwojem platform cyfrowych, technologii blockchain, sztucznej inteligencji i robotyzacji. Zdaniem autorek każda z tych technologii posiada potencjał zrewolucjonizowania dotychczasowych sposobów funkcjonowania łańcuchów dostaw i modeli biznesowych, a dzięki temu obniżenia kosztów w logistyce i zwiększenia przychodów wielu ogniw łańcucha, a trend ten określają jako „nie do zatrzymania”.

Rozdział 4. pt. „Zastosowanie zaawansowanych narzędzi przetwarzania danych w dobie cyfryzacji”, którego autorami są S. Gwoździewicz, D. Prokopowicz i J. Grzegorek zawiera omówienie głównych determinant rozwoju analityki biznesowej opartej na technologiach informacyjnych ICT. Zdaniem autorów rozwój analityki przeprowadzanej na dużych zbiorach danych Big Data zależy od tempa doskonalenia technik i instrumentów nauk i badań ilościowych, a w szczególności: instrumentów statystyki używających liczb do kwantyfikacji danych, technologii zaawansowanego, z informatyzowanego przetwarzania danych, technologii uczenia maszynowego i technologii sztucznej inteligencji. Zastosowanie wiedzy z zakresu nauk ilościowych umożliwi bowiem doskonalenie modeli dotyczących szacowania funkcji użyteczności, dominacji statystycznej, modeli średniego ryzyka i optymalizacji portfela. Z kolei nowoczesne modele zmniejszają czasochłonność i koszt przygotowania analiz biznesowych i zwiększają ich wiarygodność. Autorzy przedstawiają ciekawe przykłady wykorzystania nowoczesnej analityki biznesowej w zarządzaniu.

S. Wędrychowicz-Horbatowska w rozdziale 5. zatytułowanym „Zarządzanie zespołami w erze cyfryzacji – perspektywa menedżera z branży finansowej” wskazuje na trzy warunki efektywnego wykorzystania cyfryzacji w zarządzaniu: zmarginalizowanie działań niedodających wartości, właściwe wykorzystanie analityki i narzędzi cyfrowych i właściwe zarządzanie ludźmi w warunkach cyfryzacji. Autorka pokazała

praktyczne przykłady dobrego i niewłaściwego stosowania tych zasad w przedsiębiorstwie.

W rozdziale 6. pt. „Zastosowanie digital marketingu” M. Pienias pokazał rosnące znaczenie Internetu w rozwoju handlu i specyfikę marketingu internetowego, w którym wykorzystuje się najnowsze technologie marketingowe: targetowanie behawioralne i wyszukiwanie semantyczne. Digital marketing, czyli marketing cyfrowy, obejmuje wszystkie działania marketingowe korzystające z urządzeń elektronicznych i Internetu.

Najbardziej popularnymi praktykami, którymi posługuje się marketing internetowy, są marketing treści i *social media marketing*. M. Pienias w swoim rozdziale pokazał zastosowanie digital marketingu w branży fitness w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Na przykładzie dwóch największych klubów fitness w Warszawie, wykorzystując metodę analizy treści materiałów zamieszczonych w mediach społecznościowych, pokazał narzędzia digital marketingu wykorzystywane w ich działalności i ocenił wpływ cyfryzacji na działalność tych przedsiębiorstw.

Rozdział 7. pt. „Cyfryzacja w procesie przedsiębiorczym jako składowa rozwoju firm sektora MŚP” autorstwa J. Ropegi i P. Wojno pokazuje, w jaki sposób cyfryzacja oddziałuje na funkcjonowanie małych i średnich przedsiębiorstw. Autorzy omawiają oddziaływanie cyfryzacji na działalność małych i średnich przedsiębiorstw - wielką szansą jest dla tej grupy przedsiębiorstw wykorzystanie cyfryzacji do tworzenia lub przekształcania modeli biznesu. Bariery w wykorzystaniu tej szansy mogą być w tej grupie przedsiębiorstw ograniczenia zasobowe. Na przykładzie Kujawsko-Dobrzyńskiej Spółdzielni Handlowej autorzy przeanalizowali proces wdrażania cyfryzacji w zarządzaniu i zarejestrowali ograniczenia tego procesu.

W rozdziale 8. książki zatytułowanym „Transformacja cyfrowa polskich przedsiębiorstw. Ocena zakresu wdrożenia rozwiązań z obszarów Przemysłu 4.0” trzy członkinie zespołu badawczego DELab Uniwersytetu Warszawskiego: K. Śledziwska, R. Włoch i S. Rozynek przedstawiły wyniki badań przeprowadzonych w 341 polskich przedsiębiorstwach z kilkunastu sektorów przemysłowych. Badane firmy były skupione w Kluczowych Klastrach Krajowych, które wprowadzały automatyzację i wykorzystywały zaawansowane rozwiązania informatyczne. Badania dotyczyły zakresu wdrożenia cyfryzacji, motywacji, barier i postrzeganych korzyści menedżerów wdrażających cyfryzację. Na podstawie wyników badań autorki opracowały rekomendacje dla polskiej polityki przemysłowej.

W ostatnim 9. rozdziale pt. „Cyfryzacja i zarządzanie w świecie postpandemii. Nowa wizja przyszłości?” A. Laskowska-Rutkowska, redaktorka książki, dokonała inspirującego podsumowania treści. W swoich rozważaniach próbowała odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu cyfryzacja wpłynęła na kryzys gospodarczy i społeczny

wywołany pandemią. Pierwsze obserwacje i badania pokazują, że bez zaawansowanej cyfryzacji kryzys byłby bez porównania głębszy. Dzięki zaawansowanej cyfryzacji w branży magazynowo-logistycznej i doświadczeniom przedsiębiorstw w sprzedaży internetowej oraz komputeryzacji gospodarstw domowych zmieniło się, lecz nie zamarło funkcjonowanie zaopatrzenia i handlu, edukacja została przeniesiona do Internetu, ale funkcjonuje, usługi internetowe odciążą służbę zdrowia zajęłą walką z pandemią, w oparciu o pracę zdalną funkcjonują też biura, urzędy i firmy. Obok tych oczywistych korzyści z cyfryzacji ujawniły się też zagrożenia i ograniczenia związane z rozwojem gospodarki i społeczeństwa cyfrowego. Zastosowane z konieczności zmiany w systemie pracy i nauki zwróciły uwagę na zagrożenia związane z zanikaniem więzi społecznych, alienacją i dezintegracją w wymiarze społecznym. Nauka i praca zdalna są racjonalnym rozwiązaniem z punktu widzenia oszczędności czasu, powierzchni i zatrudnienia, ale niszczą bardzo ważny wymiar stosunków społecznych i pracy czy nauki zespołowej. Wyzwaniem, na które wkrótce trzeba będzie odpowiedzieć, jest zaproponowanie nowych zasad prawnych i organizacyjnych związanych z rozszerzaniem w przyszłości wymiaru pracy zdalnej, nowych zasad wynagrodzeń i nowego modelu zarządzania zespołami pracowniczymi. Pandemia pokazała również, jak wielkie znaczenie w rozwoju cyfryzacji ma sprawna infrastruktura telekomunikacyjna. Od niej zależy niezawodność i sprawność wszystkich procesów realizowanych za pomocą urządzeń cyfrowych i mobilnych – w tym kontekście kluczowe staje się wdrożenie nowej generacji sieci- 5G. Doświadczenia z obecnego kryzysu pandemicznego powinny się stać punktem wyjścia do nowej strategii cyfryzacji i nowego modelu zarządzania przedsiębiorstwem.

Walorem recenzowanej książki jest wielka waga i aktualność przedstawionych w niej problemów. Pandemia pokazała, że rozwój technologii cyfrowych i telekomunikacyjnych nie jest procesem ciągłym, do którego współczesne społeczeństwa będą się powoli adaptować – nagle kryzysy wymuszają przyspieszenie zmian technologicznych i zamiast uczenia się, wymagają budowania od nowa zasad zarządzania.

Polecam lekturę szerokiemu gronu czytelników. Autorzy piszą tu o problemach cyfryzacji i zarządzania, ale problemy te dotyczą nie tylko informatyków i menedżerów, ale nas wszystkich - uczniów, pracowników i konsumentów. Zapoznanie się z tą książką może czytelnikowi uświadomić kierunek, w jakim będą podążały zmiany w świecie technologii i w świecie zarządzania.

WYDAWNICTWO

im. Prof. Leszka Krzyżanowskiego

*Wyższej Szkoły Menedżerskiej
w Warszawie*

wsm.warszawa.pl

